Grupa autora

BOSANSKA SREDNJOVJEKOVNA DRŽAVA I SUVREMENOST

(Zbornik radova)

Sarajevo, 1996.

IZDAVAČ: FAKULTET POLITIČKIH NAUKA U SARAJEVU

SPONZOR: ZENIČKO-DOBOJSKI KANTON

REDAKCIONI ODBOR: Prof. dr. Omer Ibrahimagić, predsjednik, prof. dr. Halim Mulaibrahimović, prof. dr. Enver Imamović, prof. Nedžad Hadžidedić i mr. Husein Zvrko, članovi

KOREKTORI: Omer Ibrahimagić, Esad Zgodić i Tufik Burnazović

ZA IZDAVAČA: prof. dr. Halim Mulaibrahimović, dekan Fakulteta

PRIPREMA I ŠTAMPA: "Dom štampe" dd Zenica

ZA ŠTAMPARIJU: Edhem Suljić, graf.inž.

TIRAŽ: 1000 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

UDK 949.715"04/14"(063)(082)

BOSANSKA srednjovjekovna država i suvremenost : (zbornik radova) / grupa autora. - Sarajevo : Fakultet političkih nauka, 1996. - V, 160 str. ; 24 cm

"... organizovali su 1 i 2 VI 1996. godine u Zenici znanstveni skup na temu "Srednjovjekovna bosanska država i suvremenost". -> Predgovor. - Predgovor / Halim Mulaibrahimović: str. [III]-VIII. Bibliografske bilješke uz tekst.

1. ZNANSTVENI skup na temu Srednjovjekovna bosanska država i suvremenost (1996 ; Zenica) 2. SREDNJOVJEKOVNA bosanska država i suvremenost.

PREDGOVOR

Historija se živi, uči, ali i zaboravlja. Uza sve to ona nas kao povijesne ljude i narode podučava. Misaoni odnos prema njoj svojstven je čovjeku kao povijesnom biću. Ali, događa se i krivo spoznavanje istine, dijelom kao rezultat nekritičkog i nehajnog odnosa, a dijelom i kao posljedica njenog krivotvorenja, pa čak i otuđenja, uslovljen ideološko-političkim razlozima. Takve nakane onih koji su u poziciji oficijelne njene interpretacije najčešće dovode do kriptopovijesne valorizacije i ideologizacije historije. Time se, zapravo, žele obesnažiti historijski korijeni jednog naroda, ukinuti mu povijesni identitet, učiniti ga povijesno marginalnim i nepostojećim. A u vremenu moderne svako otuđivanje historije jednog naroda, osuđuje ga na uništenje. Narodi koji danas nemaju svoje historijske vertikale nemaju ni svoj povijesni legitimitet. Povijesno-politička logika nužno navodi na zaključak da oni nemaju pravo ni na politički legitimitet. Krivotvorenje i ideologizacija historije kao sudbina zadesila je Bošnjake-muslimane, pa u određenoj mjeri i sve Bosance koji egzistiraju na prostoru države Bosne kroz 1000 i više godina.

Ovom narodu se otuđuje od njega onaj najvažniji period njegove historije, period ranog feudalizma u kojem se on povijesno konstituisao kao narod, država, zajednica i društvo - tj. kao bosanska kultura i civilizacija. Upravo u tom periodu oformilo se biće Bosanaca, a Bošnjaka - muslimana posebno. Interpretacije ovaj period minimiziraju, pa čak i iskrivljuju, želeći ranofeudalni period srednjovjekovne bosanske države učiniti manje važnim za povijest Bosne općenito. To onemogućava filozofiju povijesti bosanstva i bošnjaštva. Međutim, u tom periodu nastale su sve bitne metafizičke odrednice - moralne, odnosno vrijednosno-normativne savjesti bosanstva i bošnjaštva, posebno. Kako pokazuju novija istraživanja naših autora (E. Imamović) tu su se začeli prvi elementi naše povijesne svijesti.

Dosadašnja historiografija u najvećoj mjeri fokusirala je taj period iz ugla odnosa Rim-Vizantija, odnosno katoličanstvo-pravoslavlje, želeći umanjiti povijesnu značajnost bošnjaštva i Bosanske crkve kao jednog samosvojnog i historijski osebujnog realiteta, iz kojega, upravo izrasta ona povijesna vertikala ovog društvenog i političkog individualiteta. Namjera takvih interpretacija je da se ovaj period bosanske države želi istrgnuti iz našeg povijesnog pamćenja. To je imalo i ima nesagledive historijske i društveno-političke i državno-pravne posljedice za Bosance uopće, a za Bošnjake - muslimane su one bile tragične.

U interesu znanstveno-povijesne istine koja omogućava filozofiju povijesti, a time i političku istinu posebno s jedne strane, a i više iz praktično-političkih razloga, Fakultet političkih nauka i Kantonalni odbor SDA organizovali su VI 1996. godine u Zenici znanstveni skup na temu "Srednjovjekovna bosanska država i

suvremenost". U raspravi su uzeli učešće domaći, a i strani (Hrvatska) znanstvenici od historiografske, filozofijske, politološke, pravne, ekonomske, etnološke, sociološke, kulturološke i publicističke struke sa ciljem da se ovaj presudni period bosanske i bošnjačke historije izvuče iz zaborava, te da se stvari kritički sagledaju iz današnjeg, tragičnog perioda bosanstva i bošnjaštva i da se kritički ocijene historijske interpretacije ranog bosanskog srednjovjekovlja. Nastojalo se osvijetliti ovaj period iz današnjeg vremena, pri čemu su interpretacije nastojale biti oslobođene od bilo kakvog oblika ideološke represije i nacionalne uskogrudosti.

Naučna rasprava bila je koncentrirana na osnovne probleme društva i države ranosrednjovjekovne Bosne. Opći je utisak da su na nov način osnažene i potvrđene temeljne postavke:

1. Srednjovjekovno bosansko društvo i država predstavljaju jedinstven povijesno-društveni i civilizacijski individualitet;

2. Nastalo samostalno i osebujno srednjovjekovno bosansko društvo našlo se u procjepu između Rima i Vizantije, tj. katoličanstva i pravoslavlja, te je u toj stalnoj borbi i otporu izoštravalo svoj individualitet i identitet, ne zadovoljavajući se da bude samo posrednik, niti pak područje razračunavanja ovih ideologija, već je stasalo u društveno-politički i civilizacijski individualitet.

U tom predosmanskom razdoblju nastali su temeljni odnosi, ili, bolje reći, sistem vrijednosti i normativne (moralne) svijesti koji će predodrediti kasniji tok bosanske historije. U stvari, tu se oblikovala BiH-civilizacijska epistema u kojoj će biti definirane osnovne etičke, spoznajne, estetske i kulturne vrijednosti i bosanski "kulturni obrazac" općenito. Time je bilo definirano bosansko društvo i bosanska zajednica sa svim svojim konstitutivnim elementima: odnosi srodstva, odnosi polova, "socijalna distanca" - koja će ostati kao trajna konstanta u odnosima u toj zajednici.

U tom "kulturnom obrascu", jednostavno rečeno, dati su elementi bosanske filozofije i metafizike kao osnove historijske, društvene, pravne, političke, komunikološke i ekonomske teorije. U ovim misaonim rasponima kreću se razmišljanja i stavovi izraqženi kroz više od 20 referata i koreferata koji su bili različitog tematskog sadržaja i razuđene teorijsko-metodološke profilacije, ali svi su, ipak, jednodušni u dokazivanju bosanske i bošnjačke narodnosno-nacionalne, društveno-političke i kulturne vertikale čiji se temelji jasno prepoznaju u tom ranosrednjovjekovnom periodu. Zato je taj period historijske vertikale od temeljne važnosti za legitimno-povijesno pravo Bosanaca i Bošnjaka posebno, na Bosnu kao državu. Historijsko pravo na društveno-politički i državno-pravni individualitet Bosna je ostvarila u punoj mjeri upravo u tom periodu i zadržala ga sve do naših dana. U toj fazi razvili su se osnovni društveni, pravni, ekonomski, komu-

nikološki, etnogenetski, državni, kulturološki, pa i politički odnosi koji su činili skladnu cjelinu. Posmatrana spolja ova zajednica ima sva obilježja za taj period razvijenog povijesno-društvenog individualiteta.

"Tu je živjela u prostranstvima i izolaciji bosanskih planina i šuma specifična civilizacija koja je davno izrasla na antitezi Vizantije i Rima" - kazao je akademik dr. Muhamed Karamehmedović u svojem referatu, ističući da ta civilizacija nikada u svojoj historiji nije postala Istokom niti pak Zapadom, već je uvijek bila i ostala, ne samo u umjetnosti, već i u drugim oblicima duhovne i materijalne kulture, "treća komponenta" koja se nije dala "podčiniti jačim snagama od sebe".

Međutim, igrom povijesnih snaga oko nje, a i u njoj samoj, došlo je do potiskivanja, pa čak i zaborava ove civilizacije. "Svijest o njoj na površinu isplivava samo u kriznim momentima, trenucima skupnog osvješćenja čuvara bosanskog postojanja. To se dešava kroz cijelu bosansku političku povijest" - istakao je dr. Šaćir Filandra. A ono što je u intelektualnoj, tj. diskurzivnoj refleksiji, biće Bosne i njena "posebnost jest upravo srednjovjekovna bosanska država" - kazao je ovaj učesnik na znanstvenom skupu. U historiji Bosne veliki su bili društveno-politički, pa i kulturni lomovi, prekidi i diskontinuitet koji su prestali u komunističkom završetku procesa orjentalizacije bošnjačkog bića. "To je stajalište po kome je za Bošnjake bosanska srednjovjekovna državnost nebitna Bošnjaci su posebnost zahvaljujući isključivo Islamu koji sa Turcima dolazi" - kazao je dr. Filandra. A za srpsku i hrvatsku ideologiju to je bilo od presudne važnosti. "Došli Turci - došao Islam. Treba da odu..." - to je bio slogan pod kojim se vršilo protjerivanje, genocid i etničko čišćenje.

Ali, ipak, komunisti su spasili ideju i realnost bosanske države koja se u raznim carstvima klatila skoro 500 godina. Naime, Tito je uvažio bosansku argumentaciju o društvenom i državno-pravnom kontinuitetu BiH i ovoj republici dao jednako-pravan status u jugoslovenskoj federaciji. Dakle, nužno je povratiti se na sami početak iz tog zaborava i reinterpretirati historiju Bosne, polazeći od nepobitnih činjenica njene srednjovjekovne utemeljenosti, njenog kontinuiteta, pa i njene specifične zakonomjernosti. Samo to može biti osnova povijesne svijesti njenih građana kao nužne predpostavke za razvoj društvene (narodne)i političke svijesti i samosvijesti. A bez toga nema Bosne, ni kao društvene, niti, pak, kao državne zajednice. Upravo ta historijska svijest jedino može omogućiti filozofiju, odnosno, političku filozofiju Bosanstva i Bošnjaštva, posebno. Evidentno postojanje i izražavanje državno-pravne i nacionalne vertikale Bosne općenito i Bošnjaka u njoj, posebno, realna je osnova filozofijske i političke samorefleksije Bosanstva općenito.

Historija Bosne je historija borbe Bosanaca, a ponajviše Bošnjaka za njenu opstojnost - kazao je dr. Omer Ibrahimagić u svom uvodnom izlaganju. Magis-

tralni datumi te historije najbolje ilustruju ovu postavku: 395., 1054., 1463. i 1992. godine. Progon Bogumila, Bošnjaka, uvijek je imao krajnji cilj uništenje bosanske države. Dolaskom Turaka i prihvatanjem islama stovrene su šanse za opstanak i očuvanje Bošnjaka i Bosne kao države... Time nije nastao radikalan prelom jer je bogumilsko-islamski sinkretizam bio ona podloga koja je omogućila tranziciju temeljnih moralnih vrijednosti bosanskog društva koje su bile izgrađene još u predislamskom periodu. Dr. Ibrahimagić je kazao da je velika greška Bošnjaka-muslimana bila što su, tako da kažemo, u svojoj povijesti baštinili samo islamski period Bosne, a ne i ono predhodno razdoblje, a koje je temeljno za njihovu historijsku vertikalu. Stoga se u političkoj filozofiji bošnjaštva mora naći i taj period ako želimo da reintegracijom povratimo državi Bosni njenu cjelovitost, samostalnost i suverenost.

Razumljivo, reintegracija se temelji na društvenim predpostavkama. One su položene još u to ranofeudalno doba kako je istakao dr. Šefko Međedović, ukazujući na činjenicu da je tadašnje bosansko društvo bilo integralno, bez obzira što su ga sačinjavale tri konfesionalne zajednice. Ono samo je bilo zajednica - zajednica. A zajednica se temelji na prioritetu moralne normativne svijesti. Posve je izvjesna ova teza dr. Međedovića, jer mi i danas u našem svakodnevnom životu i u narodnoj filozofiji Bosanaca, a Bošnjaka posebno, u društvenim odnosima i relacijama stavljamo u prvi plan moralni stav ("Dobri Bošnjani"). Distinkcija između privatne i javne, društvene i državne sfere, pa i distinkcija između društva i države nije provedena - kaže Međedović - zaključujući da je Bosna bila i ostala "istinsko društvo", koje je apsorbiralo cijelu svoju historijsku vertikalu.

Politički vrh srednjovjekovne države od samog nastajanja države Bosne činila je dinastija Kotromanića. Ovaj aspekt srednjovjekovne Bosne iscrpno i znanstveno-historijski prikazao je dr. Enver Imamović, utvrdivši da je ova porodična loza porijeklom iz srednje Bosne. Specifikum ove dinastije je bio da ona nije vladala "na principu direktnog nasljeđivanja prijestolja po prvorodstvu", već po starješinstvu kao jednom arhajskom običaju. Dinastija Kotromanića je imala veliki značaj i za ondašnju, a time i za današnju Bosnu. "Onakvu kakvu je prije 800 godina stvorio Kulin Ban, kralj Tvrtko proširio i učvrstio, realnost koju je morala priznati međunarodna zajednica 1992. godine" - ističe dr. Imamović. "To je ona Bosna koju su stoljećima i krvlju stvarali Kotromanići sa svojim Bošnjanima..." ... pa bi se "s ljubavlju i poštovanjem trebalo prisjećati i njih i vremena u kojem su nam predvodili pretke kroz povijesne oluje..." - zaključuje dr. Imamović. O Bosanskoj crkvi i bogumilstvu kao vjeri "Dobrih Bošnjana" podnio je iscrpno izlaganje mr. Hakija Zoranić, ističući da ova dualističko-manihejska vjera dolazi u Bosnu preko misionara Samuilova carstva. Bogumili su bili preci današnje tri konfesije, odnosno, tri naroda u Bosni. Moralna dimenzija te vjere bila je na iz-

razito visokom nivou i bitno utjecala na razvoj osjećanja poštenja i pravednosti kod Bošnjana, odnosno Bošnjaka.

O komunikacijskim procesima i odnosima u srednjovjekovnoj bosanskoj državi govorio je dr. Muhamed Nuhić, utvrdivši da je "pečat komunikacijskim tokovima u Bosni dala upravo Crkva bosanska svojim specifičnim oblicima komuniciranja" trajno odredivši specifični karakter i strukturu te komunikacije: "Bosanska crkva, odnosno Bogumili, su u komuniciranju okrenuti sebi" - kaže dr. Nuhić. "Okrenutost prema sebi, a zatim i prema drugome", ostaće trajna karakteristika društveno-komunikacijskog i kulturno-filozofskog pogleda Bosanaca i Bošnjaka posebno. To je ugrađeno u psihologiju i, općenito, u duh bosanski. Pismo i pismenost, a i patarenstvom pokrenuto književno stvaralaštvo, dali su značajan udio u razvoju komunikoloških procesa. O pismima, jeziku, njegovoj leksici i izrazu u tom periodu izvjestio je mr. Husein Zvrko. Jer, elementi jezika srednjovjekovne Bosne su "dokazi o dugom, neprekidnom trajanju bošnjačke kulture", zato što je to bio "naprosto njihov jezik - ona duhovno - praktična nit" koja ih je povezivala - zaključio je mr. Zvrko.

Razumljivo je da su u takvom duhovnom i političkom ambijentu bili razvijeni pravni, ekonomski i urbani odnosi o čijem značaju zorno i ubjedljivo kazuju dr. Muradif Kulenović, dr. Tufik Burnazović, dr. Nijaz Musabegović.

O postojanju, funkcioniranju i značaju srednjovjekovnog bosanskog parlamenta - "stanka" za ovdašnji i današnji parlamentarno-demokratski razvoj govorio je iscrpno dr. Kulenović naglasivši da je ova institucija bila i ostala "autentični i pojmovni i sadržajni izraz državno-pravne tradicije Bosne". "Stanak je u svojem vremenu bio izraz političke kulture i snošljivosti političkih i društvenih razlika". Stanak je kaže autor - "bio izraz zavidno visoke političke kulture i svijesti...". I danas bi mogao biti u nekim elementima uzor za parlamente u multinacionalnim zajednicama. Jer, kada je iz Evrope krenulo jednoumlje da eliminira to "jedinstvo različitog" ono je "uništilo srednjovjekovnu Bosnu", a sa njom potkopalo temelje njenog kasnijeg postojanja.

Bosanska srednjovjekovna država imala je svoje pravne izvore, od kojih je najznačajnija - Povelja Kulina Bana 1189. godine. Ti dokumenti omogućili su pravno-političke i ekonomske komunikacije Bosne sa svijetom. Oni su dokaz snage i samostalnosti bosanske države. Samostalna i slobodna vanjska, privredno-funkcijska djelatnost Bosne omogućila je njen unutrašnji ekonomski razvitak. Na ove aspekte srednjovjekovne Bosne posebno su ukazali dr. Tufik Burnazović i A. Jusić.

Međutim, značaj srednjovjekovne Bosne, u cjelini, za našu suvremenost ne bi se mogao sagledati bez osvjetljavanja njenog pada 1463. godine pod tursku vlast. Profesor Bakir Tanović pledira da se pad posmatra u jednom kontekstu

cjelokupne do tada vladajuće evropske historije. Jer, tom padu "predhodi proces kulturno-vjerske revolucije u bosanskoj državi, koji je trajao jedno stoljeće". Prema tome, to zbližavanje sa Osmanlijama je dugo trajalo, a na njega nisu utjecali samo religijski, već i drugi momenti.

O Bošnjacima kao ratnicima u svom prilogu govori mr. Muhidin Pelesić, objašnjavajući kako i zašto su Bošnjaci "dobri ratnici, ali nesložni među sobom" (Orbin), što je i danas u velikoj mjeri istina o njima.

O granicama Bosne kroz historiju govori prilog profesora Alena Lepirice. O kulturnim aspektima srednjovjekovne Bosne i njihovom značaju za suverenost govore prilozi akademika dr. Muhameda Karamehmedovića, doc. Nedžada Hadžidedića i dr. Nijaza Musabegovića, profesora Fahrudina Isakovića, a o političkoj kulturi Bosanaca i Bošnjaka Tarika Kulenovića.

Srednjovjekovna Bosna imala je bogatu i razuđenu umjetničku produkciju. Ova umjetnost ostvarila je vlastiti umjetnički izraz koji zorno svjedoči o 1000-godišnjem postojanju ovog naroda i o njegovoj posebnosti (dr. Karamehmedović). To je izraženo, ne samo u duhovnoj, već i u materijalnoj kulturi, njegovog etnogenezi, tradiciji i običajima (N. Hadžidedić), koji, također, svjedoče o bosanskoj posebnosti. Ona se ogleda i u kulturi naseobina, odnosno u ruralnoj i urbanoj kulturi (dr. Nijaz Musabegović).

Međutim, kao nigdje u Evropi u Bosni se zbiva i otuđenje od vlastite kulture i tradicije. Posebno je to izraženo u otuđivanju od sopstvene historije. Nije riječ samo o zaboravu, već i o nepoznavanju, jednostavno rečeno, o pomanjkanju historijske kulture. Razumljivo, to rezultira deficitarnošću povijesne svijesti i samosvijesti o sopstvenoj tradiciji i predaji. Naročito je to izraženo u formi otuđivanja (od) bosanskog srednjovjekovlja "kao da sve što se u Bosni događalo prije Islama nije važno" - na što je upozorio profesor Tarik Kulenović. Autor smatra da je osnovni zadatak istoričara (bosanske provenijencije) da se nanovo "osvijetli postanak i razvoj bosanske srednjovjekovne države, kao i specifičnosti bosanskog društva u srednjem vijeku"... jer je bosansko društvo kao samosvojan i specifičan subjekt preživjelo sve ove vijekove i danas predstavlja najsigurniji faktor integracije bosanske države". Mislim da ovim stavovima sociologa Kulenovića iz Zagreba nije potreban komentar. Oni, zapravo, izriču osnovnu poruku znanstvenog skupa održanog u Zenici 1. i 2. juna 1996. godine, čiji prilozi su štampani u ovoj knjizi. Ta poruka ima dalekosežne i egzistencijalno, krajnje važne društvene i političke implikacije za Bosnu u cjelini, što je i bila osnovna intencija organizatora naučnog skupa i izdavača ovog djela.

Dr. Halim Mulaibrahimović

dr. Omer Ibrahimagić

DRŽAVNO-PRAVNA I NACIONALNA VERTIKALA BOSNE I BOŠNJAKA (T E Z E)

1. Historija Bosne je historija borbe bošnjačkog naroda na ovom prostoru za svoj opstanak.

2. Postoje izvjesni magistralni datumi koji su imali sudbonosni uticaj na Bosnu i Bošnjake. To su prije svega 395. godina, kada se desio rascjep između Istočnog i Zapadnog Rimskog Carstva. Potom, 1054. godina kada se rascijepilo hrišćanstvo na Crkvu sa centrom u Rimu i na Crkvu sa centrom u Carigradu. Pad Bosne 1463. godine pod Osmanlijsku upravu i ukorjenjivanje islama na njenom tlu. Obnova bosanske državnosti 1943. godine i međunarodno-pravno priznanje Bosne i Hercegovine 1992. godine i reinkarniranje bošnjaštva, kao nacije 1993. godine.

3. S obzirom na raniju granicu rascjepa između istočnog i zapadnog Rimskog Carstva - istočno od Drine, to je otprilike linija razgraničenja između grčko-pravoslavne i rimokatoličke crkve.

4. Bosna se teritorijalno našla na geopolitičkom prostoru koji obilježava pogranični prostor između dva dominantna kulturno-civilizacijska uticaja sa Istoka i sa Zapada. Prožimanje bosanske duhovnosti sa judejsko-hrišćanskom, grčko-rimskom i islamskom kulturom i civilizacijom i stvaranje vlastitog kulturno-civilizacijskog i političkog identiteta.

5. U taj bosanski prostor je ušlo dualističko (dobro i zlo) manihejsko učenje koje je svoje vrelo našlo u izvornom Hristovom učenju, usmjereno protiv institucije Crkve - ustanovljene na prvom koncilu u Nikeji - i svega onoga što je kasnije uz to išlo - klera, simbola, obreda, i dr.

6. Bosna je evropski centar manihejstva od kako se njeno ime prvi put spominje u historiji sredinom X stoljeća do sredine XV stoljeća, dakle petsto godina. Ovo je učenje u Bosni poznato pod imenom Crkva bosanska, ili bosanska vjera, a sljedbenici toga učenja su se u historijskoj literaturi nazivali bogumili, babuni, patareni, katari, zavisno od jezika. U našem narodu su najpoznatiji pod imenom bogumili.

7. Taj period je period državno-pravne organizacije Bosne - uspostavljanje i funkcioniranje srednjevjekovne bosanske države, čiji se narod nazivao Bošnjanima. Ogromna većina Bošnjana bili su sljedbenici učenja Crkve bosanske, koji su bili kristjani - suprotstavljeni i pravoslavnoj i katoličkoj crkvi, koje su ih nazivale hereticima i protiv njih vodili krstaške vojne.

8. Progon pripadnika bosanske vjere u Bosni, dakle Bošnjana, kako je u historiji poznato ime naroda srednjovjekovne Bosne, značio je istovremeno i atakovanje na samu bosansku državu. U tome je posebno bila ažurna katolička crkva organizirajući preko Ugarske i drugih susjednih katoličkih zemalja prave krstaške vojne na sljedbenike Crkve bosanske, na kristjane. Time nisu htjeli samo provoditi prevođenje kristijana u katolicizam, već su tim svojim aktivnostima dovodili u pitanje i

sam opstanak bosanske države i njenog naroda Bošnjana. Pretvoriti Bosnu u katoličku državu ili je pripojiti drugoj državi i staviti je u ovisnost prema rimskom papi.

9. Ništa manje pretenzije prema Bosni nisu bile i od strane Bizanta, kao ni istočnih bosanskih susjeda Srbije i Crne Gore, kao ni grčko-pravoslavne crkve, a kasnije srpske pravoslavne crkve. Da je taj proces nastavljen, a da nije došlo do stavljanja Bosne pod suverenitet Osmanskog Carstva, nestalo bi i bosanske države i njenog naroda, Bošnjana. Crkva bosanska se ne bi mogla dugo održati samostalnom i nezavisnom u makazama između agresivnih namjera rimokatoličke i grčkopravoslavne crkve da pristalice Bosanske crkve prevedu u svoju crkvu, ili da ih u suprotnom fizički unište. U historiji su poznati primjeri kako su se Nemanjići krvavo obračunavali sa kristjanima na prostoru svoje države.

10. Zato je dolazak Osmanlija u Bosnu i ranije, a posebno poslije 1463., koji se zbio na vrhuncu obračuna katoličke crkve sa kristjanima koji su provodili pretposljednji i posljednji bosanski kraljevi koji su primili katoličanstsvo, Stjepan Tomaš i Stjepan Tomašević, bilo pravo spasenje za biološki opstanak Bošnjana. Otuda njihovo masovno dobrovoljno primanje islama kao izlaza iz situacije u kojoj su se bili našli.

Dugoročno gledajući dolazak Osmanlija u Bosnu historijski bih označio kao pružanje šanse Bošnjanima da fizički i biološki opstanu, da očuvaju svoj nacionalni odnosno etnički identitet. Bošnjački narod je u svojoj memoriji očuvao svijest o svojoj političkoj posebnosti, svom bosanskom kulturnom identitetu i bogatoj narodnoj tradiciji čiji su najizrazitiji ostaci njihove materijalne kulture i bosanske duhovnosti u njoj, sadržani u stećcima ili mramorovima - nadgrobnim spomenicima bosanskih kristjana, "dobrih Bošnjana" - koje mogu baštiniti samo Bošnjani, Bošnjaci odnosno Bosanci sve tri konfesije: muslimani, katolici i pravoslavni, odnosno autohtoni bosanski Hrvati i Srbi, kojih u to vrijeme na ovim prostorima u današnjem nacionalnom obliku nije ni bilo. Postojali su samo Bošnjani sve tri konfesije.

11. Zato 415 godina vladavine Osmanlija u Bosni sa stanovišta očuvanja bosanskog političkog prostora i očuvanja bosanskog naroda, najvažnija je historijska činjenica koja je omogućila kasniju obnovu državnosti Bosne i današnju reinkarnaciju Bošnjaka, odnosno Bosanaca kao nacije sve tri vjere: muslimana, katolika i pravoslavaca, što će se reverzibilno ostvariti u jednom dužem historijskom procesu.

12. Zato Bošnjaci, odnosno Bosanci sve tri religije treba da baštine hiljadugodišnju kulturu Bosne. Ovo se posebno odnosi na Bošnjake muslimane koji bi napravili historijsku grešku ako bi baštinili samo islamski period Bosne, to jest posljednjih petsto godina, a ne i predislamski period Bosne. Oni su neposredni potomci pripadnika bosanske vjere, bosanskih kristjana, "dobrih Bošnjana".

13. Velikonacionalistički srpsko-crnogorski i hrvatski projekat posljednjih 120 godina, kojim se Bosna prisvajala kao srpska ili hrvatska zemlja definitivno je u ovom ratu historijski poražen. Srbija, Crna Gora i Hrvatska su konačno izgubile Bosnu i Hercegovinu kao državno-pravno nedefiniran geopolitički prostor za svoje imperijalne namjere, jer je ona definitivno, nakon 530 godina, postala nezavisna i suverena država pod okriljem međunarodne zajednice. To ne znači da i u buduće njeni susjedi neće na nju različitim sredstvima atakovati da je stave u neokolonijalni položaj. Ali su je ponovo sebi zadobili i njeni Bošnjani sve tri konfesije. Dok je ta bošnjačka nacionalna reinkarnacija za bosanske muslimane danas izvjesna, za bosanske katolike i bosanske pravoslavce će ona vremenski potrajati, dok ne izblijede posljedice njihove višedecenijske srbizacije i hrvatizacije.

14. Najvažnija garancija za takav tok stvari je vraćanje bosanskoj tradiciji i očuvanje Bosne i Hercegovine u njenim historijskim granicama kao nezavisne i suverene države, kao i očuvanje bosanske biološke supstance pripadnika sve tri konfesije opredijeljenih za Bosnu i Hercegovinu kao svoju domovinu. Uspostavljanje suvereniteta države na cijelom njenom prostoru će potrajati do njene konačne reintegracije. Taj proces treba prije svega da se ostvari u povratku prognanika na svoja ognjišta i u svoje zavičaje i da u njima oni preuzmu u svoje ruke suverenu vlast od ekstremnih uzurpatora koji su se silom oružja, kao tuđi plaćenici, privremeno te vlasti nelegitimno dograbili.

Na taj način će se ponovo uspostaviti na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine svi elementi moderne države: integritet državne teritorije, ponovo sabran narod koji je rasut u preko osamdeset država svijeta i efektivno vršenje suverene vlasti u rukama legitimnih predstavnika sva tri bosanska naroda.

dr. Šaćir Filandra

BOSANSKO KRALJEVSTVO U SUVREMENOJ BOŠNJAČKOJ POLITICI

Bosansko biće je pounutranjeno, sebi okrenuto, unutar sebe i od samog sebe sačuvano. Tajna bosanske opstojnosti, njena duhovna i politička vertikala, nije pojavna, javno obznanjena. Bosna tajnu svoje neprekinutosti, koja se pamćenju golog oka nadaje kao neoboriva činjenica, čuva u sebi i ta tajna nije lahko ni prepoznatljiva ni razumljiva. Bosna ima svoj spoljašnji i svoj unutrašnji izraz. Spoljašnji izraz bosanske opstojnosti su tuđim vojnim pohodima na bosanskoj zemlji ispisivani datumi. To je čitav niz neprekinuto zaredanih godina i događanja koji čine historiju Bosne. Unutarnji bosanski izraz nije vezan za slovo, pismo, govor, već za osjećaj. Taj osjećaj imaju čuvari bosanskog poslanja i oni su ti koji u svim prelomnim trenutcima za bosansku opstojnost svoju osjetilnost dižu na razinu intelektualnosti.

Intelektualno (diskurzivno) reflektrirano biće bosanske posebnosti je srednjovjekovna bosanska država. Svijest o njoj na površinu isplivava samo u kriznim momentima, trenutcima skupnog osvješćenja čuvara bosanskog poslanja. To se dešava kroz cijelu bosansku političku povijest. To da Bosna jeste i da samo jeste kao država, aksiomatsko je stajalište bosanske posebnosti. Bosanska državnost je neprijeporna za njene čuvare i ona suodređuje bosansko pa time i bošnjačko političko stajalište.

Koliko je ta hipotetička tvrdnja tačna? Koliko je živo sjećanje i znanje bosanskog srednjovjekovnog kraljevstva i kako se Bošnjaci prema njemu odnose. Šta srednjovjekovna bosanska država znači za bošnjačko političko mišljenje i djelovanje u XX stoljeću.

Tu je moguće dati nekoliko napomena za olakšanje razumijevanja i odgonetanja pitanja:

1. Stvarnost bošnjačke isprekidanosti, sjećanja i življenja na isprekidane dijelove vremena određene složenim civilizacijsko - državnim sustavima kroz koje je Bosna prolazila, polučila je unutar bošnjačkog skupnog pamćenja značajne stanke, tako da svaka epoha ili etapa počinje od same sebe, počinje bez dovoljnog uporišta i oslanjanja na prethodno stanje. Veliki su prekidi i lomovi između srednjovjekovne bosanske kraljevine, osmanskoturske Bosne, austrougarske Bosne, kraljevskojugoslovenske i komunističke Bosne. To je vanjski izraz bosanske opstojnosti, ili historija Bosne.

2. Najpogubniji i najjači lom takve vrste, prekid koji je nepovoljno utjecao na usmjeravanje bosanske dimenzije bošnjačke ukupnosti dešava se s komunističkom Jugoslavijom. Tad se izvršava krajnja orijentalizacija bošnjačkog bića. To je stajalište po kome je za Bošnjake bosanska srednjovjekovna državnost nebitna, Bošnjaci su posebnost zahvaljujući isključivo islamu koji sa Turcima dolazi. Takvo mnijenje srpski nacionalistički krugovi čitaju na sljedeći način: došli Turci - došao islam, otišli Turci - treba s njima da idu i muslimani. Kako su došli tako treba i da odu. Bošnjačka duhovna nezrelost ogledala se u tome što su mnogi pristali na svođenje svoje

bosanske ukupnosti samo na islamski iskaz, pa se u toj optici većim muslimanom bilo ako si kojim slučajem imao vanslavensko a dalekoarapsko etničko porijeklo. To je utjecalo da je i u znanstvenim krugovima pitanje srednjovjekovne bosanske države postalo zaboravljeno. Njime su se radi svojih nacionalnih preokupacija bavili Srbi i Hrvati, izuzimajući Muhameda Hadžijahića od Bošnjaka.

3. U bošnjačkom političkom djelovanju kroz XX stoljeće i svim njegovim prelomnim trenutcima postojanje bosanske kraljevske državnosti služi kao ishodište i putokaz bošnjačkog usmjeravanja. To je tačka s koje počinje svaka tvrdnja bosanskih i bošnjačkih prava i sloboda. Nešto takvo potvrđuju slijedeće činjenice bošnjačkog političkog djelovanja u XX stoljeću.

Prilikom stvaranja prve Jugoslavije zamisli rješavanja bosanskog pitanja Austrijanaca, Mađara, Rusa i Hrvata bile su protivne bosanskim interesima. Zato je i bošnjačka strana izašla sa svojim prijedlogom. Šerif Arnautović predaje "Memorandum Ujedinjene muslimanske organizacije" austrijskom caru Karlu prilikom službenog prijema u Beču. Memorandum se protivi priključenju Bosne i Hercegovine novostvarajućoj jugoslavenskoj državi. U ime Bošnjaka se ističe vjernost "uzvišenom cilju" održanja Austro - Ugarske monarhije. Potaknut političkim gibanjima, a naročito "južnoslovenskim pitanjem", on nalazi potrebu da u ime Bošnjaka upozna Cara s njihovim političkim stavovima.

"Što se tiče nas bosanskohercegovačkih Muslimana, mi moramo protiv ovog južnoslovenskog zahtjeva najenergičnije protestirati i to iz vjerskih, kulturnih i socijalnih osnova... Bosna je bila sve do 1463. godine, samostalna država u kojoj su prvo vladali banovi, a zatim kraljevi... Njen narod se zvao "dobri bošnjani". Oni su imali svoju vlastitu crkvu koja se zvala "bosanska crkva". Bosna i Hercegovina je u to vrijeme imala i poseban društveni ustroj, svoje vlastite sudije, svoje velike i male zemljovlasnike i svoj liberalni feudalni sistem. Ona je "u svakom smislu bila slobodna i neovisna od obje susjedne države slavenskog juga. Tu svoju neovisnost uvijek su branili mačem što i naš grb pokazuje. Sredinom 15. vijeka su došla teška vremena za našu zemlju. Radilo se o njihovoj vjerskoj, političkoj i socijalnoj samostalnosti. Rimske pape nisu trpile da se u Bosni i Hercegovini širi patarenska crkva i da se katolička crkva potiskuje. Stoga su oni poduzeli krstaške ratove protiv ove zemlje. Mađarski kralj Sigismund, prvi je potpomagao papu, pri čemu je pred očima imao političke ciljeve, a istovremeno su se u bosanskohercegovačke prilike umiješali i Srbi, dok su se Turci već pojavili na Balkanskom poluotoku...

Iza 1463. godine, bila je u svakom slučaju Bosna i Hercegovina dio Turskog carstva, a ipak ostao je njen autonomni i samostalni karakter netaknut. Činila je poseban vilajet, u zakonodavstsvu se uvijek moralo prilagođavati bosanskohercegovačkim uslovima, a neki su zakoni, čak, samo za te zemlje doneseni... Mnoge navike su stoljećima ostale do danas nedirnute, narodni život nije bio prekinut, a narodni jezik naše domovine je bio tako njegovan i održan da je bio preuzet u novu srpskohrvatsku književnost, kao najčistiji jezik slavonskog juga".

Završavajući pregled historije samostalnosti i neovisnosti Bosne i Hercegovine Arnautović zaključuje: "Bosna i Hercegovina su od davnina činile autonomnu oblast i one nikada nisu štedile žrtava da se kao takve održe... U sadašnje vrijeme imamo još manje razloga da odustanemo od naših starih tradicija"[1]

---

[1] Usp. Dr Luka Đaković, "Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavvenskog pitanja 1914 - 1918", Univerzal, Tuzla 1980. godine, str. 164 - 173.

U toku drugog svjetskog rata Bošnjaci se s tri pismene predstavke obraćaju inozemnoj javnosti. Cilj im je upoznavanje odlučujućih međunarodnih činilaca s bosanskim prilikama i bošnjačkim položajem u njima. Uglavnom se radilo u upoznavanju određenih islamskih i zapadnih vlada o izvršenom genocidu nad Bošnjacima, odnosu Bosne i Bošnjaka i bošnjačkom viđenju rješenja bosanskog pitanja.

Političko usmjerenje Bošnjaka u II svjetskom ratu, razumijevanje okupacionih sila te srpskog i hrvatskog nacionalizma najjasnije je dato u jednom elaboratu pisanom potkraj 1944. godine. Po stilu i informacijama koje iznosi očito je bio namjenjen inozemnoj javnosti, mada se njegov adresat nigdje ne navodi. Počinje, kao i mnogi prije pisani u teškim i za Bošnjake neizvjesnim vremenima, objašnjavanjem odnosa Bosne i Bošnjaka. Posebno se ističe bosanska duhovna isprepletenost. Bosna je interkonfesionalna zemlja i samo kao takva može i treba opstati, povijesno je iskustvo bosanskog poslanja, stoji i u uvodu i u zaključku elaborata[2].

Sličan elaborat piše i Ismet Gavrankapetanović. S nakanom sabiranja i ocjenjivanja bošnjačke politike u prvoj polovini XX stoljeća Gavrankapetanović ističe da je ideja o međusobnoj netrpeljivosti bosanskih konfesija, da je tobož nemoguće uskladiti interese pravoslavnih, katolika i muslimana u jednoj politički neovisnoj Bosni, već da je Bosnom potrebno upravljati iz centara izvan nje, ideološki pogrešna a politički antibosanska. Usklađenost i pomirljivost interesa bosanskih konfesija/naroda, način je opstojanja Bosne, zlo Bosni uvijek dolazi izvana prosudba je Gavrankapetanovića[3].

Elaborat istovjetne naravi, upućen snagama antihitlerovske koalicije, piše i Muhamed Hadžijahić. Opravdavajući utemeljenost bošnjačkih prava historijskom vertikalom bosanske državnosti Hadžijahić ističe "da se posve pouzdano, od bosanskog bana Boriča (1134 - 1163) pa sve do pojave Osmanlija i dalje, može pratiti razvoj bosanske državnosti... Kraljevstvu bosanskom učinio je formalni kraj osmanlijski sultan Mehmed II - el-Fatih 1463. g., koji je, nakon što je osvojio Srbiju svojoj vrhovnoj vlasti podvrgao i Bosnu i Hercegovinu. Tako je eto Herceg-Bosna bila posljednja država na Slovenskom jugu koja je izgubila svoju formalnu samostalnost..."[4]

Srednjovjekovna bosanska državnost i na njoj izrasla i očuvana bosanska kulturno - religijska posebnost i teritorijalna cjelovitost bila je argument i unutarkomunističkih rasprava o položaju Bosne prilikom stvaranja federacije Jugoslavije. Posebnost Bosne i Hercegovine u okviru buduće federacije za komuniste nije bila sporna ali je bio sporan oblik te posebnosti. Postojala su tri prijedloga. Prvi, da se Bosna i Hercegovina sa položajem autonomne pokrajine priključi Srbiji ili Hrvatskoj: drugi, da Bosna i Hercegovina bude autonomna jedinica ali s manjim pravima od ostalih autonomnih jedinica u kojima je pretežno jedna nacija nastanjena; i treći, da Bosna i Hercegovina ima status kao i ostale federalne jedinice formirane na nacionalnoj

---

[2] Elaborat je nepotpisan. Nepoznat je i autor i adresa kojoj je tačno namjenjen bio mada je očito da je proizašao iz kruga Odbora Narodnog spasa. Nalazi se u dosijeu Kasima Dobrače u arhivi Službe državne sigurnosti MUP RBiH.

[3] "Autonomija", Gavrankapetanović (Ismet), Arhiv Službe sigurnosti MUP BiH. Elaborat je nastao najvjerovatnije krajem 1944. godine, mada to nije nigdje naznačeno a svrha samog teksta također nije od samog autora naznačena.

[4] Muhamed Hadžijahić, "Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana", Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944

osnovi[5]. Pouzdano se zna da je bosanska strana jedina bila za ravnopravan položaj Bosne dok su ostali iznosili različite i po Bosnu manje pogodne prijedloge. Titu je stavove diskusije prenosio Edvard Kardelj i Tito je bosanskoj argumentaciji dao prednost. Time je Bosni povraćena državnost izgubljena ubojstvom kraljevske porodice 1463. godine, a čuvana u različitim stupnjevima autonomije unutar stranih državno-pravnih sustava do tada. Na osnovi te potvrđene državnosti, Bosne i Hercegovine kao republike unutar jugoslavenske federacije, bilo je moguće izvođenje referenduma za njeno međunarodno-pravno priznanje, punu suverenost i ravnopravno uključenje u zajednicu država svijeta 1. marta 1992. godine.

Argumente bosanske tisućgodišnje državne opstojnosti iznosi i Husaga Ćišić prilikom donošenja prvog Ustava komunističke Jugoslavije. Husaga se dvjema predstavkama, od 5. decembra 1945. i 6. januara 1946. godine, obraća Ministarstvu za Konstituantu zahtjevom da se u državni grb unese i šesta buktinja kao obilježje bosanske nacionalnosti. Ćišić ističe da su sve beogradske vlade od ujedinjenja do fašističkog sloma Kraljevine Jugoslavije nastojale "da našoj užoj domovini Herceg-Bosni oduzmu njenu individualnost i da obesnaže svaki spomen na nekadašnju njenu samostalnost"[6].

U svim nabrojanim momentima bošnjačke kao bosanske političke povijesti svijest o postojanju srednjovjekovne bosanske države bila je korištena i prizivana kao ključna odrednica bošnjačke samosvijesti i bosanske državne samostalnosti i neovisnosti. Ta bosanska državotvorna svijest određujuću snagu je imala u trenutcima osporavanja bosanske posebnosti dok je u mirnijim vremenima ona i unutar samih Bošnjaka bila prepuštana sama sebi. Neosvjetljavanje bosanske srednjovjekovne državnosti jedini uzrok ima u političkoj neslobodi Bošnjaka. Danas se s njenim sticanjem samo susrećemo s nedostatkom intelektualnih snaga koje mogu i znaju na stručan i povijesno opravdan način ponovo osvojiti i u sebe pretočiti vertikalu bosanske državnosti.

---

[5] Usp. Atif Purivatra, "Avnoj i nacionalna afirmacija Muslimana", u AVNOJ i savremenost. Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984. godine str. 154.

[6] Original Ćišićevih predstavki nalazi se u autorovoj arhivi zahvaljujući ljubaznosti Husagina sina Kerima.

dr. Šefko Međedović:

DRUŠTVO SREDNJEVJEKOVNE BOSNE

Ideju za ovaj naslov (a potom i ovu temu) pronašao sam prvo u knjizi historičara Dr Ive Banca - "Cijena Bosne"[1], a zatim u radovima historičara Dr Envera Imamovića - "Korjeni Bosne i bosanstva"[2] i Dr Ante Babića - "Društvo srednjevjekovne bosanske države"[3] , te mnogim drugim radovima, koje sam čitao u posljednje dvije-tri godine u vrijeme tragedije ove zemlje i nadljudske borbe njenih ljudi za njen opstanak, jer su shvatili da je njen opstanak i opstanak njihovog vlastitog života. Upravo ta činjenica, ta empirijska i historijska činjenica i potvrđuje da se ovdje radi o egzistenciji društva u sociološkom određenju i značenju.

" Moje je stajalište da Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo-zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikad nisu živjele u potpunoj izolaciji. Odvojeni običaji i mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još uvijek prožimaju) u društvu različitom od onoga Hrvatkse i Srbije....

Upravo zato što je ova Bosna bila integrirani kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može usporediti s Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, ne društvo...Bosna s druge strane, ma koliko slaba kao država, predstavlja istinsko društvo.."[4]

"Bosna je postala ono što je jednom već bila i ne može se reći da se radi o umjetnoj državnoj tvorevini. To je zajednica koja iza sebe ima tisućugodišnju povijesnu, kulturnu i državnopravnu tradiciju.[5]

"U Bosni se kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka odvijao najprisniji odnos i suradnja između domaće vjere, naroda, vlastele i vladara..."[6]

"Sve ono što je Bosna doživjela u svojoj tisućugodišnjoj povijesti bilo je u najužoj vezi s njenom vjerom. Sudbina je htjela da je ona u nemaloj mjeri bila i uzrok propasti srednjevjekovne bosanske države...Bogumilstvo se održalo kroz sve stoljetne oluje zahvaljujući upravo činjenici da je to bila prava narodna vjera i da je okupljala sve slojeve stanovništva. Zahvaljujući tome Bosna je uspjela opstati i prebroditi sve ono što je stoljećima činjeno protiv nje. To je tako trajalo sve dok je postojalo jedinstvo između vladara i naroda. To su znali i neprijatelji Bosne pa su upravo sve činili da razbiju tu slogu. Takav pritisak je naročito vršen na kralja Tomaša, koji je na kraju popustio i tako je Bosni priredio konačnu tragediju. Ne samo da je po nagovoru pape i mađarskog kralja odbacio vjeru svojih otaca, nego je i sam

---

[1] Dr Ivo Banac "Cijena Bosne", Evropa danas d.oo Zagreb 1994. god

[2] Dr Enver Imamović - "Korijeni Bosne i Bosanstva", Centar za mir Sarajevo 1995.god.

[3] Anto Babić - "Društvo srednjevjekovne bosanske države" u "Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine", Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987.god.

[4] Dr Ivo Banac - "Cijena Bosne", Europa danas, Zagreb 1994. str.108.

[5] Dr Enver Imamović- "Korijeni Bosne i bosanstva", Centar za mir Sarajevo 1995.god. str.138.

[6] Dr Enver Imamović - "Korijeni Bosne i bosanstva", str.185.

pomogao inkviziciji protiv svojih podanika, da bi na koncu otpočeo otvoreni rat protiv njih...."[7]

"Današnji bosanskohercegovački prostor i odgovarajući dio obale činio je jedinstvenu kulturnu, privrednu i političku cjelinu i u antičko doba. Rimljani su odmah po okupaciji ovog dijela Balkana prišli još čvršćem povezivanju ta dva područja".[8]

"Kao u svim srednjevjekovnim državama, i u Bosni je struktura društva proizašla kao rezultat dužeg procesa u kojem su slobodni ljudi padali u stanje zavisnosti, a nekadanja plemenska svojina na zemlju i na druga, prirodom data, sredstva proizvodnje postepeno prelazila u ruke na bilo koji način povlaštenih ljudi, koji su, onda, raznim sredstvima, pa i sredstvima prinude potčinjavali i držali u položaju potčinjenosti ostale slojeve stanovništva. O tome, kako se ovaj proces od samog početka razvija u Bosni, ne postoje nikakvi konkretni podaci...

U dosta obilnoj građi o bosanskoj srednjevjekovnoj državi rijetko ćemo naići na poneki oskudan podatak o njenom narodu i stanovništvu van povlaštenog vlastelinskog kruga.... Pravni položaj potčinjenog stanovništva u feudalnom društvu srednjevjekovne Bosne bio je zasnovan isključivo na običajima, te je možda, u većoj mjeri zavisio o volji vladajućeg sloja nego što je bio slučaj sa potčinjenim stanovništvom u drugim zemljama ovog vremena. U potčinjeno stanovništvo spadale su razne kategorije zavisnih ljudi, koje su se međusobno odvajale više po vrsti zanimanja nego po društvenom položaju. Daleko najbrojniju kategoriju sačinjavaju.... seljaci-zemljoradnici, zatim stočari, stanovnici gradskih naselja, i na kraju, neslobodni ljudi ili robovi."[9]

"Građanstvo srednjevjekovne Bosne nije se kao ekonomsko-društvena snaga i kao faktor političkog života bilo razvilo do takvog stepena da bi se moglo konstituisati kao društveni stalež sa svim staleškim obilježjima koja su karakteristična za onovremene gradove u razvijenim zemljama, Nigdje se na bosansko-humskom području, pa ni u primorskim gradovima Novom i Drijevima, nije stvorila ustanova koja bi po organizaciji, funkcijama i kompetenciji, ma i približno, odgovarala gradskim komunama evropskih gradova... Daleko najveći broj gradskih naselja spadao je u feudalni posjed i bio pod neposrednim režimom feudalnog gospodara."[10]

" Ni po načinu privređivanja, ni po brojnosti, ni po snazi kapitala građanstvo srednjevjekovne Bosne nije bilo doraslo istorijskoj zadaći da postane nova društvena snaga koja će razarati feudalne društvene odnose i otvoriti put novim društvenim odnosima."[11]

"Uzaludno bi bilo tražiti u izvorima konkretne podatke o tome kako su upravo na bosankom tlu nastajale imovinske razlike koje su vodile ka klasnoj podvojenosti društva i kako su slobodni ljudi dolazili u položaj feudalne zavisnosti...I ovdje su, kao i svuda uslovi za nastajanje vlastelinskih zemljišnih posjeda stvarani u periodu raspadanja slobodnih seoskih općina i preovladavanja individualne svojine na zemlju u periodu kada se patrijarhalna starješinska vlast odvajala od naroda i utvrđivala se kao vlast nad narodom."[12]

---

[7] Dr Enver Imamović - "Korijeni Bosne i bosanstva", str.204-205.
[8] Dr Enver Imamović - "Korijeni Bosne i bosanstva", str. 311.
[9] A.Babić, isto str.25
[10] A.Babić, isto str.66-67.
[11] A.Babić, isto str.68.
[12] A.Babić,isto str.80.

Iznio sam ove šire izvode autora upravo iz razloga i potrebe sociološke elaboracije društva srednjevjekovne Bosne.

Po kriterijumu proizvodnih odnosa i načinu proizvodnje društvenih odnosa kao cjeline društvenog života ljudi, koji se u njemu zatiču, uspostavljaju i razvijaju ovo društvo sadrži elemente plemenske, robovlasničke (ustanove ropstva) i feudalne (dominantne) društvene strukture i egzistencije. Ova složenost u načinu prozvodnje izražavala se u cjelini društvenih odnosa i društvene svijesti. Predhistorijska, antička, ilirska i rimska tradicija ovdje ne živi samo u materijalnoj i duhovnoj kulturi, kao ostatak, nego i u samom etnosu-njegovoj individualnoj i društvenoj strukturi, tj.., kako kod starosjedilačkih, tako i slovenskih plemena. Ukrštanja, prožimanja koja su historijskom praksom njihovog života na ovom tlu neminovno nastajala reprodukovala su jedan etnos(narod) - "dobre Bošnjane" sa tri religijska opredjeljenja-katoličanstvo, pravoslavlje i bogumilstvo; autohton narod sa prepoznatljivim društvenim karakterom i osobenostima, koje sažeto izražava gornji pojam.

Bogumilstvo bosanska vjera je dominantna svijest i praksa, ono obuhvata svo stanovništvo i sve slojeve u njemu-vladajuće i podređene; živi stoljećima nasuprot spoljašnjih osporavanja(rimska kurija, ugarski kraljevi i srpski knezovi), čak "krstaških ratova", jer je proglašeno "jeresom", a Bosna kao zemlja "heretika" i sačinjava jezgru duhovnosti i kulture. Katoličanstvo i pravoslavlje nisu "strano tijelo" u biću bosanskog društva i države, nego izviru iz realnog tla, iz tradicije i iz "komunikacije" ovog društva sa drugim društvima, kulturama i svjetovima; oni nisu stoga podvrgnuti "kritici", a naročito ne negaciji od bogumilstva od bogumila. Koegzistencija religija, a potom i konfesionalnih zajednica, međusobna tolerancija i uvažavanje su postajale konstante bosanskog društva, koje će se održati sve do naše savremenosti.

Društvo srednjovjekovne Bosne je visoko integrirana zajednica, bez većih unutrašnjih trvenja i sukoba nasuprot socijalnoj i konfesionalnoj strukturiranosti; svaki dio zemlje se osjeća kao onaj na kome se živi; otvorena zajednica (društvo) prema drugima, posebno prema kulturnim sredinama (Dubrovniku); multikultura ovdje izbija iz same zajednice (društva), a potom, upravo svojom otvorenošću prema svijetu se dopunjuje, produbljuje i bogati; ne gubi se autohtonost, ali se upija stvaralaštvo iz spoljnjeg svijeta i kulture.

Ovdje nema distinkcije između društva i države, distinkcije u smislu građanskog društva, tj. nema antagonizma između društva i države, odnosno države i društva; država je više spoljašnja nužda, nego unutrašnja potreba.

Dva su pitanja zanimljiva sa stanovišta ove kratke i sažete skice o društvu srednjevjekovne Bosne, a unutar sociološke misli i to: 1. odnos društva i države i 2. odnos društva, države i zajednice.

Ovdje, naravno, ne mislim da se na ovim pitanjima treba zadržavati u apstraktnom i opšteteorijskom smislu i izdanju, nego samo u mjeri i kontekstu konkretne društvene situacije bosanskohercegovačkog društva i države u srednjem vijeku, u kome ono živi kao samostalan, slobodan i nezavisan društveni individualitet.

Već su spomenute dvije teze:

1. Bosna je istinsko društvo (Dr I. Banjac obuhvata ovo društvo u cijelom njegovom historijskom trajanju) i kao društvo se održava u historiji nezavisno od svoje državne egzistencije, tj. ono je opstalo kao društvo i kad je gubilo svoju državnost. Time nije kazano da državnost nema značenja za egzistenciju društva, nego da je društvo ona primarna i odlučujuća činjenica koja će i u savremenim prilikama i

odnosima, kad se iznova dovodi u pitanje njena državnost (od strane velikodržavnih ambicija političkih režima u Srbiji i Hrvatskoj) sačuvati svoj identitet i integritet.

U čemu je bila snaga srednjevjekovne Bosne kao društva, a slabost kao države, te je kao društvo opstala, a kao država dovedena u pitanje? U svim sadržajima svog društvenog bića - jezik, običaji, tradicija, kultura, multikultura, konfesionalni pluralizam i tolerancija, koji nisu izgubljeni ni nakon potpadanja pod imperijalnu vlast (Osmansko i Austro-ugarsko carstvo i Kraljevina Jugoslavija). Snaga njene državnosti nije se mogla suprotstaviti imperijalnim silama, koje su rušile i porobljavale i mnogo jače države i društva od srednjevjekovne Bosne. Ali ni u uslovima podređenosti nikad se nije gubila ideja o vlastitoj državnosti, a nikad se nije u potpunosti ni ukidala određena nit njene državne egzistencije.

Slična je i teza A.Babića o srednjevjekovnoj Bosni kao društvu, i to društvu na određenom historijskom nivou razvitka-društvu feudalne strukture, koje kao i svako drugo društvo tog tipa trpi zakone i protivriječnosti, kao unutrašnje i izvanjske sile, koje ne može da savlada i prekorači sve dok u sebi samom ne razvije unutrašnje subjektivne sile (građanski stalež - klasu) sposobnu da to i učini.

2. Bosna (tj. srednjevjekovna Bosna) je zajednica koja iza sebe baštini tisućugodišnju povijesnu, kulturnu i državnopravnu tradiciju (Dr E. Imamović isto misli na cjelinu historijske egzistencije bosansko-hercegovačkog društva). U srednjevjekovnom razdoblju u ovoj zajednici se odvijao "najprisniji odnos i suradnja između domaće vjere, naroda, vlastele i vladara".

Pojam zajednice u sociologiji se različito misli i određuje. Poznata su dva shvatanja: 1. njemački sociolog F. Tenis ("Zajednica i društvo") zajednicu misli kao autentičnu društvenu formu života ljudi, nasuprot društvu, kao mehaničkom skupu indiviuuma. Postoje različite forme zajednice - a. zajednice zasnovane na krvnom srodstvu (srodstvo), b. mjesne zajednice (susjedstvo) i c. duhovne zajednice (prijateljstvo). Zajednica je miroljubiva društvena grupacija ponajviše vezana za predklasna društva, K.Marks ljudsku zajednicu poima kao asocijaciju društvenih bića, koja nastaje nakon ukidanja klasnog društva ("asocijacija slobodnih proizvođača"), dok je društvo-antagonistička formacija.

Društvo srednjevjekovne Bosne ima elemente i društva i zajednice, ali je, po svom sadržaju, po svojim društvenim odnosima bliže zajednici u smislu F.Tenisa.

Bosansko društvo je bilo razvilo određene elemente društvenosti, zajedničkog života, koji su bili razvijeni do visine, koja je osiguravala integritet društva, njegovu samostalnost, koja je ostala u memoriji generacija kao vrijeme "dobrijeh dana", dakle-zajednica (društvo) koja je izgradila samosvojni društveni identitet i individualitet, koji će trajati vijekovima. To će biti osnova za zajednicu kao asocijaciju, ali naravno pod uslovima koje određuje sama historijska praksa ljudskog društva uopšte i bosanskohercegovačkog društva posebno. Ali, milenijumska egzistencija ovog društva (zajednice), blizina društva i države, koju je poznavala historija Bosne u njenom početnom društvenom životu, kao samostalnog društvenog subjekta može biti i jeste paradigma za današnje vrijeme i za budućnost. U našoj sadašnjosti razdvajanje društva i države u smislu da društvo brani sebe bez države, bilo bi nerealno, bilo bi uzaludno i bilo bi samoubistvo. Bosna i Hercegovina mora odbraniti sebe ne samo kao društvo (zajednicu), nego i kao državu. Kao i u srednjevjekovnoj epohi, tako i danas ovom društvu i državi najveća opasnost dolazi spolja, a ne iznutra.

Bilo bi stoga nepravedno, bilo bi ne samo u duhu čovječnosti, nego u duhu ljudske društvenosti da slobodni i demokratski svijet, više nego dosad pomogne održanju života ovog društva i države, da pomogne ljudima i ženama ove zajednice, koji dadoše i daju svoje živote za nju, njenu i svoju slobodu.

dr. Enver Imamović

BOSANSKA DINASTIJA KOTROMANIĆA

Bosna pripada krugu rijetkih zemalja koja je u svojoj dugoj povijesti prošla sve faze političkog organiziranja - od plemenskog saveza (u ilirsko doba) preko organizacije župa (u ranom srednjem vijeku), banovine (u razvijenom srednjem vijeku) i kraljevine u kasnom srednjem vijeku), do suvremene države koja je 1992. godine nakon prekida od 529 godina (od 1463.g.) nastavila tradiciju srednjovjekovne bosanske države. U svim tim epohama na njenom čelu su stajali vladari o kojima imamo više podataka tek od razdoblja razvijenog srednjeg vijeka. I u Bosni je, kao i u drugim srednjovjekovnim državama, na čelu stajala vladarska dinastija. Njeni članovi su se smjenjivali na prijestolju od osnivanja države (8. ili 9. stoljeće), pa do 1463. godine kada je nestalo Bosanskog kraljevstva pod navalom Turaka. Bili su to Kotromanići koji su vodili Bosnu i pretke kroz dobro i zlo preko 600 godina.

Kotromanići su Bosni dali veliki broj vladara od kojih nam je imenom poznato tek njih petnaestak. Za one iz starijeg razdoblja (9. i 10. a djelimično i 11. stoljeće), znamo samo da su postojali jer dokumenti ih spominju tek pod oznakom "ban bosanski". Prvi imenom poznati vladar Bosne bio je izvjesni Stjepan (početak 11. stoljeća), a onda od 12. do 15. stoljeća njihova imena su nam poznata u kontinuitetu. Bilo je sedam banova i osam kraljeva, među kojima i jedna kraljica. To su banovi: Borić, Kulin, Stjepan, Ninoslav, Prijezda, Kotroman i Stjepan II, te kraljevi: Tvrtko I, Dabiša, kraljica Jelena Gruba, Ostoja, Tvrtko II, Ostojić, Tomaš i Stjepan Tomašević.

Mnogi podaci upućuju da je u srednjovjekovnoj Bosni bilo veoma jaka tradicija o starosti domaće vladarske dinastije, koja je za sve vrijeme svog postojanja bila simbol samostalne i nezavisne Bosne. Obično se kaže da je Bosna s Kotromanićima nastala, a kako znamo, s njima je i nestala.

Porijeklo Kotromanića

Ko god je pisao o Kotromanićima nije mogao zaobići pitanje porijekla i vremena kada su zasjeli na prijestolje. Po jednim piscima oni su bili stranci, a po drugima, bili su domaćeg roda. Teorija o stranom, tobožnjem njemačkom porijeklu, u historiografiji se javila tek početkom 17. stoljeća. Iznio ju je dubrovački povjesničar Mauro Orbini u svom poznatom djelu "Kraljevstvo Slavena". Tu doslovno stoji ovo:"Kad je umro ban Kulin, mađarski kralj je poslao u Bosnu s vojskom jednog od svojih barona, Kotromana Njemca, hrabrog vojnika. Ovaj je zemlju našao bez gospodara i lahko ju je osvojio, radi čega ga je kralj, za nagradu, imenovao banom te zemlje. Od tada vladaju njegovi potomci Bosnom".[1)]

Ovaj često citirani podatak uzeli su mnogi kasniji povjesničari bez ikakve rezerve pa su tako širili tvrdnju o njemačkom, to jest gotskom porijeklu Kotromanića.

[1)] Orbini, Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968., p.141.

Jedan od rijetkih povjesničara koji je pobijao to mišljenje bio je poznati mađarski medievalist Taloci, koji je inače mnogo radio na istraživanju srednjevjekovne bosanske povijesti.

On je proučavajući stare bosanske povelje ustvrdio da su Kotromanići bosanskog porijekla i da potječu iz gornjeg porječja rijeke Bosne. Pretpostavio je da je Orbini svoj navod ili izmislio ili preuzeo od nekog, nama nepoznatog humanističkog etimologa[2]. U dubrovačkoj arhivi je, međutim, pronađen jedan dokument koji potvrđuje Orbijenovo pisanje, iz čega se dade zaključiti da je zaista u dubrovačkim analima postojalo predanje o njemačkom porijeklu Kotromanića, koje je on samo izložio u svojoj knjizi.

Naime, riječ je o dokumentu koji se odnosi na pisanu instrukciju dubrovačke vlade čiji su sadržaj trebali usmeno izložiti dvojica njihovih izaslanika, Djive Gundulić i Nikola Đorđević, bosanskom kralju Tvrtku II, a u vezi nekih međudržavnih nesporazuma. Instrukcija je sastavljena 14. svibnja 1432.g. i glasi: "Prijateljstvo između bosanske dinastije i male republike pod Srdjom starog je datuma i kralj treba da o njemu vodi računa. Tvoji preci znali su cijeniti Dubrovnik, a Republika im je tu pažnju vraćala u danima kad su prijatelji veoma skupi. Ta pažnja potječe od Kotromana Gota, od kojeg vuku porijeklo bosanski kraljevi. On je došao iz Ugarske, a ušao je u Bosnu pomoću mađarskog kralja - svog rođaka, i sa Republikom je živjeo u najljepšoj ljubavi smatrajući Dubrovnik kao svoju vlastitu kuću..."[3]

Iako je riječ o izvornom dokumentu, to, međutim, nikako ne znači da su njegovi podaci tačni. Njegovom sadržaju treba prići s izvjesnom rezervom, kao i svakom drugom dokumentu, jer postoji bezbroj načina da se u njih uvuku netačni podaci. Ima i slučajeva da se radi o svjesnom falsificiranju, osobito u slučajevima kad dokument tretira pitanje privilegije, zajamčenih prava i sl. Da povjesničar uvijek mora biti na oprezu, pokazuje upravo primjer navedenog dokumenta iz dubrovačkog arhiva, čiji sadržaj u vezi Kotromanića pobija jedan drugi, mnogo vjerodostojniji izvorni dokument. Riječ je o povelji kralja Tvrtka I, izdana na Bobovcu 1. studenog 1356. g., kojom se bosanskom biskupu potvrđuje posjed Dubnica za crkvu Sv. Petra u Usori (donja Bosna). Tu se navodi da je dotični posjed svojevremeno darivao daleki Tvrtkov predak, veliki ban Prijezda, koji je ustvari bio djed Tvrtkovog strica, bana Stjepana II Kotromanića, kojeg je Tvrtko naslijedio na prijestolju. Tu se navodi i to da je bosanski biskup dokumentirao to darivanje originalnom darovnicom koju je izdao ban Prijezda. Od kralja se tražilo da obnovi tu darovnicu, što je on i učinio[4].

Važnost ovog dokumenta je u tome što nam na najkonkretniji način daje podatke o rodoslovlju bosanske dinastije, čak za četiri koljena (pradjed, djed, otac i sin), iz čega se dade zaključiti da dinastija Kotromanića ne počinje od bana Stjepana Kotromana, kako to navodi Orbini.

Kotromanići - vladari Bosne od njenog postanka

Postoji, međutim, jedan drugi dokument koji nam još više produbljuje znanje o korijenima Kotromanića. Riječ je o pismu pape Grgura II iz 1233. g. u kojem se

---

[2] L.. Thallóczy, Die Kotromanslegende, Studien zur Geschichte Serbiens und Bosniens im Mittelalter, München-Leipzig 1914., p. 66-70.

[3] Dubrovački državni arhiv: Letteree Commissioni, VIII, f.91; N. Jorga, Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades II, Paris 1899., p.307.

[4] L. Thallóczy, Glasnik Zemaljskog muzeja, XVIII, Sarajev 1906., p 436.VI

spominje bosanski ban Ninoslav, koji je prethodio banu Prijezdi. Iz njega saznajemo da je ban Prijezda bio Ninoslavu "consanguineus", to jest krvni srodnik[5]. Iz tog proizilazi da su Prijezda i Ninoslav imali zajedničke pretke, to jest da su istog roda. Za Ninoslava, pak, dokumenti doslovno kažu da je stavio pod zaštitu sv. Petra, kao i njegovu banovinu koju je "baštinio od svojih krivovjernih predaka". Prema tome jasno je da je riječ o istoj dinastiji, kojoj su vjerojatno pripadali i prvi, za nas još uvijek bezimeni banovi, koji su bili na čelu Bosne već od 9. stoljeća, ako ne i ranije. Na to upućuju neki indirektni podaci iz pojedinih dokumenata, koji na ovaj ili onaj način dotiču to pitanje.

Da su potonji vladari bili svjesni starosti dinastije kojoj su pripadali, na to bi upućivali ovi podaci. U spomenutom papinom pismu upućeno banu Ninoslavu, navodi se i to da su njegovi preci (progenitores) vladali Bosnom "od starina", a Tvrtko I, pak, u jednoj svojoj povelji doslovno kaže da su Kotromanići vladali Bosnom "od njenog postanka".

Izvori prvi put spominju jednog Kotromana 1163.g. u vrijeme kada je mađarski kralj poslao vojsku u Bosnu da kazni bana Borića koji se prije toga umiješao u prijestolne borbe u Mađarskoj, opredijelivši se za pretendenta Stjepana IV. Pobijedio je, međutim, njegov protivnik, Gejzin sin Stjepan III, i kad se očvrstio na prijestolju, počeo je redom kažnjavati sve one koji su bili protiv njega. Bosanskog bana je kaznio tako što je na njega poslao svog vojvodu Gotfrida, Njemca u njegovoj službi. Ovaj je uspješno obavio zadatak i uklonio bana Borića, kojem se nakon toga u bosanskoj povijesti zaista gubi trag[6].

Iz tog vremena potječe gore spomenuta jedna povelja koju je izdao mađarski kralj Stjepan III, kojom dariva neka imanja splitskoj crkvi. Za naše pitanje ima taj značaj što se među svjedocima spominje i izvjesni knez (comes) Kotroman. Ništa se, međutim, ne navodi ko je on i odakle je, ali bez obzira na to, neki povjesničari su iznijeli uvjerenje da je on Nijemac koji je došao u Bosnu s mađarskom vojskom, i da, tobož, od njega potječu Kotromanići [7]. Sasvim je moguće da je riječ o bosanskom banu, Borićevom rođaku, koji je možda u vrijeme mađarske intervencije u Bosni pristao uz Mađare i tako se popeo na prijestolje.

Tezu da bosanski Kotromanići potječu iz Njemačke, ekspoatirali su mnogo i njemački povjesničari. Njima je prije svega bilo jako uporište samo ime Kotroman, čiji sufiks - man pripada germanskom etničkom krugu. To međutim ništa ne znači jer je dotični sufiks čest i u drugim jezičkim i etničkim skupinama i nalazimo ga od Evrope do Indije, osobito u Perziji, a čest je i kod slavenskih naroda. Ali bez obzira na to, njemački povjesničari su bili skloni tvrdnji da je riječ o njemačkoj porodici.

Svojatanje Kotromanića

U svojim istraživanjima njemački povjesničari su se poslužili i heraldikom. Uspoređujući grb Kotromanića s grbovima nekih germanskih velikaških porodica, ustvrdili su da mu najviše odgovara grb štajerske vojvodske kuće Schärfenberg, iz čega su izveli zaključak da su bosanski Kotromanići njihovog korijena. Navode i jedan

---

[5] T. Smičiklas, Diplomatički zbornik, III, Zagreb 1905., p.388-389.

[6] M. Florianua, Chronica Hungarorum. Quinque-Ecclesiis 1883., 96.

[7] V. Ćorović, Pitanje o poreklu Kotromanića, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. V., Beograd 1925., p.16-17.

toponim pod nazivom Kotrou blizu Rogataca u Štajerskoj, koji bi po tim autorima ukazivao na korijen Kotromanića [8].

To su, dakako, sve hlabavi dokazi. Toponimijske, a pogotovo heraldičke podudarnosti ne mogu nikako biti isključivo uporište za genealoške zaključke. Skoro potpuno isto elemente grba Kotromanića (štit razdijeljen poprečnom gredom sa po tri ljiljana u svakom polju), nalazimo čak u grbovima engleskih lordova. Dakako, riječ je o općekulturnoj transmisiji uzora koji su u svim vremenima strujali među evropskim zemljama, na čijim osnovama je stsvoren evropski pojam kulture, kao što postoji azijski, afrički itd.

Povijesno se zna da su Kotromanići bili u srodstvu s njemačkom ortenburškom vojvodskom kućom, te kućom Helfensteina. To su, međutim, bile udajno-ženidbene veze, s kakvim su Kotromanići bili povezani s mnogim evropskim dvorovima. O tome postoji dostatna izvorna građa i taj vid srodništva nije sporan. On nema nikakve veze s porijeklom Kotromanića.

Hrvatski povjesničar Ćiro Truhelka je u svojim istraživanjima došao do zaključka da su Kotromanići bili porijeklom, pak, iz Hrvatske, odnosno Slavonije, ili tačnije, iz kraja oko današnje Požege i Miholjca (Kutjevo). Do tog uvjerenja došao je na osnovi rezultata analize izvora koji se odnose na bana Prijezdu i njegove potomke, u kojim se spominju banova imanja na ovom prostoru.

To zaključuje i za bana Borića, za kojeg izrijekom kaže da je bio porijeklom iz požečke županije, iz Grabarja kod Broda. Truhelki je uporište za ovu tvrdnju to što se čitavo stoljeće poslije Borićeve smrti spominju njegovi potomci u ovom kraju[9]. To su, međutim, konstrukcije bez ikakvog valjanog uporišta jer se izvorno ne može saznati na koji način su dotični banovi stekli slavonske posjede, odnosno kakav je njihov stvarni odnos s tim krajem. Ima indicija da je ban Borić, ustvari, bio protjeran iz Bosne zbog negativnog odnosa prema domaćoj, bogumilskoj vjeri, kao što je morao činiti pod pritiskom pape i mađarskog kralja. Može biti da je mađarski kralj protjeranog bana zbrinuo tako što mu je darovao spomenute slavonske posjede, na kojima se Borićevi potomci spominju sve do 14. stoljeća.

Iz izloženog se vidi da nema nikakvih povijesnih dokaza za tvrdnju da su Kotromanići stranog, odnosno njemačkog porijekla. Uostalom, i sam Orbini, tvorac ove teorije, na jednom mjestu u svojoj knjizi, doslovno kaže ovo: Našao sam zapisan i taj podatak, po kojem su Kotromanići već odavno vladali Bosnom, dok je vlada dospjela u ruke bana Stjepana" (misli se na bana Stjepana Kotromana, koji bi po iznesenoj tezi bio rodonačelnik dinastije). Ovaj navod je kod istraživača ostao skoro nezapažen, iako je za porijeklo pitanje i starosti Kotromanića veoma važan[10].

Kolijevka dinastije - srednja Bosna

Dinastije kod svih naroda vode porijeklo od najuglednijih i najmoćnijih rodova u zemlji, pa se mora pretpostaviti da je takav slučaj bio i sa našim Kotromanićima, to jest da su pripadali najuglednijem bosanskom rodu. Izvorna građa nam ne saopćava kako je glasilo njihovo rodovsko ime prije bana Stjepana Kotromana. Možda bi im se ime roda moglo dovesti u vezu sa nazivom grada Kotorca, kojeg bizantski pisac

---

[8] V. "Adler", I. 1871., p.107.

[9] O tome: Ć. Truhelka, Kolijevka i groblje Kotromanića, Nastavni vjesnik, XLI /1932/33.), sv. 6-7, Zagreb 1933., p.192-193.

[10] M. Orbini, Il regno degli Slavi, Pesaro 1601., p.350.

Porfirogenet iz X stoljeća spominje pod imenom Kotora. Povjesničari ga identificiraju s Kotorcem, čije se ruševine danas nalaze nedaleko Butmira kod Sarajeva, gdje su arheolozi ustanovili ostatke iz prethistorijskog, antičkog i srednjovjekovnog doba. Moguće da im je tu bilo rodovsko središte po kojem su dobili ime na ovaj način: Kotorac - Kotoranići - Kotromanići.

Slično su postupili i njemački povjesničari. Oni su kod Rogatca u Štajerskoj identificirali jedan toponim pod nazivom Kotrou, koji se spominje u jednoj povelji iz 15. stoljeća. Doveli su ga u vezu s našim Kotromanićima pa su iznijeli uvjerenje da su po njemu dobili porodično ime, prihvaćajući tezu da su bili njemačkog porijekla[11]. Ne znamo da li im je bila poznata činjenica da se samo na području uže Bosne nalazi na desetine lokaliteta tog karaktera, kao što je Kotor, Kotorac, Kotorsko, Kotorići i sl.

Iz ranih povelja Kotromanića dade se zaključiti da im se kolijevka nalazila negdje u srednjoj Bosni, ili pobliže, u gornjem porječju rijeke Bosne. Oblasti današnje Fojnice, Kreševa, Kiseljaka, Sarajeva, Visokog i Kraljeve Sutjeske predstavljale su uvijek njihovu porodičnu svojinu, odnosno krunsko dobro. Ugled i moć su, bez sumnje, stekli rano zahvaljujući bogatim rudnicima srednjobosanskog rudogorja. Postepenim širenjem vlasti na susjedne oblasti osnovali su najranije političko jezgro bosanske države, koje se u izvorima često spominje pod nazivom "prava Bosna". Ona je kroz čitav srednji vijek smatrana središtem države i porodičnom svojinom Kotromanića.

Bosanski specifikum naslijeđa prijestolja

Za dinastiju Kotromanića vežu se izvjesne specifičnosti koje se ne susreću u drugim sredinama, pa se može reći da su karakteristične samo za Bosnu. One su rezultat arhajskih društvenih odnosa koji su vladali na ovom prostoru duže nego i u jednoj drugoj zajednici na Balkanskom poluotoku. Tako je, na primjer, već suvremenicima padala u oči neobična pojava, da nijedan bosanski vladar u svojim aktima nikada ne spominje svog nasljednika niti ga je on određivao. Razlog je taj što nije od njih zavisilo ko će ih naslijediti. Tako se dešavalo da ponekad na prijestolje dođe potpuno anonimna ličnost koju ne spominje nijedan dokument prije nego se popela na prijestolje. To govori da u Bosni nije bio ukorijenjen princip naslijeđa prijestolja po prvorodstvu, kako je to bilo u drugim zemljama. Drugim riječima nijedan bosanski vladar nije bio siguran da će ga naslijediti baš njegov sin ili neko drugi koga bi on odredio. O tome je odlučivala skupština velikaša, tzv. bosanski stanak, koji je postavljao i skidao banove i kraljeve[12]. Stanak je tu ulogu zadržao još iz vremena kada je predstavljao vijeće plemenskih starješina, koje je u svim zajednicama prethodilo državnim institucijama.

To govori da je u Bosni bio na snazi prastari običaj po kome se prijestolje nasljeđivalo po starješinstvu a ne po prvorodstvu, što je bio uzrok čestih prijestolnih borbi. Znamo da su neki vladari pokušali zavesti red u tome ali bez uspjeha. Kralja Tvrtka I, na primjer, nije naslijedio njegov sin Tvrtko II nego stričević Dabiša itd.

---

[11] O tome: L. Thallóczy u GZM.XVIII,p.432.

[12] M. Dinić, Državni sabor srednjovekovne Bosne, Srpska akademija nauka, pos.izd. CCXXXI, Odeljenje društvenih nauka, n.s.knj. 13, Beograd 1955., p.31 i d.

Bosanci priznaju samo Kotromaniće

Iako je smjena na prijestolju bila često praćena potresima, pa čak i borbama, unatoč toga nije se nikada desilo niti su se ikada od strane Bosanaca pravile kombinacije da se na bosansko prijestolje postavi neko ko nije bio član Kotromanića. O tome govori i slučaj iz 1404. godine kada je bio protjeran kralj Ostoja. Nekoliko dana nije se znalo ko će biti novi kralj i pravile su se razne kombinacije, pa je od strane Dubrovčana zakulisno sugerirano da to bude herceg Hrvoje Vukčić, tadašnji najmoćniji bosanski velikaš, inače njihov veliki prijatelj i zaštitnik. Međutim, bili su upozoreni da se ovaj neće usuditi to učiniti, odnosno drznuti da dira u prava zakonite dinastije, i dakako, to nije učinio[13]. Njemu kao Bosancu, bio je poznat običaj po kojem se u Bosni nasljeđuje prijestolje, odnosno nasljedno pravo, s jakom tradicijom koja je bila isključivo rezervirana za kuću Kotromanića. Radi usporedbe, spomenimo da su u susjednoj Hrvatskoj, na primjer, banovi imenovani iz ma koje velikaške porodice.

Čak kad su u zemlji imali apsolutnu vlast stranci, i oni su vodili računa o nasljednim tradicijama bosanske dinastije i o tome što ona znači za Bosance. Za svoga namjesnika, odnosno vazala, isključivo su tražili nekoga ko pripada Kotromanićima. Znalo se da se u Bosni ne bi održao niko ko nije iz tog roda. To su učinili čak i Turci koji su dvije godine nakon osvajanja Bosne pokušali restituirati Bosansko kraljevstvo i za kralja su odabrali izvjesnog Matiju Šabančića, potomka Kotromanića[14].

S obzirom da vladar nije mogao sam sebi odrediti nasljednika, pa čak ako je bio u pitanju injegov sin, u Bosni nije nikada bilo suvladara niti maloljetnih vladara kao u drugim zemljama gdje se na prijestolje dolazilo po direktnom nasljednom pravu. Jedini izuzetak je bio kralj Tvrtko I koji je zasjeo na prijestolje u dobi od 15 godina. Ustvari, umrlog Stjepana II trebao je naslijediti njegov brat Vladislav, dakle nasljedstvo po starješinstvu, ali je ovaj prijestolje ustupio svom 15-godišnjem sinu. I baš su zbog toga izbile velike smutnje u državi koje su kulminirale dugim krvavim građanskim ratom tokom kojeg je mladi ban (potom kralj) morao bježati iz zemlje. Ipak se kasnije vratio u zemlju i ugnijezdio na prijestolju, postavši najslavniji i najveći bosanski vladar.

"Bogumilski brak"

Dok je skoro u svim drugim zemljama bilo na snazi strogo pravilo da na prijestolje može zasjesti isključivo osoba rođena u zakonitom braku, u Bosni se na to nije mnogo gledalo. U popisu Kontromanića koji su sjedili na prijestolju, bio ih je ne mali broj koji su bili vanbračno rođeni. Među takvim je bio i kralj Dabiša. Ostoja, Tomaš, Stjepan Tomašević itd. Za Bosance je bilo bitno da pripadaju Kotromanićima. To govori da se u Bosni na brak gledalo nešto drugačije negoli u drugim zemljama, pa čak i u susjednoj Hrvatskoj i Srbiji, što također predstavlja jedan od arhajskih ostataka društvenih odnosa na ovom prostoru.

Već su suvremenicima pali u oči neobični bračni odnosi kod Bosanaca. Izvještaji govore da je kod njih brak sklapan izuzetno lahko i jednostavno. Sve se

---

[13] S. Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964., p.214.

[14] Dubrovački arhiv: Rješenje senata od 11.1.1467. (Cons.Rog.XIX. f.158.

obavljalo tako što je ženik tražio od mlade da mu bude "dobra i vjerna"[15]. U izvještajima stoji i to da je takav brak razvrgavan veoma lahko, i nije bio rijedak slučaj da se pojedinci, a takvih je bilo i među vladarima, žene po nekoliko puta. Ban Stjepan II te kraljevi Ostoja i Tvrtko II ženili su se po tri puta, što je u ondašnjoj kršćanskoj Evropi bilo nezamislivo. Drugim riječima, u Bosni nije bio na snazi crkveni brak, a posljedica toga je bila da zvanična crkva, to jest Evropa, nije priznavala nijedan brak bosanskih vladara koji je bio sklopljen na bosanski, to jest bogumilski način. Zbog toga su neki od kraljeva u određenim političkim okolnostima, na primjer, da bi bili priznati od pape i evropskih dvorova, morali napuštati svoje ranije žene i ponovo se ženiti. Od takvih napuštenih žena pokoljenjima je ostala poznata u uspomeni tragična ličnost obične pučanke i bogumilke Vojače - žene kralja Tomaša, nakon koje se oženio Katarinom, kćerkom velikog bosanskog vojvode Stjepana Vukčića iz Huma[16].

Izgled bosanskih kraljeva

O fizičkom i duhovnom izgledu bosanskih kraljeva izvještavaju nas i pojedini suvremenici. Tako, na primjer, poznati talijanski najamnički kapetan Breglio da Lavello, koji je izvrsno poznavao talijansko društvo 15. stoljeća, bio je zadivljen izgledom kralja Tomaša s kojim se sreo 1452. godine. U svojim memoarima zabilježio je da se ne sjeća da je ikada vidjeo ljepšeg i dostojanstvenijeg gospodina od bosanskog kralja. Turski izvori za posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića kažu da je rastom bio pravi div.

Ima i drugih podataka koji govore da su ne samo kraljevi nego mahom svih Bosanci bili izuzetno krupnog stasa, a uz to i dobri ratnici. U jednom izvještaju iz 1400. godine koji govori o događajima kada je herceg Hrvoje Vukčić osvajao neke hrvatske gradove, stoji da su Bosanci (Bošnjani) "moćni i riječima i djelima".

Fizički izgled Bosanaca i njihovo junaštvo zadivilo je i poljskog ljetopisca, kojeg prenosi Dlugossi, koji je opisao čuveni velikaški skup i viteški turnir održan 1412. godine u Budimu. Na njemu je bila zastupljena skoro čitava ondašnja Evropa gdje se, uz mnoštvo kraljeva, među kojima je bio i naš kralj Ostoja, okupilo i 13 vojvoda, 21 grof, 26 drugih velikaša raznih titula (ne računajući one iz Mađarske - zemlje domaćina), zatim 1500 vitezova, 3000 štitonoša itd. Na turniru su se borili vitezovi iz Grčke, Italije, Francuske, Poljske, Češke, Ugarske, Austrije, Litvanske, Rusije, Bosne, Srbije i Bugarske. Od svih su najveću pažnju izazvali upravo bosanski vitezovi svojom smjelošću, vještinom, hrabrošću i izgledom. Dotični kroničar ih opisuje kao visoke i krijepke, a u borbi izuzetno poduzetne i hrabre[17].

Identični podaci o izgledu Bosanaca potječu i iz 1403. godine, kada se u Zadru okupila brojna gospoda iz Dalmacije, Hrvatske i Bosne, na doček napuljskog kralja Ladislava. U opisu tog događaja ljetopiscu su opet pali u oči Bosanci, za koje je zabilježio da su to "ljudi neobičnog stasa".

O karakteru i općenito ljudskoj strani Bosanaca također nalazimo podatke kod suvremenih ljetopisaca. S te strane su ih, dakako, najbolje poznavali njihovi najbliži susjedi - Srbi i Hrvati. U jednom izvještaju u kojem se govori o sporu koji je

---

[15] O tome: V. Klaić, Poviest Bosne, Zagreb 1882., p.350.

[16] Roman na ovu temu napisala: J. Truhelka, Vojača, Sarajevo 1899.

[17] Joanni Dlugossi, Historiae Poloniae, lib. XI, p. 327-328.

izbio između Dubrovnika i bosanskog velikaša Radoslava Pavlovića, Dubrovčani su dali ovakvu sliku Bosanaca: "On se (to jest Radoslav) zove Bosancem: oni su poznati kao krijeposni, ali nije niko osramotio Bosnu kao on". Pri tome su mislili na nekorektno ponašanje dotičnog Pavlovića, što se nije nikako moglo spojiti s Bosancima koji su za sve slovili kao pošteni pravični ljudi[18]

Pored hrabrosti i junaštva Bosanci su bili poslovični po svojoj dobroti, poštenju i pravičnosti. Odanost i privrženost onome u koga jednom steknu povjerenje, vrline su koje svi stranci ističu i hvale. To čini i mletački povjesničar Farlati iz 18. stoljeća, pisac znamenite crkvene povijesti južnoslavenskih zemalja. Na osnovi starih splitskih rukopisa opisuje i ističe staro poštenje, ispravno držanje i plemenitost kojom su se odlikovale bosanske izbjeglice i njihovi potomci koji su po padu Bosne pod Turke doselili u Dalmaciju i Split. U opisu dalje stoji da su se Bosanci među tamošnjim stanovnicima isticali i razlikovali i likom (antropološki), zatim držanjem te ponašanjem, pa su bili svima "ugodni i prijatni"[19]

Otkriće kraljevskih grobnica

Bosna je jedna od rijetkih zemalja u ovom dijelu Evrope koja ima izuzetno dobro sačuvane posmrtne ostatke članova svoje dinastije. Zahvaljujući otkriću dvaju mauzoleja u kojima su sahranjivani članovi Kotromanića (u Arnautovićima kod Visokog i na Bobovcu) identificirani su fizički ostaci nekolicina kraljeva i članova nihovih porodica. Najvrjedniji nalaz u Arnatuovićima je grob Tvrtka I, koji su arheolozi zatekli u izuzetno dobrom stanju. Preko kamenog lijesa još je uvijek stajao prebačen kraljevski plast na kojem su u zlatnom brokatu bili izvezeni kraljevski grbovi.

Pored Tvrtkovog skeleta našlo se još sedam skeleta ali nije se uspjelo u njihovoj identifikaciji. Sasvim je sigurno da su u pitanju ostaci članova dinastije, prije svega prethodnika kralja Tvrtka, bana Stjepana II, za kojeg povijesni izvori sasvim određeno kažu da je sam odredio da se ovdje pokopa.[20]

Na Bobovcu je u kraljevskom mauzoleju pronađeno ukupno pet grobnica sa devet skeleta, od kojih je jedan pripadao ženskoj osobi.[21] Riječ je o kraljici Dcroteji, ženi kralja Tvrtka II. Tu su bili sahranjeni skoro svi kraljevi mlađe generacije, a to su: Dabiša, Ostoja, Stjepan Ostojić, Tvrtko II i Tomaš. Čini se da je ovdje naknadno sahranjen i Stjepan Tomašivić, čiji su ostaci preneseni iz Jajca, gdje je prilikom zauzeća Bosne bio sasječen od sultana. Naime, u donjem dijelu mauzoleja pronađena je jedna naknadno, nemarno ukopana grobnica s dva skeleta, od kojih je jedan imao smrskanu lubanju. S obzirom da je ukop izvršen u vrijeme kada je Bobovac već bio u turskim rukama i kada je mauzolej bio porušen, sasvim je moguće da su u pitanju naknadno pokopani ostaci kralja Tomaševića i njegovog strica Radivoja, koji je smaknut zajedno s kraljem.

S obzirom da je riječ o kraljevskom mauzoleju ukop se svakako odnosi na nekoga ko je bio član dinastije, i to ličnost prvog reda.

---

[18] Ć. Truhelka, Konavoski rat /1430-1433.), GZM.XXIX, Sarajevo 1917., p. 151..

[19] D. Farlati, Illyricum sacrum, III, Venetiis 1751., p. 397.

[20] P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima, GZM.n.s. XXXIV (1979), Sarajevo 1980., p.183-247.

[21] P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973., p.81 i d.

Ta briga u nenormalnim okolnostima mogla se pokloniti samo posljednjem kralju. Neko se jamačno dobro pobrinuo da mu se ostaci prenesu ovdje kako bi počivao uz svoje srodnike.

Analiza skeleta članova dinastije

Analiza skeleta iz ovog mauzoleja dala je niz podataka o antropološkom izgledu i zdravstsvenoj slici bosanskih vladara. U nekoliko slučajeva dobijeni su podaci i o načinu njihove smrti. Tako je, na primjer, na jednom skeletu otkriven proboj prsne kosti načinjen kopljem, i lom ključne kosti, što je sigurno izazvalo smrt dotične osobe. Na to upućuje stanje performacije proboja na kojem nema tragova zarastanja. Koplje je bez sumnje probilo srce i glavne krvne žile.[22)]

Rentgenološka analiza skeleta je konstatirala zanimljive pojave. Jedan od pokojnika je za života imao iskrivljenu kičmu, što je posljedica izliječene tuberkulozne upale. Potom je konstatirana deformacija kičme nastala okoštavanjem rubova i deformirajuće spondiloze.[23)] Neki od skeleta su imali potpuno smrskanu lubanju itd.

Skoro kod svih skeleta zapažena je naglašena robustnost. To pokazuje da su članovi dinastije zaista bili krupnog stasa. Na to ukazuju i pronađeni prstenovi uz skelete. Neki od njih imaju otvor skoro tri centimetra.

Nalazi ovih mauzoleja ne rješavaju u cjelosti pitanje posmrtnih ostataka članova bosanske dinastije. Do sada je pronađeno tek sedamnaest skeleta. Gdje su se pokopali ostali vladari, prije svega oni iz starije generacije, ubrajajući tu i Kulina bana, još je uvijek pitanje koje će dugo zaokupljati arheologe i povjesničare. Ako uzmemo u obzir da je u ukupnoj povijesti srednjovjekovne Bosne bilo mnogo više vladara od petnaest koliko ih znamo imenom, ono nekoliko otkrivenih grobnica je ipak malo, tim više ako se uzmu u obzir članovi njihovih porodica. Na petnaestak vladara dolazi oko stotinu članova njihovih porodica jer je svaki vladar bio oženjen, neki i po više puta, svaki je imao više djece itd. Oni su, dakako, svi sahranjivani u porodičnim grobnicama ili grobljima, i za nas je još uvijek nepoznanica gdje se ona nalaze.

Za stariju generaciju vladara (onih iz 9., 10. i 11. stoljeća), nemamo nikakvih podataka gdje su sahranjivani. Može se samo pretpostaviti da je to bilo negdje na prostoru gdje su se nalazila njihova stolna mjesta, a to je dio doline rijeke Bosne na potezu od današnjeg Visokog do Kaknja. Pri tome se može najviše računati na Moštre. Tu je indikativan lokalitet Biskupići gdje je svojevremeno nađena Kulinova ploča, koja je stajala iznad ulaza u hram koji je on podigao. U njemu i oko njega se bez sumnje pokopalo, kao na svim ovakvim mjestima. Ovdje je vjerojatno bio pokopan ne samo Kulin ban nego još koji raniji ili potonji vladar. Arheološka pretraga tog lokaliteta je otkrila ostatke groblja i neke građevine, što je veoma indikativno. Jedno temeljno istraživanje tog lokaliteta može donijeti iznenađujuće rezultate. Možemo se samo nadati da će nam neki budući sretan nalaz predočiti i otkriti ostatke još kojeg člana vladarske dinastije Kotromanića, i to ne samo ovdje u njihovoj pstojbini, nego i u drugim zemljama, jer su mnogi od njih ostavljali kosti daleko od svoje Bosne. Takav je, na primjer, slučaj sa grobom kraljice Katarine, koji je u cjelosti sačuvan sa nadgrobnom pločom, a nalazi se u centru Rima, u najljepšoj i najstarijoj

---

[22)] P. Anđelić, o.c.,p.82.

[23)] P.Anđelić, o.c.,p.83.

rimskoj crkvi Are Coeli. Tu je pokopana nakon što je izbjegla iz Bosne po turskom osvajanju.

Treba istači da Bosna spada u rijetke zemlje koje imaju u dobrom dijelu sačuvane posmrtne ostatke članova svoje dinastije. Oni se još uvijek nalaze u kartonskim kutijama skriveni negdje u vlažnim muzejskim podrumima, a mjesto im je u velelijepim mauzolejskim zdanjima gdje bi bili dostojno smješteni, i koji bi bili pristupačni svima koji bi željeli odati im poštu kao i vremenu kada su vodili nam Bosnu i pretke kroz sve što su donosila prohujala stoljeća.

U historiografiji postoje dosta oprečna mišljenja o vjerksoj pripadnosti bosanskih vladara. Po većini hrvatskih povjesničara oni su bili katolici, a po srpskim, pravoslavci. Povijesna građa, međutim, sasvim jasno pokazuje da su svi odreda pripadali domaćoj, bogumilskoj vjeri, a i onih nekoliko koji nisu, na to su bili primorani političkim pritiscima od strane pape i evropskih vladara. Njihovu vezu s domaćom vjerom pokazuje i aktivno učešće bogumilskih starjšina i vladarskim poslovima. Bogumilske starješine su na vladarskim dvorovima djelovali kao dijaci, savjetnici, poslanici, ovjeritelji državnih isprava itd.

Za Kulina bana nema uopće sumnje da je bio okorjeli bogumil. Dukljanski kralj Vukan u pismu iz 1199. godine javlja papi Inocentiu III da čitavom Bosnom vlada hereza i da je njome zaražen i sam ban Kulin sa čitavom svojom porodicom. Povijesti je znano kako je prošao pokušaj pape da prisili Kulina i bosanski narod da se odrekne svoje vjere, nakon što su ga vladari okolnih zemalja stalno pozivali da nešto poduzme protiv bosanskih nevjernika (bogumila), te da ih uništi "kao što se kukolj čupa iz pšenice".

U odnosu vladara prema domaćoj (bosanskoj) vjeri najbolje pokazuje slučaj bana Ninoslava iz sredine 13. stoljeća. On je po rođenju pripadao domaćoj vjeri, kao i njegovi preci. Međutim, kao ban bio je u određenim političkim okolnostima primoran od strane rimske kurije da je se odrekne pa je tako na silu postao katolik. To je, međutim, izazvalo ogorčenje u zemlji pa su mu velikaši i narod uskratili poslušnost. To ga je natjeralo da se ponovo vrati u krilo domaće vjere. Ali time je izazvao rimsku kuriju koja je protiv Bosne povela križarsku vojnu. Međutim, digla se sva Bosna. Narod je predvođen svojim banom pružio žestok otpor i prijetnje Rima su se izjalovile.

Na bogumilsku pripadnost bosanskih vladara upućuje brojna izvorna građa. U izvještajima papinih izaslanika, inkvizicije i domaćih franjevaca, redovito se navode optužbe da i sami vladari slijede i pomažu krivovjerje u svojoj zemlji. Papa Grgur IX u pismu od 10. listopada 1233. godine podsjeća bana Ninoslava da su svi njegovi preci, to jest bivši vladari Bosne, bili "zaraženi heretičkim krivovjerjem". Dvjesto godina kasnije jedan franjevac je u izvještaju od 2. prosinca 1435. godine za kralja Tvrtka II zabilježio: "Ovaj kralj je samo po vanjštini krščanin, u istinu, nije ni kršten, i na sve načine sprečava fratre u svojoj zemlji da krste ljude ... tamo žive manihejski heratici ... divlji neprijatelji crkve".

Za kralja Tomaša čak vatikanski dokumenti doslovno kažu da je od rođenja bio bogumil, te da je nekoliko godina nakon stupanja na prijestolje bio primoran da pređe na katoličku vjeru. I njegova žena, kraljica Katarina (rodom iz Hercegovine), također je do udaje bila bogumilka.

Iako su kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka na Bosnu polazile brojne križarske vojne u namjeri da u njoj iskorijene bogumilstvo, u tome se nije uspjelo. Unatoč teškim krvavim progonima, razaranjima i ubijanjima, bosanski narod se nije odricao svoje vjere, i u njoj je, zajedno sa svojim vladarima, opstao za sve vrijeme

postojanja srednjovjekovne bosanske države. Bogumilstvo je u Bosni nestalo tek dolaskom Turaka, kad su njegovi sljedbenici masovno prešli na islam. To je učinilo i nekoliko članova domaće dinastije Kotromanića, među kojima je bio princ Sigismund (sin kralja Tomaša), sestra mu Katarina, daidža Stjepan, amidžić Matijaš i dr.

Sudbina krune bosanskih kraljeva

O kruni kojom su se krunili bosanski banovi i kraljevi i o načinu kako se ustoličivao novi vladar, imamo tek poneku vijest suvremenika. O tome kako je, pak izgledala kruna, saznajemo preko pojedinih umjetničkih djela koja prikazuju okrunjene banove i kraljeve. To su predstave na novcima, državnim pečatima, kamenim reljefima i sl.

U Arnautovićima kod Visokog je u kraljevskom mauzoleju pronađen pečatni prsten s likom nekog okrunjenog vladara, gdje se sasvim jasno vidi izgled krune. Tu, kao i u drugim slučajevima, ona ima standardni oblik: uski obruč (dijadem) na kojem su zubci u obliku ljiljanovih cvjetova. (To je standardni izgled kruna bosanskih vladara. U razdoblju od preko 600 godina upotrebljavane su tri krune: prastara banska, stara kraljevska i nova kraljevska.

Iz sredine 15. stoljeća imamo opširan izvještaj o kruni koju je papa Eugenio IV namijenio kralju Tomašu. Bila je napravljena 1446. godine, sva od zlata, ukrašena biserima i dragim kamenjem. Papa ju je poslao u Bosnu preko svog poslanika koju je trebao predati Tomašu "u ime i od strane najsvjetijeg gospodina našeg pape prejasnom kralju Tomašu". Međutim, zbog političkih neprilika koje su tada izbile u Bosni, ta kruna nije nikada stigla na odredište (zadržana je u Splitu). Tome su se usprotivili bogumili, ljuti na svog kralja što je prešao na katoličanstvo i što je odbacio vjeru svojih otaca, a što mu je papa uvjetovao da bi dobio krunu, koju su od njega dobijali svi ondašnji evropski vladari. Tomaš se morao pokoriti volji naroda i okrunio se starom domaćom kraljevskom krunom.

Njegov sin Stjepan Tomašević je u tome bio uporniji pa je okrunjen krunom koju mu je poslao papa Pijo II, Ostaje nam nepoznato da li je to obavljeno onom koja je bila namijenjena njegovom ocu ili je za njega bila posebno napravljena. To je prvi, a ujedno posljednji slučaj da je jedan bosanski vladar okrunjen papinskom krunom, odnosno privolom i dopuštenjem pape. To je, međutim, za Tomaševića kao i za bosanski narod bilo tragično. Kralj se obvezao papi da će u zemlji satrati bogumilstvo, što je izazvalo strahovita krvoprolića, i to baš u vrijeme kada su se Turci približavali bosanskoj granici. U takvom kaotičnom stanju Turcima nije bilo teško osvojiti zemlju jer je većina naroda ostala pasivna a neki su otvoreno prešli na stranu zavojevača. Tako je srušeno Bosansko kraljevstvo a s njime se ugasila i dinastija Kotromanića.

Iz izvora saznajemo da se bosanska kruna uvijek čuvala na Bobovcu. Tu je bilo i prijestolje, državna riznica, arhiv i drugi prijestolni sadržaji. U jednom dokumentu doslovno stoji da je to mjesto "u kojem se čuva kruna Kraljevstva bosanskog".[24]

Po turskom zauzeću Bobovca bila je zaplijenjena kompletna riznica, a s njome i kruna, i to je sve postalo svojina turske države. Praksa je bila da se ova vrsta plijena obavezno pošalje u Carigrad, pa se, bez sumnje, tako postupilo i u ovom slučaju. Postoje neki, neprovjereni, podaci da su neki od bosanskih velikaša uspjeli

[24] V. Ćorović, Historija Bosne, I, Srpska akademija nauka, pos.izd.knj.CXXIX, društveni i istorijski spisi, knj. 53, Beograd 1940., p.545.

spasiti krunu, ali je ona kasnije ipak pala Turcima u ruke. Možda je njome okrunjen kontraverzni "turski" bosanski kralj Matija Šabančić, kojeg su Turci ustoličili na upražnjeno bosansko prijestolje malo vremena nakon osvajanja Bosne.

Vijesti o kruni se za duže vrijeme gube, a onda se šezdesetak godina kasnije opet javljaju. Izvještaji kažu da se 1529. godine zatekla u riznici koju je uza se imao sultan Sulejman Veličanstveni kada je te godine podsjedao Beč. Nakon poraza koji je tu doživjeo, u zaplijenjenom turskom blagu nađena je, navodno, i bosanska kruna, pa je tako došla u posjed austrijskih careva.[25] Ako je to sve tako bilo, onda se i danas nalazi u Beču. Uostalom, možda je riječ o kruni kojom su Mađari krunili svoje "bosanske kraljeve", nakon što su iza 1463. godine pokušali za svoj račun obnoviti Bosansko kraljevstvo.

Prva bosanska prijestolnica

Prije prenošenja prijestolnice na Bobovac (početkom 14. stoljeća), dvor bosanskih vladara se nalazio u Arnautovićima kod Visokog (srednjovjekovne Mile). Da li je tu, ili u susjednom Moštru, bilo sjedište i prvih banova, ne znamo. S obzirom da se u Arnautovićima sastajala i bosanska skupština (stanak), bit će da se upravo tu nalazilo najstarije upravno-političko središte bosanske države. Arheološka istraživanja su dokazala da srednjovjekovna arhitektura ovdje direktno leži na rimskim ostacima, što upućuje na starost i kontinuitet života na ovom prostoru.

Bosanski vladari su se, kao i u drugim zemljama, krunili javno, na općenarodnom zboru. Izvori izrijekom navode da je to obavljeno u Milama. Jedino se za posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića povijesno zna da nije ovdje krunjen nego u Jajcu. Tvrtko I je, pak, ponovio svoje krunjenje u Mileševu u Srbiji, nakon što je legitimno naslijedio prijestolje Nemanjića. Time je želio dokazati svoje pravo na Srbiju.

Iako je na bosansko prijestolje mogao zasjesti isključivo član kuće Kotromanića, ipak na izbor svog nasljednika nije mogao utjecati živući vladar. To je bilo u isključivoj nadležnosti skupštine bosanskih velikaša (stanka). Na njemu su birani, ali i skidani vladari koji nisu bili po volji velikaša. Na njemu su se također rješavala i druga važna državna pitanja, uređivali odnosi među velikašima. Ponekad bi na takvim zborovima potekla i krv, kad bi se do kraja suočili stavovi i interesi. Koji put bi i samom kralju zaprijetila pogibija ako bi velikaši zaključili da radi protiv interesa zemlje. Kralj Ostoja se, na primjer, s jednog takvog zbora spašavao bijegom pod okriljem noći jer je dočuo da će ga sutridan u nastavku zborovanja velikaši baciti u okove.

Obračun sa razbijačima Bosne

Na ovakvim zborovima su se rješavala i najosjetljivija državna pitanja, kao što je integritet zemlje. Među brojnim oblasnim gospodarima bilo je i onih koji su se povremeno odmetali od centralne vlasti i svoje oblasti su pretvarali u neovisne kneževine, ali još uvijek u sklopu Bosne. Tome se ponekad iz objektivnih razloga moralo gledati kroz prste, ali kad bi se desio slučaj da neki ugroze integritet države, tada nije bilo kompromisa. Odmah bi se sazvao stanak (skupština velikaša), na kojoj

---

[25] P. Anđelić, u "Kulturna istorija Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1966., p. 526.

je kralj upozoravao kakva je opasnost zaprijetila Bosni. Kako se na to reagiralo, najbolje govori slučaj koji se zbio malo vremena nakon smrti kralja Tvrtka I.

Humske velmože (gospodari današnjeg Trebinja i jugoistočne Hercegovine), braća Beljak i Radiša Banković, bili su se toliko osilili da su Dubrovčanima prodali Konavlje, i o tome im čak izdali povelju, ne obazirući se na to što prodaju dio bosanske države. Kralj je na tu vijest sazvao skupštinu na kojoj je upoznao velmože s pokušajem rasturanja Bosne. To je izazvalo ogorčenje i svaku osudu svih prisutnih, i jednoglasno je donijeta odluka da se otuđeno silom povrati i da se vinovnici najstrože kazne. Za izvršitelja tih odluka zadužen je čuveni vojvoda Vlatko Vuković, najpoznatiji tadašnji bosanski junak, i knez Pavle Radenović. Poveli su vojsku i u najkraćem roku su sve obavili. Odmetnicima je oduzeta baština, jedan od braće je uhvaćen, okovan i bačen u tamnicu gdje je godinama truhnuo pa su tako inicijatori razbijanja Bosne politički bili eliminirani za sva vremena.

Drugi slučaj kad su Bosanci pokazali odlučan stav po pitanju integriteta države je iz vremena kralja Tvrtka II, kad su Dubrovčani diplomatskim putem pokušali da se domognu dijela bosanskog teritorija (Slansko primorje). Kralj i zbor velmoža im je odlučno stavio na znanje da "u ime sve Bosne ne pristaju da se zemlja bosanske krune predaje pod tuđinsku vlast".[26] Prema tome nikada niko nije mogao otuđiti ni pedalj državnog teritorija na svoju ruku, a kad bi integritetu zemlje zaprijetila opasnost s vana, tada se dizala sva Bosna, predvođena svojim Kotromanićima.

Moć i bogatstvo bosanskih vladara

Dokumenti nam govore da je bogatstvo bosanskih vladara bilo toliko da je njime bila zadivljena čitava ondašnja Evropa. Osnovu za to je predstavljao privredni potencijal zemlje. To je prije svega bilo rudarstvo, po čemu je Bosna bila poznata već antičkim narodima. U srednjem vijeku izvozilo se zlato, srebro, bakar, olovo i dr. Srebro je bio glavni proizvod bosanskih rudnika. Bilo ga je toliko da su danonoćno polazile karavane prema primorju. natovarene polugama. Tamo je ukrcavano na posebne brodove koji su ga odvozili u Veneciju, Đenovu, Siciliju, Aleksandriju i druga mediteranska mjesta. Kralj Tvrtko II je za pojedine pošiljke dobijao i po 30.000 dukata. Turski kroničar Dursun-beg je zabilježio da čitava Bosna predstavlja rudnik srebra i zlata.

Isti slučaj je bio sa olovom i bakrom, također vrlo traženim metalima u srednjem vijeku. Koliko ga je bilo i u kojim se količinama izvozilo iz Bosne, govori podatak da je većina kupola crkava i palača u Veneciji, Đenovi, Milanu, Rimu, Napulju, Budimu i drugim evropskim gradovima, bila pokrivena bosanskim olovom. Samo u razdoblju od 1372. do 1391. godine na talijansko tržište je izvezeno 310,619.000 kg olova. Iz Prače je u dva maha izvezeno tog metala u iznosu od 11,5 vagona. Pojedini konvoji koji su prenosili olovo do jadranskih luka brojili su i po 300 konja (tovara), a svaki tovar je u prosjeku težio po 100 kg. Može se zamisliti koliko su bosanski vladari inkasirali dukata za ovolike isporuke, što zlata, što srebra, olova i bakra, a isti slučaj je bio sa voskom, kožama, stočarskim proizvodima, raznim mineralima itd.[27]

---

[26] M. Dinić, o.c., p. 42.

[27] Više o tome: D. Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo BiH, Djela, knj. XVIII, Odjeljenja istorijsko-filoloških nauka, knj. 13, Sarajevo 1961., p. 116 i d.

Da bi se stekao barem površan uvid u prihode i rashode bosankih kraljeva i velikaša, spomenut ćemo nekoliko karakterističnih primjera koje su zabilježili povijesni izvori. Kralj Tomaš je, na primjer, raspolagao tolikim bogatstvom da je samo u razdoblju od 1455. do polovice 1459. godine isplatio sultanu Mehmedu II 160.000 dukata na ime mirovnog ugovora. Bez sumnje da je imao od čega platiti, jer je samo od rudarske carine u Srebrenici imao godišnji prihod u iznosu od 30.000 dukata. Koliko su tek davali zlatni, srebreni i drugi rudnici u Fojnici, Dusini, Kreševu, Busovači, Olovu, pa carine i drugi pogoni. Dubrovački povjesničar Orbini iz 17. stoljeća je zapisao da su Turci samo u kraljevskoj riznici na Bobovcu našli milijun zlatnika.

Ti i drugi izvori prihoda učinili su bosanske kraljeve i plemstvo ekonomski veoma jakim, i po svemu su se mogli nositi s evropskim feudalnim krugovima. Jedan izvještaj kaže da je kralj Tvrtko jedne prilike za jedan dijamant mletačkim trgovcima platio 400 dukata. Cijena dijamanata koje je kupovao Tvrtko,kretale su se i do 16.000 dukata. Žena hercega Vlatka Vukčića je u svome nakitu posjedovala jedan dragi kamen takve vrijednosti i ljepote da je za njega znala cijela Evropa, pa i dalje. Sultan Bajazit II ga je toliko želio da je pristajao na bilo koju cijenu, ali je vojvotkinja odbila da ga proda. Zna se da su se u riznici vojvode Hranića Kosače uz ostale dragocjenosti nalazila i mnoga skupocjena umjetnička djela, između ostaloga jedan pozlaćeni srebreni lav, jedan drugi od bisera, soko od kristala ukrašen srebrom i emajlom, 6 indijskih oraha ukrašeni pozlaćenim srebrom, zatim "dva viteška šrkana a treti šarkan nanen kako čovjek" (šrkan-zmaj; nanen-rađen).

Veliki vojvoda Stjepan Vukčić je jednom flandrijskom umjetniku isplatio 5.000 dukata samo na ime ruku za izradu zlatnih umjetnina. Spomenimo i to da je njegova žena imala zlatne grebene za vunu, a sin Stjepana Vukčića, Vladislav, nudio je sultanu Mehmedu II 100.000 dukata na ime vojne pomoći za akcije protiv svojih protivnika. Radi usporedbe spomenimo da je 1409. g. kralj Lađislav prodao Veneciji čitavu Dalmaciju sa otocima za 100.000 dukata.

Sa bogatstvom su išli i evropski maniri, što je također iziskivalo velika sredstva. Za spomenutog vojvodu Stjepana Vukčića se kaže da je na svom dvoru u Blagaju imao srebrene orgulje, u ono doba veoma rijetke u Evropi, te čitavu četu muzičara koji su ga redovito pratili kad je išao u pohode drugoj gospodi.

Kad je riječ o muzici i nivou kulture u srednjovjekovnoj Bosni, spomenimo i to da su bosanski muzičari s kraljevskih i velikaških dvorova redovito u Dubrovniku osvajali nagrade na muzičkim natjecanjima koja su se svake godine održavala u čast sv. Vlahe. U izvještajima stoji i to koliko je ova nagrada iznosila

Ruho jedne bosanske princeze

Iz jednog sačuvanog dokumenta saznajemo šta je sve činilo ruho jedne bosanske princeze. Riječ je o Mariji, sestri kralja Tvrtka I Kotromanića, koja se 1351. godine udala u Njemačku za Ulricha X Helfensteina. Ponosni otac je tako opremio kćerku da je njezino ruho zadivilo sve učesnike svadbe, a na njoj su bili zastupljeni skoro svi evropski dvorovi onog vremena. Između ostaloga, spominje se na desetine dušeka, jorgana, čaršava, jastuka i druga oprema, sve od čiste svile, što je u ono doba predstavljalo izuzetno rijetku i skupu robu.

U ruhu je bilo i nekoliko ćilima,zatim pokrivača od hermelina, ogromna količina zlatnog i srebrenog posuđa, stolni pribori - kašike i vilice - ukrašeni

dijamantima, biserima, kristalom itd. Još bogatije ruho ponijela je princeza Elizabeta, kćerka bana Stjepana II, koja se udala za mađarskog kralja.[28)]

Bosansko krunsko dobro čuvalo se u prijestolnom gradu, sjedištu Kotromanića, a to je bio slavni Bobovac. Može se samo zamisliti šta su čuvale njegove riznice i podrumi, jer treba uzeti u obzir njegovo hiljadugodišnje postojanje, kao i činjenicu da je Bosna od uvijek zgrtala veliko bogatstvo prodajom svog rudnog blaga.

O bogatstvu koje se čuvalo u njegovoj riznici ponešto saznajemo od suvremenika. Ako sultanovi kroničari Ašik-paša Zade i Dursun-beg koji su pratili sultana u pohodu na Bosnu 1463. godine, za zaplijenjene riznice nekih kraljevih velikaša kažu da se u njima našlo "toliko blaga i bogatstva da se izbrojiti nije moglo", šta je onda tek nađeno u Bobovcu. Već smo spomenuli dubrovačkog povjesničara Orbinija iz 17. stoljeća koji je zapisao da su Turci između ostaloga blaga i bogatstva na Bobovcu našli i milijun dukata.

Sudbina posljednjih Kotromanića

Propašću Bosanskog kraljevstva 1463. godine gasi se i dinastija Kotromanića. U vrijeme navale Turaka na Bosnu, na prijestolju se nalazio kralj Stjepan Tomašević. Od ostalih članova dinastije bile su dvije kraljice: Katarina - kraljica majka, udova kralja Tomaša, to jest maćeha Stjepana Tomaševića, i kraljica Mara, žena Stjepana Tomaševića. Tu je bio i kraljev stric Radivoj sa ženom Margaritom. Oni su imali tri sina: Tvrtka, Đurađa i Matiju.

Kraljica Katarina je, pak, imala dvoje djece: princezu Katarinu od 12 godina, i princa Sigismunda od 9 godina. To su ustvari polubrat i polusestra Stjepana Tomaševića. On i kraljica Mara nisu imali djece iako su bili u braku četiri godine.

To su članovi dinastije po prvoj liniji,za koje se zna, ali se mora pretpostaviti da ih je bilo još po bočnoj liniji jer se takvi u ranijim slučajevima često spominju.

Sudbina posljednjih Kotromanića je uglavnom bila tragična. S obzirom da je sultan obavio pripreme za napad na Bosnu u najvećoj tajnosti, zatekao ju je nespremnu i bez teškoća ju je osvojio. Tako se desilo da je turski, prodor iznenadio čak i članove dvora. Događaj koji je uslijedio svibanjskih dana 1463. godine zatekao ih je raštrkane po raznim gradovima. Niko, pa ni oni nisu slutili da se sultan s ogromnom vojskom uputio na njihovu zemlju.

Kralj Stjepan Tomašević se s stricem Radivojem zatekao u Jajcu. Kad je saznao da je neprijatelj zauzeo Bobovac i da je na putu za Jajce, napustio je grad i krenuo u zapadni dio kraljevine da bi organizirao kakvu-takvu odbranu. Sultanova prethodnica je pošla za njim i sustigla ga u gradu Ključu. Uz obećanje da mu se neće ništa desiti, kralj se predao i vraćen je u Jajce. Međutim, sultan je naredio da se smakne. S njim je poginuo i njegov stric.[29)]

Za njegovu ženu, kraljicu Maru, izvori kažu da je na vrijeme uspjela pobjeći iz Bosne. Uputila se u Hrvatsku ali ju je tamo zarobio hrvatski ban Pavao Sperančić, ljuti neprijatelj Bosne. Međutim, i ovog su ugrozili Turci, što je mlada kraljica iskoristila pa je pobjegla iz sužanjstva. Uputila se u Dubrovnik, ali tamo nije bila dobro došla, jer se grad bojao sultana pa se nakon kraćeg zadržavanja odavdje uputila u mletački Split.

[28)] O. tome: E. Imamović, Korijeni Bosne i bosanstva, Sarajevo 1995., p. 295 i d.

[29)] G. Elezović, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Bratstvo, XXVI, Beograd 1932.

U Splitu je živjela u benediktinskom samostanu Sv. Stjepan Pod borovima. U dokumentima se spominje i njena pratnja koju su činile izbjegle bosanske velmože. Tu su je često posjećivali njeni zemljaci, ali i Mađari, što je mletačkoj vladi bilo sumnjivo pa je naredila splitskom knezu da je na uljudan način udalji iz Splita. Pod izgovorm da u tom gradu nema dovoljno udobnosti za nju, bila je zamoljena da se preseli u Šibenik ili neki susjedni otok.[30]

Ovakav postupak je kraljicu uvrijedio pa je 1466. godine napustila Split uputivši se u Istru, od kud je potom proslijedila u Mađarsku, svojoj majci. Međutim, vijesti o njoj se najavljuju i kasnije.

Godine 1474., a onda opet 1477. obraća se Dubrovačkoj Republici da joj se isplati zaostavština njenog muža koja je kod njih bila pohranjena. Ovi su, međutim, uz razne isprike odbili to učiniti. Deset godina kasnije opet čujemo za nju. Pismom od 24. listopada 1485. godine Dubrovačkoj Republici se ovaj put obratio sultan. Obavještava ih da mu je na Portu došla bosanska kraljica i da se žalila da joj Dubrovnik odbija povratiti zlato koje je kod njih svojevremeno pohranio njen muž. Sultan naređuje Dubrovniku da joj isplati njen dio.

U drugom pismu od 9. ožujka 1486. godine sultan javlja Dubrovniku da moraju bosanskoj kraljici isplatiti 2.000 dukata. To se vjerojatno odnosilo na neku od zaostavština bosanskog dvora. Posljednje vijesti o njoj potječu iz 1495. godine. Kada su Dubrovčani te godine otpremali harač za sultana, dali su upute svom izaslaniku, koji je pratio harač u Carigrad, da, ako bi ga tamo pitali što o bosanskoj kraljici, da ne da nikakav odgovor. Od tada se o posljednjoj bosanskoj kraljici gubi svaki trag. U to vrijeme mogla je imati oko 50-54 godine, budući da se udala veoma mlada, po nekima čak u šesnaestoj godini.

Tuga kraljice Katarine

Prodor Turaka u Bosnu zatekao je kraljicu Katarinu u Kozogradu iznad Fojnice, dok su joj se djeca nalazila u gradu Zvečaju na Vrbasu. Turci su podsjeli grad ali se kraljica uspjela izvući pa je preko planina stigla u Konjic a onda niz Neretvu došla do Stona. Odatle se lađom uputila u Dubrovnik. Ni ona, međutim, nije bila tamo dobro primljena. Brzo su izbili nesporazumi iz istih razloga kao i sa kraljicom Marom. Tražila je deponirani novac svoga muža, kralja Tomaša, ali ovi nisu bili spremni to učiniti, uz obrazloženje da ima i drugih pretendenata. Takav odnos kraljicu je uvrijedio pa je listopada mjeseca 1464. godine napustila Dubrovnik i preko mora otplovila za Italiju. Nastanila se u Timu, gdje je ostala do smrti. Živjela je u iznajmljenoj palači na trgu Sv. Marka, okružena dosta brojnom svitom, koja je s njom izbjegla iz Bosne.

Sve do smrti činila je velike napore da sazna nešto o sudbini svoje djece. Slala je pisma i emisare na sve strane, obraćala se i sultanu, ali bez uspjeha. Kada je na koncu čula da su oboje primili islam i da joj se neće nikada vratiti niti će ih ikada više vidjeti, to ju je sasvim dotuklo i bacilo je u bolesničku postelju. Predosjećajući kraj, 20. listopada 1478. godine sastavila je oporuku, a pet dana kasnije je umrla, u 54. godini života. Pokopana je u crkvi Sv. Marije Ara Coeli u strogom centru Rima. Grob joj je postavljen ispred glavnog oltara s pločom na kojoj je tekst pisan

[30] S. Ljubić, Listine o odnošajih između Južnog Slavenstva i Mletačka Republika, X, Zagreb 1891., p. 384-385.

bosanskim pismom bosančicom, s njenim likom (kasnije je ta ploča zamijenjena i tekst je napisan latinski).[31]

Katarininu djecu, Katarinu i Sigismunda, Turci su zarobili u gradu Zvečaju. Oboje su odvedeni u Tursku i odgajani na sultanovom dvoru. Po prelasku na islam Sigismund je dobio ime Ishak, ali je i nakon toga po ocu nazivan "Kral Ogli" (kraljević). Godine 1487. spominje se već kao beg od sandžaka Karasi u Maloj Aziji. Ne zna se kada je umro, ko mu je bila žena i da li je iza sebe ostavio potomke.

O princezi Katarini manjkaju bilo kakvi podaci. Ne zna se ni gdje je živjela ni za koga se udala. Po nekima, njezino turbe se nalazilo u Skoplju, u groblju pokraj puta zvanog Hadžilar Jolu, na brežuljku zvanom Urjan Babi. Po predanju tu je pokopana izvjesna "Kral k'zi", što bi se odnosilo na bosansku princezu. To bi značilo da je živjela i umrla u Skoplju. [32]

Od ostalih članova dinastije mnogo godina iza pada Bosne pod Turke spominje se još Margarita, žena princa Radivoja. Ona se preudala pa se već 1470. godine javlja kao žena izvjesnog Ivana Senčaja. Njen i Radivojev sin Matija, je, pak, od Turaka 1465. godine bio proglašen bosanskim kraljem, što je ustvari bio politički manevar naspram mađarskih akcija u Bosni, čime su Turci željeli uza se čvršće vezati Bosance.

U jednom izvještaju dubrovačkog Vijeća umoljenih od 11. siječnja 1467. godine kaže se da je "kralj Bosne" sin bivšeg kralja Radivoja, dok se u dokumentu od 6. rujna 1471. godine izrijekom kaže da je to Matija Šabančić. Tu stoji i to da je za ženu imao izvjesnu Turkinju. Nakon toga gubi mu se svaki trag.

Značaj Kotromanića za Bosnu

Da li je od preživjelih članova dinastije bilo potomaka, gdje su živjeli i da li im se sačuvalo sjeme do danas, ne znamo. Ako i jeste, možda ni sami nisu svjesni toga.

Iako je od propasti srednjovjekovne bosanske države prošlo više od 500 godina, sjećanje na Kotromaniće se sačuvalo do današnjeg dana, osobito na području srednje Bosne gdje se nalazio njihov prijestolni grad (Bobovac) i krunska dobra. I danas, nakon toliko vremena s koljena na koljeno se prepričavaju predanja o banovima, kraljevima, kraljicama, prinčevima, princezama i drugim članovima dinastije s kojima je Bosna živjela stoljećima.

Značaj Kotromanića je veliki za današnju Bosnu. Onakvu kakvu je prije 800 godina stvorio Kulin ban a kralj Tvrtko proširio i učvrstio, realnost koju je morala priznati i međunarodna zajednica kada je sudbonosne 1992. godine odlučivala da li Bosnu priznati za samostalnu i nezavisnu državu. Prevagnuli su argumenti koje su stoljećima krvlju stvarali Kotromanići sa svojim Bošnjanima. Zato se s ljubavlju i poštovanjem treba prisjećati i njih i vremena u kojem su nam prevodili pretke kroz povijesne oluje i u dobru i zlu.

---

[31] B. Pandžić, Katarina Vukčić Kosača, Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo 1979., p. 24-25.

[32] G. Elezović, Bratstvo, XXX, Beograd 1939., p. 681.

dr. Esad Zgodić

DRŽAVA I PRAVO SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

Integralna povijest bosanskog prava unutar srednjevjekovne bosanske države nije još napisana. Nasuprot te stoji činjenica da su pisane i napisane istorije srpskog prava iz doba srednjevjekovne srpske države, ili, pak, da su u formi zbornika prezentirani pisani spomenici srpskog srednjevjekovnog prava. Da navedemo neke ilustracije takve literature. Još 1931. godine Tarnovski će u Beogradu objaviti djelo "Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi". A Aleksandar Solovjev, inače zaslužni znanstvenik za istraživanje srednjovjekovne bosanske povijesti, posebno njene "bogumilske" komponente, objaviće djelo "Odabrani spomenici srpskog prava" (Beograd 1926. g.). Još ranije Stojan Novaković će objaviti djelo "Zakonski spomenici srpskog prava", (Beograd, 1926. g.). Nije u ovoj činjenici da je srpska društvena znanost u prvim decenijama 20. vijeka, otvorila proces istraživanja srpskog srednjevjekovnog prava ništa sporno osim činjenice da se u tim istraživanjima i u tim djelima vrši prisvajanje i inkorporiranje bosanskog srednjevjekovnog prava u srpsko pravo. Dovoljno je, u prilog tome, pogledati pomenuto djelo Aleksandra Solovjeva ili djelo Ljube Stojanovića "Stare srpske povelje i pisma" (1929.), pa vidjeti kako se u zbornike spomenika srpskog prava, na asimilatorski i dezindividualizirajući način, uključuju sačuvani dokumenti koji govore o autentičnom srednjevjekovnom bosanskom pravu. Jednostavno, sve ono što je bila ideja i praksa srednjevjekovnog prava u Bosni ovdje se predstavlja i tumači kao srpsko pravo.

No, ovdje ne možemo ulaziti u objašnjenja te činjenice da je, sa jedne strane, unutar srpske akademske znanosti došlo do falsificiranja povijesti srednjevjekovnog bosanskog prava. Kao što ne možemo ulaziti ni u tumačenje okolnosti pod kojima bosanskohercegovačka znanost nije odgovarala na te falsifikate. Ostaje i pitanje: zbog čega naša nauka nije, na drugoj strani, s pozitivnom motivacijom, izvršila sistemska istraživanja i sintetičke interpretacije fenomena prava u srednjevjekovnoj bosanskoj državi? Za sada valja tek apostrofirati dva momenta. U onim falsifikatima, radilo se, ne o znanstvenoj argumentaciji nego o vanteorijskim, odnosno idologijskim motivima i aspiracijama koji su se uklapali u šire poltičke koncepte anektiranja bosanske kulturne, državno-političke i pravne povijesti u velikosrpsku ekspanzionističku aspiraciju prema Bosni i Hercegovini. Također, na drugoj strani, i izostanak bosanskohercegovačke znanstvene reakcije na ono falsificiranje kao i izostanak interesovanja za zasebno studijsko istraživanje bosanskog prava u srednjevjekovnoj bosanskoj državi, također, nisu bili posredovani znanstvenim razlozima. Očigledno je da je u ovom aspektu na djelu bio korpus ideoloških motiva koji su korespondirali sa već pomenutim pseudoznanstvenim obrazlaganjima velikosrpskih aspiracija prema Bosni.

Naravno, ne može stajati samo ta "drama negativnog" kao motiv i podstrek istraživanju povijesti bosanskog prava. Za savremenu bosanskohercegovačku državnu samosvijest važnija je pozitivna motivacija sadržana u činjenici da ta samosvijest, iz same sebe, iz potrebe svog povijesnog utemeljenja, hoće i treba

upravo svijest o svojim korjenima i svom povijesnom kontinuitetu. Te korjene i svoj kontinuitet bosanska država samosvijest nalazi upravo u egzistenciji srednjevjekovne bosanske države, pa i u njenoj pravnoj sadržini. Ovdje se dakle, u sintezi znanstveno-teorijskih i vanteorijskih motiva, vezanih za političko državno-pravno i duhovno-kulturno konstituiranje savremene bosanskohercegovačke državne samosvijesti, pronalazi motivacija za istraživanje povijesti bosanskog prava. Ne prikriva se, dakle, da se u tom istraživanju napušta vrijedno neutralno stanovište.

Bosanska državna egzistencija posebno se iskazivala u državno-političkoj i pravnoj sadržini bosanske državne samosvijesti. Razvijeni spoljnopolitički, odnosno diplomatski aktivitet pokazuje da je srednjevjekovna bosanska država funkcionirala po standardima, običajima i protokolima tipičnim za sve države tog doba, pa se i u tom pogledu, samostalna bosanska država prirodno inkorporira u poredak država srednjeg vijeka. Mnogobrojna sačuvana svjedočanstva o pravnim odnosima u srednjem vijeku pokazuju da je srednjevjekovna bosanska država, i sa pravnog stajališta, egzistirala po pravnim parametrima tog vremena, pa se i u tom kontekstu manifestirala njena državna samosvijest. Među sačuvanim pravnim spomenicima srednjeg vijeka nalaze se, prije svega, zakonodavni spomenici što potvrđuje da je bosansko pravo tog doba, kao bitni element državne egzistencije, poznavalo povelje i ugovore koji imaju zakonodavno obilježje. Pored toga, među starim pravnim spomenicima nalaze se i vladalačke povelje i međunarodni ugovori što svjedoči da je bosanska srednjevjekovna država prakticirala i međunarodno javno pravo. Bosanska država je znala i za sudsku instituciju o čemu svjedoče sačuvani protokoli, parnice, tužbe i presude. Da se i sa stajališta prava, bosanska država konstituirala kao država svjedoče i spomenici privatnog prava: mnogobrojne tapije, testamenti, pogodbe, zapisnici i sl. svjedočanstvo su da je bosanska država znala za privatno pravo i da ga je, kao element svoje konstitucije i prakticirala. Prema tome, individualizacija bosanske egzistencije u srednjem vijeku iskazivala se i u pravnom pogledu. Njena državno-politička samosvijest i njen aktivitet kao države izražavali su se i u različitim formama prava: zakonodavnog, javnog, sudskog i privatnog. Unutar bosanske kulture u cjelini, dakle, srednjevjekovna bosanska država iskazivala je svoj individualitet i recepcijom i prakticiranjem pravne kulture toga doba.

No, sama ideja, različiti vidovi i načini praktične objektivacije bosanskog prava unutar srednjevjekovne bosanske države, u svom temelju imali su bosansko običajno pravo. Zapravo, pomenute, različite forme srednjevjekovnog bosanskog prava nisu ništa drugo nego manifestacije običajnog prava.

Prema jednom sačuvanom pisanom svjedočanstvu, u toku jedne parnice pred dubrovačkim sudom, koja se vodila oko duga koji je ugovoren u Visokom, na prijedlog da se spor riješi po zakonima Bosne, zemlje u kojoj je ugovor i sklopljen, konstatovano je da Bosna i ne poznaje zakone. I naša istoriografska literatura konstatira da u sačuvanim izvorima nema ni naznake da su u srednjevjekovnoj Bosni postojali pisani zakoni. No, iz toga se ne može izvesti i generalni zaključak da srednjevjekovna bosanska država ne poznaje uopšte ideju i praksu prava. I ne može se to uzeti kao alibi za izostajanje sintetičkih prikaza povijesti i sadržine bosanskog prava u srednjem vijeku.

Ni jedno društvo, ma koliko bilo nerazvijeno i socijalno nediferencirano ne može opstati na načelu nekontrolirane sile ili logikom anarhije, stihije ili opće neuređenosti. Svako društvo pronalazi ideju Norme s kojom se reguliraju socijalne veze i uobličava, manje ili više, učvršćeni poredak društvenih odnosa. I

srednjevjekovna bosanska država pronašla je tu ideju Normativnosti, ali u liku običajnog prava. Splet istorijskih okolnosti, a pogotovo pad Bosne pod osmanlijsku vladavinu, onemogućio je da srednjevjekovna bosanska država dospije do pisanog pravnog zakonodavstva kao što je onemogućio da se bosanska država, poput drugih srednjeevropskih država zapadne Evrope iz staleške države razvija do apsolutističke monarhije. No, s druge strane, dominacija običajnog prava u regulaciji socijalnih i političko-državnih odnosa, nikako ne znači da je ono ostalo na razini usmenih, povremenih ili slučajnih konvencija. Naprotiv, i u srednjevjekovnoj bosanskoj državi, običajno pravo, kao pravo koje posreduje i regulira, normira i učvršćuje u pravilnosti socijalne odnose, zadobivalo je svoje mnogovrsne fiksacije u pisanom obliku. Upravo na osnovu tih pisanih uobličenja moguće je, zapravo i rekonstruirati povijest i sadržinu običajnog prava u srednjevjekovnoj bosanskoj državi. Mada, dakle, ostavlja tragove u pisanim formama, ono ostaje običajno pravo.

Kako ovdje nemamo namjeru da na sistematski način izložimo sadržinu i praksu običajnog prava u srednjevjekovnom bosanskom društvu, to ćemo, više u ilustrativnom smislu, ukazati na neke vidove bosanskog običajnog prava.

Bosansko običajno pravo, kao što je rečeno, dobijajući svoj lik i u pismenim kodifikacijama, posreduje, u supstancijalnom smislu, cjelinu socijalnih i državno-političkih odnosa u srednjevjekovnoj bosanskoj državi. Prije svega, u državno-političkoj sferi, običajno pravo regulira i uspostavlja porijeklo i dimenzije moći vladara, odnosno bosanskih banova i kraljeva. No, istovremeno običajno pravo konstituira sadržinu i granice moći drugih segmenata feudalne hijerarhije - velmoža i vlastele. Naravno, običajno pravo regulira i međusobne odnose između različitih slojeva feudalne hijerarhije. Na drugoj strani, običajno pravo regulira i odnose između vladajuće feudalne hijerarhije i potčinjenih slojeva bosanskog društva. Napokon, običajno pravo u velikoj mjeri normira i međudržavne odnose, posebno odnose između bosanske države i dubrovačke republike. Naravno, valja bar s nekim ilustracijama, pokazati, običajno-pravnu sadržinu naznačenih veza i odnosa između socijalnih i političkih aktera srednjevjekovne bosanske države.

Temeljno običajno-pravna norma koja definira poziciju vladareve moći jest institucija-norma "vjerne službe". Ova norma utvrđuje cjelinu prava i dužnosti podanika spram vladara, uključujući i dužnost vojne službe. Iza ove norme krije se, zapravo temeljno načelo koje definira poziciju vladareve moći: to je standardno srednjevjekovno načelo lične zavisnosti. Istovremeno običajno pravo instaliralo je i norme kojima se štiti vladareva "ruka gospodina bana" i "vjera gospodska". Te norme nosile su u sebi i sankcije s kojima se štitio vladarev autoritet. Običajnim pravom u srednjevjekovnoj bosanskoj državi ustanovljena je i norma po kojoj vladar, ban ili kralj, po svojoj volji prakticira i darovno pravo. A ono se sastojalo u pravu vladara da državnu zemlju kao vlastitu baštinu darovnicima poklanja u vlasništvo pojedinim sudionicima feudalne hijerarhije. Ovo običajno pravo konstituira, sa svoje strane, zapravo patrimonijalno poimanje države, a takva država je upravo bila srednjevjekovna država u periodu svog uspona i konsolidacije (do doba Stjepana II Kotromanića 1314-1353). No, na temeljima ovih nekoliko elemenata kojima se običajno pravo regulira vladareva moć, uz dejstvo i niz drugih konkretno-istorijskih faktora, transformiraće srednjevjekovnu bosansku državu iz patrimonijalne države u stališku što će svoje jasne obrise zadobiti sa uspostavljanjem bosanske kraljevine. No, i bosanska država kao staleška država i dalje će počivati na običajnom pravu, odnosno neće dospjeti do pisane pravno-zakonske regulacije odnosa u feudalnoj

Tako je, prema saznanjima naše istoriografije, običajno agrarno pravo standardiziralo feudalnu rentu. Krajem XIV i u XV stljeću ona je varirala zavisno od lokalnih uslova, ali se, u osnovi kretala "...za žitna polja od jedne polovine do jedne četvrtine, a za vinograde i voćnjake redovno iznosila polovina prinosa. No, nije bila isključena ni jedna petina kao rentni iznos prosječne vrijednosti ukupnog proizvoda".[5] Običajnim agrarnim pravom bila je definirana čvrsta vezanost seljaka za vlastelinovu zemlju: bježanje seljaka je bilo zabranjeno, pa se ova običajna norma često iskazivala i u pismenom obliku - u banovim i kraljevim poveljama.[6]

Bosansko pravo u srednjevjekovnoj bosanskoj državi poznaje pravnu regulaciju socijalnog, ekonomskog i političkog položaja različitih grupacija bosanskog stanovništva. Posebnim običajno-pravnim normama se po pravilu, od strane feudalne hijerarhije, definiraju prava i dužnosti posebne grupacije, naprimjer, Vlaha, Sasa, rudarskog stanovništva, trgovinskih kolonija dubrovčana, mletaka, kotorana i sl. No, naša istoriografija se bavila i pravnim položajem roblja kao posebne grupacije stanovništva.[7] Analiza i sintetički prikaz ovim vidovima običajnog prava je posebna tema pa se ovdje ona tek naznačava.

Sa razvojem trgovine, rudarske proizvodnje, sa razvojem gradova i komunikacija unutar Bosne i sa vanbosanskim okruženjem, bosansko običajno pravo naći će se pred novim izazovima: moraće poslužiti kao temelj pravne regulacije sasvim novih odnosa. Naprimjer, ekonomski razvoj, zadržavajući naturalnu rentu, otvara proces i razvoj novčane rente, pa će se razviti i bosansko poresko pravo. Ono se javlja s kovanjem bosanskog novca. Stjepan II Kotromanić je prvi bosanski vladalac koji je započeo kovanje bosanskog novca. Bosansko poresko pravo koje je ustanovljeno u tom kontekstu zahtijeva da rudnici banu moraju donositi "...urburu, svuda uobičajenu i ozakonjenu dadžbinu, čiji se iznos kretao negdje oko desetine proizvodnje".[8] Unutar razvoja bosanske fiskalne politike dolazi postepeno i do pojave i razvoja bosanskog carinskog prava. Tako, naprimjer, Stjepan II će tražiti od Dubrovčana da mu plaćaju 10% vrijednosti roba koju oni unose u Bosnu. Bosansko pravo poznaje ne samo uvozne nego i izvozne carine. Bosansko carinsko pravo poznaje i takozvane ustupne carine na tranzitne robe. "U ime prevozne carine izgleda da se obično uzimalo šest groša po jednom tovaru".[9] Običajno pravna praksa u oblasti carina s vremenom je distribuirana na različite centre moći unutar feudalne hijerarhije: carinska moć vladara raspršila se na moć oblasnih gospodara. Poznata je i praksa davanja carina pod zakup trgovcima ili grupa trgovaca strane vladare ili moćnih feudalaca. U svakom slučaju, naznačenom se tek ilustrira potreba istraživanja ove posebne forme bosanskog običajnog prava - carinskog prava.

S razvojem novčane privrede, razvojem koji je naravno limitiran srednjevjekovnim pretpostavkama, bosansko pravo moraće da razvija i ono što bi smo mogli nazvati kreditno pravo. Riječ je o običajno pravnim normama kojima se

---

[5] Cit. djel. str. 30.

[6] Tako se u povelji bana Tvrtka knezu Vlatku Vukosaviću, oko 1353. god. kaže "da ne može primiti nitko u našem gospodstvu Vlatkova čovjeka, ni sam ban Tvrtko, ni njegov brat knez Vuk bez volje kneza Vlatka". (nav.prema: A. Babić, cit.djel.str. 32).

[7] Upućujemo samo na dva istoriografska prikaza ove problematike: Aleksandar Solojev, Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661., GZM 1946.g.; Gregor Čremošnik, Pravni položaj našeg roblja u srednjem veku, GZM 1947.g.

[8] Sima Ćirković, Istorija srednjevjekovne bosanske države, Beograd, 1964.g. str. 99.

[9] Desanka Kovačević-Kojić, Privredni razvoj srednjevjekovne bosanske države, cit.izd. str.156.

regulišu odnosi u sferi kreditnog poslovanja. Kreditni poslovi su se toliko razvili da je bosansko kreditno pravo poznavalo mjenice, trgovačka društva, instituciju jamca, kreditiranje uz zalog i sl.[10]

U kontekstu naznačavanja različitih vidova običajnog prava u bazi društva, valja posebno apostrofirati i egzistenciju posebnog bosanskog običajnog bračnog i porodičnog prava. Ovdje je bitno istaći da je ovo pravo do kraja običajno i izvedeno iz tradicije. Ono nije bilo podvrgnuto nikakvom crkvenom kanonskom pravu. Bračno pravo nije bilo pod "crkvenom intervencijom" niti je bilo podvrgnuto crkvenim ceremonijama, ritualima i pravilima. Otuda se i može reći da su se u sferi regulacije bračnih i porodičnih odnosa "...običajno pravo i narodna shvatanja nesmetano razvijala i da su imali uslove da dovedu do ustaljenih i opštih oblika".[11] Bosansko bračno pravo ne priznaje ni instituciju miraza. Temeljna norma koja je regulisala sklapanje braka, izvedena iz tradicije i običaja, govorila je da je dovoljno da žena bude "dobra i vjerna" da bi se brak sklopio. Ilustrira tu normu i testament viteza Pribisava Vukotića u kojem se kaže kako u Bosni nije običaj da se žene uzimaju uz miraz već da se "uzimaju zbog ljubavi, dobrote i zbog časti i ugleda njihovog roda".[12] U korespondenciji sa bosanskim običajnim bračnim pravom stoji i vjersko-socijalno učenje Bosanske crkve. Konsekvenca je ovih shvatanja liberalnost bračnih veza. Dok katolička i pravoslavna crkva insistiraju na doživotnosti i neraskidivosti braka, dotle običajno bračno pravo u Bosni brak čini prirodnom i fleksibilnom zajednicom.

Sa razvojem materijalnog bogatstva društva i pojavom viška rada, sa učvršćivanjem bosanske države i sa postepenim prevladavanjem recidiva rodovsko-plemenske tradicije, razviće se i bosansko nasljedno pravo. No, ni ovo pravo nije kodificirano u obliku pisanih zakona. Pa ipak, običajnim nasljednim pravom regulirali su se složeni odnosi nasljeđivanja.[13] Ono je poznavalo nasljeđivanje bez testamenta i nasljeđivanje sa testamentom. Prvi je sistem uglavnom počivao na agnatskom sistemu zakonskog nasljeđivanja, dakle, na sistemu koji, potičući iz plemensko-rodovske tradicije ustanovljuje kao vodeći princip - princip pripadnosti rodu porodica. Običajno nasljedno pravo regulira i pravila u pogledu redosljeda nasljeđivanja s prvenstvom muških u odnosu na ženske srodnike. Običajno nasljedno pravo u Bosni poznavalo je i nasljeđivanje testamentom. Ovaj vid običajnog prava regulirao je sadržinu i formu testamenta, zatim sposobnosti za pravljenje testamenta, pitanje izvršenja testamenta i sl. Razvoj običajnog nasljednog prava, sa svoje strane, indicira stepen ukupnog povijesnog razvoja bosanskog društva pa je i ste strane neophodno istraživati ovaj vid običajnog prava u srednjevjekovnoj Bosni.

Već smo rekli da bosansko običajno pravo stoji u temelju i bosanskog međunarodnog prava. Po svojoj sadržini ono je raznovrsno. U njega ulaze međunarodni mirovni paktovi, spoljnotrgovinski poslovi, ugovori, povelje kojima se reguliraju privredno-trgovinska prava stranih država na tlu Bosne, vojni sporazumi i sl. Već će, naprimjer, ban Ninoslav, na temelju poštovanja starih običaja, potvrditi u svojoj povelji dubrovačke povlastice koje su dobili od bana Kulina iz 1189. godine.

---

[10] O tome u: D. Kovačević-Kojić, cit. djel.

[11] Sima Ćirković, Bosanska crkva u Bosanskoj državi, u knjizi: Društvo i privreda srednjevjekovne bosanske države, cit. izd. str. 241.

[12] Cit. prema: Sima Ćirković, nav. djel. str. 242.

[13] Širu interpretaciju nasljednog prava kao običajnog prava nalazimo u tekstu: Vojislav Spaić, Nasljedno pravo u srednjevjekovnoj Bosni, u: Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu I, 1953. g.

Naravno, pragmatično-politički interesi bosanske države ili oblasnih pospodara znaće suspendirati običajno-pravnu osnovu u međudržavnim odnosima. Ali, u principu, međunarodno pravo, kako ga poima i prakticira bosanska država temelji se na običajnom pravu, odnosno instituciji "starih običaja". No, međunarodno pravo i diplomatska praksa bosanske države, također, je tema za sebe: u našem kontekstu ostalo je tek da se ukaže na ovu dimenziju bosanskog običajnog prava.

Običajno pravo je temelj regulacije socijalnih i ekonomskih odnosa u srednjevjekovnoj Bosni. Time Bosna nije ništa atipično u odnosu na srednjevjekovne države toga doba. Pisano crkveno kanonsko pravo nije moglo ući u regulaciju odnosa s obzirom na prirodu Crkve bosanske kao dominirajuće crkve. Društveno-povijesni razvoj nije, na drugoj strani, mogao odvesti Bosnu ka konstituiranju apsolutnih a kasnije ustavnih monarhija utemeljenih na pisanom zakonodavstvu. Taj razvoj je onemogućen turskim osvajanjima. Pa ipak srednjevjekovna bosanska država ne bi se mogla ni oformiti niti stoljećima trajati da u njenim temeljima nije stajalo običajno pravo: ono je preuzelo na sebe ulogu kanonskog prava ali i pisanog svjetovnog prava u obliku zakona. Implikacije takvog stanja su višeznačajni za pojmanje države i njenu povjesnu sudbinu.

Kao što smo već rekli, Bosna je prošla kroz dva shvatanja države. Pod bosanskom patrimonijalnom državom podrazumijevamo ono shvatanje po kome je državni teritorij pod personalnom vladavinom ili "gospodstvom" vladara-bosanskog bana. Država je, zapravo, vladarska baština s kojom on, zajedno sa članovima porodice slobodno upravlja. A ta sloboda uključuje i njegovo pravo darovanja državne zemlje u nasljedstvo. No, ban, kao vladar unutar patromonijalne države, dolazi, ipak na prijesto izborom. A sam izbor je bio ograničen na jednu porodicu-jedan rod kojem je vladarsko dostojanstvo nasljeđem dodijeljeno. Kao patrimonijalna država Bosna još nema stalne institucije vlasti pa su odnosi u feudalnoj hijerarhiji zasnovani na ličnoj zavisnosti. Običajno-pravna institucija "vjerne službe" i ispunjavanja "vjere gospodske" osiguravala je, bar koncepcijski, temelje patrimonijalne države. No, unutar ovih shvatanja već će se javiti momenti koji će odvesti ka transformaciji patrimonijalne u staleško-monarhijsku državu. U najvažnije, svakako, spada pravo na nasljeđivanje plemenite baštine kao i one koju vladar vlastelinu daruju. To će biti ekonomska osnova stvaranja diferencirane feudalne hijerarhije koja će u liku oblasnih gospodara i njima poređenih vlasteličića u bitnom smislu sudjelovati u konstituciji staleške bosanske države, ali, s predominacijom dekompozitorskih silnica. Naravno, u shvatanje koncepcije staleške države ulazi i reafirmacija državnog sabora. Mada se prvi put izričito spominje u jednoj povelji iz 1354. godine kao "stanak sve zemlje Bosne i Donjih Krajeva i Zagorja i humske zemlje", on će se tek kasnije transformirati u moćno i uz to reprezentativno tijelo Bosne kao jedinstvene države.[14] Do afirmacije državnog sabora dolazi, zapravo, nakon postanka Bosne kraljevinom, kada će zapravo Bosna poći putem izgradnje staleške monarhije. Za razliku od patrimonijalnog poimanja biti države, kad se njena sudbina veže za osobu vladara, sad se, pod uticajem Ugarskih shvatanja, i u Bosni u pojmanju razdvaja egzistencija države od ličnosti kralja. Iznad njegove ličnosti stoji sada, s jedne strane sama,

[14] U našoj istoriografiji je Pavao Anđelić otvorio diskusiju o postojanju, s jedne strane, bosanskog državnog sabora kao manifestacionog i ceremonijalnog skupa koji se povremeno sastaje, i s druge strane bosanskog državnog vijeća kao stalnog tijela sastavljenóg od najviše elite bosanske feudalne moći. O ovoj hipotezi vidjeti u: Pavao Anđelić, Barones Regni i državno vijeće srednjevjekovne Bosne "Prilozi", Institut za istoriju Sarajevo, br. 11-12, 1975-1976. g.

institucija Krune kao transpersonalnog simbola države. I s druge strane, zajedno s krunom, državu čini feudalna hijerarhija, ona s krunom sada čini "svu Bosnu". Dakle, transpersonalizam krune, kao trajni simbol države, i s druge strane, država identificirana sa svom feudalnom hijerarhijom, ulaze u novo shvatanje države. Otuda naglasak i na bosanski sabor koji pretendira da predstavlja bosansku državu kao cjelinu. Ovakvo staleško poimanje bosanske države, ma koliko nosilo u sebi dezintegracione procese, ipak je očuvalo ideju o egzistenciji jedinstvene bosanske države. Feudalna hijerarhija, ma koliko nosila sa sobom unutrašnje razdore, nije nikada izvršila neki separatni čin, niti je otcijepila neku oblast i pripojila je drugim državama. Jer, s jedne strane, staleško ustrojstvo države, preko državnog sabora, koji je predstavljao cijelu Bosnu, razvijalo im je samosvijest da upravo oni čine državu i da je cijela Bosna njihova država.

Naravno i druga je stvar što povijesni razvoj nije odveo Bosnu u pravcu konačnog, po zapadnoevropskim uzorima, konstituiranja u modernu ustavnu monarhiju. Taj put je prekinulo tursko osvajanje. U svakom slučaju za takav razvoj je imala bitnu pretpostavku: staleško-monarhijska svijest koja se počela uobličavati, zatim svijest da država povijesno egzistira neovisno od ličnosti vladara, te afirmaciju centralnog tijela cijele države - bosanskog "stanka". Te pretpostavke mogle su rezultirati, i pored svih centrifugalnih tendencija, bosanskom državotvornom sviješću, dakle osjećanjem da Bosna opstoji kao jedinstvena, i u političkom i u teritorijalnom smislu, država. Kao što je poznato, i pored te svijesti Bosna do gubitka nezavisnosti funkcionira kao podijeljena država razdirana unutarnjim sukobima. Vlast oblasnih gospodara, mada nije nikad u secesionističkom smislu nastupala,[15] mada nije bila lišena svijest o bosanskoj državi, toliko će, i zbog spleta istorijskih okolnosti, biti egoistična da će sama sudjelovati u definitivnom gubitku bosanske državne nezavisnosti.

U osnovi takvog razvoja stajalo je običajno pravo. Ono nije Bosnu odvelo kao instituciju pisanog pravnog zakonodavstva, do toga će doći stoljećima kasnije. Otuda i na bosanskom primjeru potvrđuje se opće iskustvo: "Običaj se prema pravu i moralu ne nalazi u sistematskom nego u istorijskom odnosu. On predstavlja zajednički prethodni oblik u kome su se pravo i moral sadržani još nerazvijeni i nerazdijeljeni... Običaju je određeno da se utopi u pravo i moral, pošto je on prethodno pripremio i omogućio kako pravo tako i moral".[16] Bosansko običajno pravo je zapravo potencijalno nosilo u sebi mogućnost vlastite pisane pravne kodifikacije. Ono je i zadobijalo svoje pisane oblike, ali nije dospijevalo do spoznaje Popćive Norme, do Zakona, odnosno do univerzalnog poimanja Prava. Za to još nije bilo istorijskih pretpostavki. Otuda bi se i za bosansko običajno pravo, u odnosu na pravo u formi Zakona, s Hegelom i moglo reći, kako se razlika između običajnih prava i zakona "...sastoji se samo u tome što se ona znaju samo na subjektivan i slučajan način, pa su stoga za sebe neodređenija, a općenitost misli mutnija."[17] Da se čak običajno pravo uspjelo u srednjevjekovnoj Bosni kodificirati u neki Zakonik, to još ne bi značilo da je bosanski duh prispjeo do moernog pojma prava. Zato se, opet s Hegelom može i reći: "...jer važeći zakoni jedne nacije time što su napisani i sakupljeni ne prestaju biti njeni običaji. Ako običajna prava dođu dotle da budu sabrana i sastavljena, što se uskoro mora dogoditi kod jednog naroda koji je samo donekle postigao neku obrazovanost, onda je ta zbirka zakonik, koji će se dakako, budući da je puka zbirka, odlikovati svojom neuobličenošću,

---

[15] Slučaj Konavla zahtijeva posebno objašnjenje u šta se ovdje ne može ulaziti.

[16] Gustav Radbruh, Filozofija prava, "Nolit", Beograd, str. 66.

[17] G.W.F.Hegel, Osnovne crte filozofije prava, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1989. god. str. 338.

neodređenošću i nepotpunošću".[18] Dakle, za razliku od pisanog ili nepisanog običajnog prava, pravo u formi istinskog zakona" ...mora postati svjesno, mora biti sistem u sebi samom i samo kao takvo može važiti kod obrazovanih nacija".[19] I kad kažemo da bosansko pravo srednjeg vijeka nije, zbog toka povijesti, dostiglo pojam prava, onda to pravo mislimo u Hegelovom smislu, a ne u tome smislu da bi srednjevjekovno bosansko pravo situirali u nešto za to doba netipično, što je ispod tadašnjeg općeg razvoja, ili čak izvan tokova evropske povijesti toga doba.

[18] Cit. djel. str. 338.
[19] Cit. djel. str. 339.

dr. Muradif Kulenović

BOSANSKI STANAK

Sastanak svih slobodnih ljudi u župi Sastanak svih staleža u državi Sastanak ili bosanski parlament

Državno pravne institucije su mjerila posebnosti, tradicije i kulture svakoga povijesnog naroda i najbolji pokazatelj civilizacijske zrelosti neke ljudske zajednice.

Utemeljitelji pojma i tumači izraza civilizacija, francuski filozofi i političari, ističu da je to sposobnost saobraćanja među ljudima.

Državno pravne institucije određuju pravila ponašanja u državi i potvrđuju civilizacijske domete društva i pojedinca u njemu.

Državno pravna povijest Bosne i Hercegovine, u svojem jedinstvenom razvoju, s obzirom na susjedne zemlje, do danas u cjelini nije napisana. Što najbolje ukazuje na zanemarivanje povijesne osobnosti i posebnosti državnopravnog kontinuiteta Bosne, jednako od njenih osvajača kao i starinaca, koji su u susretima s okupatorima, sami za sebe, u predaji njegovali svoju povijesnu izuzetnost. Bosanski starinci, što je, očigledno, nikada nisu bili predani čuvari materijalnih spomenika. Dobiva se dojam, kao da je najviše sačuvana, usmenom predajom i kroz transgeneracijsko prenošenje jednako biološke konstitucije kao i psiholoških sadržaja. Pojam-Stanaka - kroz izraze "sva Bosna" i druge, najduže se zadržao zahvaljujući pjesmi i drugim oblicima usmenog prenošenja. Postojanje institucije Stank kao jedinstvenog "bosanskoga pojma", za pravni i državni institut, je činjenica, koja u sebi ujedinjuje obilje podataka, koji upućuju na Bosnu i njen narod koji je posjedovao visoku svijesti, političku kulturu u tom razdoblju. Civilizacija je dijalog. Nitko nemože osporiti postojanje i visoku sposobnost bosanskih ljudi za konverzaciju. Neki teoretičari civilizacije, polaze, od, na oko, sasvim uproštene i jednostavne definicije i kažu da je civilizacija kultura razgovora i slušanja među ljudima, nosiocima civilizacije.

Ispada sasvim smiješno, kada se čuje, da će netko bosanski narod odvesti u Europu i pridružiti ga civilizaciji.

Neprijatelji Bosne i njenog višeznačajnog i višebrojnog narodnog postojanja, govore o civilizacijskim vjednotama, očito ne shvaćajući značenje pojma, u njegovom univerzalnom tumačenju.

Uskogrudni političari potiru bitne vrijednosti naroda i zajednica mjereći ga sa formalnim i isključivo pojavnim znacima, i to im jedino daje podršku u njihovom negiranju, u ovom slučaju dugovječne državnopravne tradicije Bosne.

Neposredni poticaj za razmišljanje o Bosni kao državnoj povijesnoj tvorevini, kod mene je izazvao, Slobodan Milošević, svojom izjavom o besmislenosti i promašenosti priznavanja Bosne i Hercegovine kao države.

On u svojoj ignorantskoj samouvjerenosti, nešto prije poznatih pregovora u SAD-a, izjavljuje, kako je proglašenje Bosne državom, jednako imenovaju konja za

senatora, što je učinio Kaligula: Stanak i njegova civilizacijska utemeljenost ukazuju na ozbiljnost državno pravnog poretka Bosne, koji je u tom razdoblju na zavidnoj razini i u izvjesnom smislu je prednjačio i pred razvikanijim narodima Europe.

Na kraju, politička kultura se i očituje u spoznaji, da omalovažavanje i uništavanje drugih naroda uvijek ide na štetu i vodi u propast agresora. Najtragičnije je što i danas mnoge vođe misle i djeluju tako, da zaboravljaju na ovu mnogo puta ponavljanu sudbinu. Veoma se lako može uočiti, da različite teorije povijesti biraju obično različite povijesti prošlosti: Trebalo bi prihvatiti kao upozorenje svima neznalicama i razaračima Bosanske državne posebnosti i dugovječne političke kulture i civilizacije, kao zornog psihološkog fenomena, da ne samo globalna razmatranja i znanja nego i detalji povijesti, kao što je STANAK upućuju na Bosnu kao znamenje političke kulture i civilizacijske izuzetnosti u Evropi.

Opći grabež, koji se odvija već nekoliko stoljeća nad svim dobrima, kojima se odlikuje Bosna i Hercegovina, jednako povijesnim kao i sadašnjim, jednako materijalnim kao i vjerskim i kulturnim, prosto me je natjerao, da uz sve poslove, koje sam bio prisiljen obavljati, da se posvetim nekim vidovima bosansko-hercegovačke povijesne stvarnosti i to ne onim, koje treba otkopavati ili po arhivima i muzejima otkrivati, nego prosto onim, koji su na dohvat ruku, a u koje nismo smjeli dirati, zbog ideologijskih i režimskih pritisaka, ili vlastitih psiholoških nasljeđenih strahova i predrasuda.

Na početku ovoga svojega priloga, ovom, po mnogo čemu značajnog i respektabilnog skupa, htjeo bi naglasiti, da smo manje više svi Bosanci, a po najviše Bošnjaci žrtve transgeneracijskog i intergeneracijskog emotivnog diktata, da se odreknemo od svoje izvornosti od svojih svih značenja i od, što je najžalosnije, svojih jedinstvenih kvaliteta, koje svijet ni kod koga drugoga ne pripoznaje, niti geografskim prostorima susreće. Sjećam se jednog zajedničkog izlaganja, s profesorom Miroslavom Brantom, inače velikim znanstvenikom, na moje razočarenje i žalost, i on je rekao, da je zemlja bila podijeljena u župe. Zadnji povjesničar zna, odkuda dolaze ovi nazivi i kako su od Bošnjana usvojeni. Nimalo poraznije na mene je djelovao, susret s Palestinom i arapskim nemarom. Arapi su opet, sve svoje zanemarili, sva znamenja materijalne kulture, koja zaustavljaju dah gledaocima i posjetiocima. Izraelci su svoje tragove otkopavali. Svaki od njih, kako je govorio Mošo Dajan je arheolog. Arapi su se čudili predanosti Izraelaca u traganju za zatrpanim dobrima, svoje često puta pretpostavljene povijesti, dok bi Arapi sjedeći u hladu, motrili oznojene na suncu Židove, koji su minuciozno prevrtali svaki kamen, tražeći svaki detalj, kao potvrdu svojega utemeljenja u zemlji, gdje su Arapi više milenijuma kantinuirano postojali. Ovi arheološki detalji su pomogli, da se vrati duh samopouzdanja i hrabrosti jednog naroda. Sa tih prostora, kako znate, Arapi su nepovratno nestali. Palestina je veliko upozorenje Bosni i Hercegovini, malo je zemalja i naroda, da imaju tako brojne činjenice o svojem utemeljenju, a skoro, da nema nigdje naroda koji je bio tako prisiljen, da potisne svoju memoriju i zanemari spomenike i znamenja svoje osobne povijesti kao Bosanci.

Nemojte mi zamjeriti, što ću sada izreći misao, koja je možda arhaična za moju razinu i usmjerenost, ali vidjevši poniženje Bosne i okrutnost planova i izvršenja, koje svakodnevno slušamo i gledamo, pozvao bih znanstvenike Bosance, da budu apostoli bosanske povijesti i identiteta i da se ne gube u dvojnosti i difuznosti, što je obično znak prijeteće izdaje, nego, da iznose jednu jedinstvenu ideju Bosne i njene posebnosti, sa svim razlikama koje život, a ne isključivi nacionalisti, donosi.

U ime toga svega podsjetio bih vas i na državno pravnu instituciju, na njen naziv, koji prema mojim saznanjima ni jedan drugi narod, ni jedna druga država nisu koristili. Na razini državno-pravnih odnosa, stanak, kao naziv, kao ime i kao sadržaj, koristi samo zemlja Bosna u svojem državno pravnom ustrojstvu.

Znanstvenu povijesnu utemeljnost, spomenutih tvrdnji, možemo naći u radovima, prije svega Nade Klaić i to u njenom isticanju razvojne povijesne posebnosti Bosne, odvojeno od srbske i hrvatske države.[1,2] Ona je hrabro iznijela zahtjev, govoreći o Bosni, da smijemo zahtjevati od svakoga medijavelista, da oslobođen tereta sadašnjosti, uđe u ispitivanje prošlosti, posebno, ako je ta prošlost opterećena nekim političkim okovima. Ona je znanstvenik, koja je unijela najviše nemira u povijesne ideologizairane krugove. Ona nedvojbeno ističe: "Što se tiče Bosne, problem njezina političkoga razvitka rijetko je postavljen kao isključivo znanstveni problem".[3] U svim konsultiranim radovima o povijesti Bosne i u isčitavanju brojne literature, zamjećuje se, da država kao poseban, prije svega pravni problem, nije postavljen. Nada Klaić na svoj kritičan, ali obazriv način, kaže, čini mi se, da bosanske zemlje još nisu, dobile svoju ustavnu povijest, i to u prvom redu zato što historičari i pravnici problem nastajanja države općenito i u južnoslavenskih naroda posebno, još nisu ozbiljno ni postavili.[4] S njome se možemo u cjelini složiti i to treba priznati, da bi upravo rađanje srednjovjekovne bosanske države moralo pobuđivati posebnu pažnju i to ne samo zato što je ona kako naglašava Nada Klaić, izgleda, među svojim susjedima najstarija nego i zato što se hrvatska ili srpska "formula" nikako nisu dale primjeniti na Bosnu.[5]

Komparativna istraživanja, ovaj puta historiografije upravo upućuju na smiješne zaključke, prema kojima se na primjer, jednoj državi, kao što je Hrvatska, vlast naziva državnom, a u drugoj kao što je na primjer Bosna, vlast se naziva nedržavna - međutim prema svemu sudeći, kvalitet vlasti je mjerilo države i državnosti.[6] Organizirana politička vlast ima prednost pred terminom države. Bosni nije pošlo za rukom kao susjedima, da pretvori svoje etničko ime pod kojima su doselili u politički pojam, u državu.[7] I na kraju se sve svodi, da su samo Srbi i Hrvati jedini doseljenici i da su oni između sebe podjelili zemlje i drugi nitko ovdje nema nikakvih korijena.

Nažalost, to me se oportunistički priklanjaju i bosanski povjesničari, a neki Bošnjaci kao spasonosno pred neizvjesnom budućnošću, spominju svoje direktno srodstvo sa nekim Srbinom ili Hrvatom. Među njima su i neki deklarirani Bošnjaci i čini mi se da to sve rade pod parolom: "Šta znaš neka se nađe". I upravo baš oni potvrđuju izjavu Fra Ivana Franje Jukića, da mnogi muslimani čuvaju listine i hrvatska porodična znamenja u slučaju da kršćani dođu na vlast.[8]

Čini mi se, da bi danas mogli imati na pameti kao bitnu apostolsku poslanicu bosanskom narodu, tvrdnju opet Nade Klaić: "U nizu slavenskih političkih jedinica, koje su se postepeno formirale u sjeverozapadnom dijelu Balkana, Bosna ima u

---

1. Klaić Nada: Srednjovjekovna Povijest Bosne, Globus, Zagreb, 1989:
2. Prilozi inst. za 1st. 14.15, XIV, Sarajevo 1978.: Povijest Hrvata u Srednjem vijeku
3. Globus, Zagreb 1990.
4. Globus, Zagreb 1990.
5. Globus, Zagreb 1990.
6. Globus, Zagreb 1990.
7. Globus, Zagreb 1990
8. Lopašić, . Bihać i Bihaćka Krajina

početku izuzetan položaj. Zaštićena odasvud planinama, bosanska se država rađala bez uticaja izvana. Ni Hrvati ni Srbi nisu smetali i niti su mogli smetati, učvršćivanju političkog jezgra oko rijeke Bosne. Pa i imenima susjednih pokrajina - Donjih Krajeva, Usore i Soli - još su jači dokaz, da su - bezimeni slavenski došljaci, stvarali svoje političke tvorevine, bez ikakve pomoći i utjecaja Hrvata ili Srba, koji su za razliku od njih, svoje ime i političku organizaciju donijeli iz pradomovine".[9] Vrijedno je napomenuti, da je i Hrvatska i Srbija imala različite veze sa susjedima, koje su bile odraz tadašnjih prilika, međutim one nisu mogle trajno vezati uza sebe ni jednu susjednu državu, pa ni Bosnu.[10] Nego tvrdi da su i Bošnjani svoje ime donijeli iz pradomovine.[11]

Uvjeren sam da Bosanski parlament implicira još snažnije državno pravnu posebnost Bosne, ako po ničem drugom, a ono po jedinstvenom nazivu sastanaka naroda, a kasnije staleža. Stanak kao instrument državnopravnog ustrojstva ne susrećemo u opisima hrvatskih povjesničara pa ni kod Nade Klaić. U srpskoj historiografiji susrećemo rad u cjelini posvećen državnom saboru srednjovjekovne Bosne. Sačinio ga je Mi. Dinić.[12] Bosanski Stanak Konstatin Jireček uklapa u "Istoriju Srba".[13] A najviše pažnje pod izvornim nazivom Stanak, bosanskom parlamentu posvećuje Sima Ćirković, naravno to je sve u duhu opisa vladara i njihove vladavine, a ne o državi i njenom državno pravnom ustrojstvu.[17] U knjizi Konstantina Jirečeka, koju je nadopunio i preveo Jovan Radonić spominje se,u dijelu "Pravo i sudstvo", značajna ustanova za međunarodno pravo, koja je predstavljala mješoviti sudski sastanak za rješenje sporova između općina, pokrajina i naroda susjednih političkih jedinica. Ovu ustanovu je naročito izučavao V. Bogišić. I upravo taj sudski sastanak zvao se parlamentum - latinski. Upotrebljivan je naziv stanak za iste takve sporove između Bosne i Hrvatske ili između Bosne i Dubrovnika. Bogišićev rad obrađuje stanak po Dubrovačkom zakoniku iz 1272. godine. Jireček tek u fusnoti spominje stanak kao Bosanski zemaljski Sabor, koji se spominje u Dubrovačkim aktima iz petnaestog stoljeća. U jednom od tih akata spominje se kako je Veliki vojvoda Sandalj putovao 1422 u Bosnu na Stanak. Ove izvore istraživao je I. Pucić. V. Bogišić je opisao Stanak u Dubrovniku kao sudsku instituciju, on isto tako piše i o Stanku u Crnoj Gori sve do kneza Danila i to u pograničnim bratstvima blizu granice Bosne. U ovom razmatranju pojma i porijekla, naziva Stanak, trebali bi uzeti učešća lingvisti što do danas nije primjećeno. Tomislav Ladan, nikako ovaj pojam ne dovodi u vezu, kako Jireček piše zajedno s Radonićem s novosrpskim jezikom ... Svođenje Stanka na staleški parlament čini mi se nedovoljno povijesno ukorijenjen. Po svemu sudeći on ne pripada samo razvijenom feudalizmu i kasnom srednjovjekovlju. Institucija Stanka trebala bi sezati, mnogo dalje i dublje u tradiciju naroda, kada je vladala još veća

---

[9] Globus, Zagreb 1990

[10] Globus, Zagreb 1990.

[11] Vego, M.: Postanak Srednjevjekovne Bosanske države

[12] Dinić, M. : Državni sabor Srednjovjekovne Bosne, SANU, Beograd, 1955.

[13] Jireček, K. : Istorija Srba Slovo Ljubve, Beograd, 1978.

[17] Ćirković, Simo: Istorija Srednjevjekovne Bosanske države, Srpska književna Zadruga, Beograd 1984.

15. Andjelić, P.: Barones regni i državno vijeće srednjevjekovne Bosne

15, a Bogišić, B. : Stanak po dubrovačkom zakoniku od 1272 g. Glasnik XLIV, Dubrovnik 1877

decentraliziranost u Bosni, i da je kao i u susjednim političkim zajednicama on postojao na razini sastanka, parlamenta svih slobodnih ljudi.[17]

U razvijenom srednjem vijeku, na vratima novih povijesnih preokreta, prvi pojam s kojim se želi pobliže objasniti značenje Stanka i bosanske države je "Rusag bosanski" ili "sav Rusag bosanski". Po svemu sudeći ovaj izraz je neposredno preuzet iz Ugarske i pri tome je preinačena riječ Orsag. To se susreće i kod susjednih naroda odnosno zemalja.

Rusag bosanski je u isto vrijeme i Sva Bosna: to su sva bosanska gospoda okupljena u bosanskom državnom Stanku. Uz vlastelu, koja predstavlja svu Bosnu, kao bitan element i činilac države stoji kruna, ona je transpersonalni simbol države, koji u ovome suprotstavljanju dva državotvorna Instituta, oličuje dostojanstvo kralja. Osobnosti kraljeva ili vladara se mogu mjenjati, ali dostojanstvo i kruna ostaju stalni. Za ove podatke saznajemo više iz stranih nego domaćih izvora, u čemu je Dubrovnik najizdašniji. Kruna i Bosna - Corona e Bosna što je isto kralj, gospoda i vlastela - Re, Signori e Baroni: Sve zajedno predstavlja bosansku državu. Ovdje se jasno razabire europsko razumjevanje ustrojstva države, koja je prije svega staleška. Staleške države u to vrijeme i u Europi su u začetku. To je 15 vijek. Trebalo bi upitati srpske negatore bosanske posebnosti i državnosti, gdje je u tom vidu tadašnja Srbija.

Upravo u konstelaciji staleške monarhije, zorno se očituje bosansko državno ustrojstvo i značaj shvaćanja o očuvanju ideje o jedinstvenoj bosanskoj državi. Vladar više ne čini sam državu, kao što je to bilo u doba patrimonijalnog Ustroja. Rusag Bosanski je parlament, koji se sastaje i realizira na Stanku i on se sastoji od jednakopravne gospode i kralja ili kako još nazivaju gospodu, "rusaška gospoda" ili oblasna gospoda. Kao sastavni dio vlasti, oni su daleko od bilo kakve pomisli da se je odreknu.

Stanak je očitovao i izražavao njihovu moć i utjecaj, koja je usprkos odijeljenosti njihova uloga, na Stanku dolazila do punog izraza.

Poslije smrti kralja Tvrtka, Stanak je naglo dobio i na važnosti i na utjecaju. Što je bilo i razjmljivo, kralj Tvrtko bio je vladar samovoljan, mnogostrano nadaren i prije svega uspješan. Kraj 14 stoljeća i prva dva desetljeća 15 stoljeća predstavlja razdoblje najačeg uticaja Stanka na državno pravne odnose i poslove države Bosne sa svijetom.

Stanak je u tome razdoblju ne samo birao vladare već ih je i mijenjao, kao što je to bilo u slučajevima Ostoje i Tvrtka drugog. Stanak se sam sazivao bez poziva i učešće vladara i, što je bitno, neposredno je djelovao na politiku, odlučivao o sudbini vlastele i raspravljao o teritorijalnim pitanjima.[18] Povjesničari ističu, da je Stanak obavljao sve državne funkcije samostalno i u veoma naglašenoj formi. Zbivanja u Bosni ostavila su traga i u psihologiji "Rusaške gospode". Njihovi nesporazumi i sukobi prenosili su se u širini na cjelu Bosnu. Istina je, da su kralj i Rusačka gospoda vodili glavnu riječ, ali u sociološkom smislu ostali su pratili i podržavali njih i naravno jednako u dobrim a još više u lošim oblicima, bili njihov odraz. Valja spomenuti, da pri tome Stanak nije gubio svoju vodeću ulogu u jedinstvenoj Bosni: on je vjerno predstavljao cjelovitost i neovisnost Bosne. Kruna je bila jedinstveni simbolički predstavnik bosanske opstojnosti i bosanskoga jedinstva i teritorijalne cjelovitosti. To je bilo u skladu s najrazvijenijim Europskim državama. Kao u gotovo svim Europskim

---

16. Ladan, T. : Usmeno saopćenje, Zagreb 1996.

20 Hadžić, H.M. : Islamska misao H. Mehmeda Handžića izbor radova, El-Hidaje, Sarajevo, 1994.

zemljama, kruna, ili, kako su je Bosanci zvali, "poštena Kruna bosanska", održavala je dostojanstvo Kralja odnosno vladara.

Sacra Corona, Sacra Coronatione spominje se u jednoj povelji koju je izdao Tvrtko I.

U drugoj polovini 1416 pojavio se Sultan Mehmed kao posrednik za mir među svojim vazalima. Njegovi izaslanici su dogovorili Stanak radi uspostavljanja mira među Rusaškom gospodom. Usprkos razmiricama i međusobnom nepovjerenju, Stanak je održan bez prisustva kralja. Stanak je donio tada značajne odluke, da se uhvate i uhite, Kralj Ostoja i knez Dragiša Dinjičić. U Drugoj polovici svibnja 1420. godine donesena je odluka, da se daruje kralj Tvrtko II. Poslije mjesec dana čekanja na sazivanje Stanka, na kojega je trebalo prebaciti pregovore za potvrdu o Konavlima, kralj Tvrtko II. potvrđuje poslije obje polovice Konavala.[19] Kralj Tvrtko međutim neodobrava neke koncesije Veneciji, bez odobrenja i suglasnosti Stanka. Stanak je kasnije uz detaljno razmatranje i uz protivljenje mnoge rusaške gospode, na kraju donio odluke, koje su bile u korist Venecije, što je bio zahtjev političkog trenutka.

Uspješnost unutrašnjeg i vanjskog vođenja države, Tvrtku II, onemogućivali su susjedi. Skoro, da su uvijek slične okolnosti, mješanje u državne poslove Bosne: ovaj puta su Tvrtka II optuživali, da zaštićuje i protežira heretike i shizmatike. Ovo su bili već oprobani načini, da se Bosna destabilizuje i onemogućuje u napretku i slobodi saobraćanja sa svijetom. Ili još bolje, kada se ju želi pokoriti. Mehanizmi su dobro poznati. Danas su na primjer mudžahedini, juče fundamentalizam a sutra pripremaju civilizacijske razlike. Tvrtko II je htjeo živjeti u suglasju sa svojim podanicima, a njih je najviše bilo među patarenima. Tvrtko II je poštovao odluke Stanka. U dobro uređenim odnosima među staležima i stanovništvom Bosne, on je vidio najbolje rješenje mirnog i uspješnog života u Bosni.

Međutim okolnosti su vodile u drugom smjeru, Tvrtko II poslije uspješne vladavine od jednog desetljeća, gubi utjecaj u narodu i ugled među oblasnom gospodom. Sve je to povezano s napuštanjem prijestolja. S njime polagano blijedi i postojanje Stanka.

Kralj Tomaš je opet, još jedna tužna završnica bosanske srednjovjekovne države. On je nastupio u Bosni na način, koji je uvijek u njoj bio kratka vijeka i osuđen na propast. Htio je nasilno uništiti jedan vjeronazor, a uvesti drugi, tada je to bilo uvođenje katoličanstva na silu. Protjeravao je bosansku crkvu i njene sljedbenike. Nije dozvoljavao, da se obnavljaju i grade bogomolje patarena, njih, patarena je nemilice protjeravo i uništavao. Nema više nikakvih podataka o održavanju Stanka. On je pokušavao neke diplomatske akcije, ali mu nisu vjerovali i tako je postepeno gubio i državu i glavu. Izgleda po mnogo čemu sudeći oceubica Stjepan Tomašević, nastavio je u još gorem odnosu prema duhovnom poretku Bosne. On gubi i glavu i državu i Bosnu. Ovo ističem i naglašavam, jer tako predosjećam sudbinu sviju, koji ugrožavaju duhovnu raznolikost Bosne.

Bosanski Stanak ostaje autentični i pojmovni i sadržajni izraz državno pravne tradicije Bosne. Stanak je u svojem vremenu bio izraz političke kulture i snošljivosti političkih i društvenih razlika. Nećemo pogriješiti, ako istaknemo, da je Stanak bio izraz zavidno visoke političke svijesti a i kulturne zrelosti svojih učesnika. Prisjetite se samo pokolja i užasa na saborima i skupštinama susjednih zemalja, koje danas ističu

---

21. Dvorniković, V. : Karakterologija Jugoslovena

svoje velike kulturne i političke tradicije u putovanju za Europu. Stanak je bio stjecište, okupljalište, zborište i obitavalište, uz još mnogo atributa, koji pobliže označavaju sposobnost jedne zajednice, da živi zajedno, sa svim životnim suprotnostima. Europsko unošenje religijskog jednoumlja uništilo je srednjevjekovnu Bosnu. Oblasna gospoda su više puta imala suprotna mišljenja i stavove, ali su odluke koje su zajednički donijeli, poštivali i sprovodili. Bosna je u razdoblju prevlasti Stanka bila cjelovita, jedinstvena pa i složna.

Kralj Tomaš na kraju poremećuje odnose i ravnotežu u duhovnom ravnovjesju države. Svojim pristankom na sramotne zahtjeve Europe o pokatoličenju Bosne, nanosi mnogo neprilika Bosni, a boli i zla bosanskim kristjanima. Neki patareni pod pritiskom su preuzeli formalno katoličku vjeru i istovremeno postali njeni najveći neprijatelji. I današnji silnici ne znaju, šta znači prisilno utjerivanje u vjeru, ideologiju i pod vlast.

Patareni su nastavili duhovno živjeti u svojoj staroj vjeri i narodnom duhu. Po svemu sudeći iz toga korpusa najviše se regrutiralo ljudi, koji su preuzeli vjeru Osmanlija i, koji su poslije stoljeća europskog protjerivanja i odmazdi našli spokojstvo i mir u dostojanstvu obnove identiteta u sličnoj vjeri, islamu. Bosna nije šaptom pala.[20] Ona se religiozno prepustila osmanskom poretku od kojeg je u tom vremenu dobila više razumjevanja za svoju posebnost i poticaj u obnovi veličine duha bosanskog kraljevstva. Stanak nije opstao u svojem nazivu i oblicima djelovanja, ali se je transgeneracijski u emocijama obnavljao na sastancima naroda, i uvijek zajedničkim odlukama plemića za borbu, opstanak i promjenu. Vladimir Dvorniković, piše, o biološkom naslijeđu, koje se očitovalo u izgledu i ponašanju plemićke elite u Bosni u Osmanskom razdoblju. Po njegovoj procjeni, oni su bili zrcalna slika srednjovjekovne vlastele i barona Bosne.[21]

Isto tako, ako pokušamo deducirati povjesno zbivanje novovjeka Bosne, ona se uvijek u "rusaškom" duhu ponašala: živjela je raznoliko, ali je odluke o sudbini Bosne, donosila suglasno, na način, koji je štitio njene interese i obećavao složnu budućnost, kao i nekad na zasjedanjima Stanka.

Završavam svoj prilog ovome veoma zanimljivom i mnogo čem jedinstvenom skupu s konstatacijom: "Stanak je izvoran i autentičan naziv za Bosanski parlament".

Sabor i skupština i sve ostalo što ide uz te povijesno nametnute pojmove, su tuđice za bosansku povijesno pravnu terminologiju i iznad svega za povijesnu, bosansko političko pravnu osobnost i jedinstvenost. Odvojeno od politike, u poeziji i u dnevnim saobraćanjima ljudei, živi sjećanje, na Stanak: ni "sva Bosna ponizit nas neće".

Zapostavljanje narodne izvornosti je najveći mamac za velikoosvajačke pretenzije naših susjeda i još više negatora svake bosanske posebnosti.[22-29]

---

21. Dvornikovič, V.: Karakterologija Jugoslovena
22. Ćorović, V.: Istorija Srba,a Grafički zavod, Beograd, 1989.
23. Klaić, V. : Povijest Bosne, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
24. Babić, A. : Iz Srednjevjekovne Bosne, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
25. Mason, T. : Hrvatska povijest, Matica Hrvatska, Zagreb 1995.
26. Vidović, M. : Kulin ban i Bosna, Zlatko Tomičić, Zagreb 1993.
27. Imamović, E. : Korijeni Bosne i Bosanstva, Biblioteka Bosna, Sarajevo, 1995.
28. Nanak, P. : POvijest Mađarska, BARBAT, Zagreb, 1995.
29. Borovčanin, D. : Izgradnja bosansko hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a, Svjetlost, Sarajevo, 1979.

dr. Tufik Burnazović

BOSANSKI SREDNJEVJEKOVNI PRAVNI IZVORI ZA MEĐUNARODNO PRAVO

Tradicionalna podjela izvora prava, izvore dijeli na u materijalnE i formalne. Prvi izvori crpe svoju sadržinu iz samog sistema kome pripadaju u ovom slučaju iz sistema feudalnih društvenih odnosa i materijalnog položaja.

Pod izvorima u formalnom smislu podrazumijevaju se pravni dokumenti, konkretni pravni akti kroz koje se izražavala, odnosno manifestirala pravna pravila i koji su donijeti po zato određenom postupku. Ova podjela je opšta, generalna podjela u okviru prava i ona jednako važi i za izvore unutrašnjeg i za izvore međunarodnog prava. Ona takođe važi i za izvore međunarodnog privatnog prava koje je po svojem sadržaju i dometu odnosno primjeni unutrašnje pravo jedne države. Ono je upravljeno na razrješavanje spornih ili otvorenih pitanja subjekata čija su državljanstva različita, odnosno stvari o kojima je spor nalaze se na prostoru raznih državnih entiteta i pod različitom jurisdikcijom, odnosno izvršenje prava i obaveza iz određenog ugovora vezano je za mjesto koje se nalazi u drugoj državi i pod drugom jurisdikcijom. Ukratko kada je riječ o međunarodnom privatnom pravu imamo u vidu primjenu kolizionih normi (pravila) kod izbora nadležnog mjerodavnog materijalnog i procesnog prava prije svega. To znači takođe i priznanje i izvršenje stranih arbitražnih i sudskih odluka koje su po snazi sopstvenog pravnog suvereniteta odobrene za izvršenje u drugoj zemlji, a ne u onoj u kojoj su donesene.

U ovom radu za nas su od interesa izvori međunarodnog prava u formalnom smislu i to u vremenu srednjevjekovne bosanske države do njenog ulaska u sastav Otomanskog carstva, tj. za period od 12 do druge polovine 15 stoljeća.

Najprije ćemo ukazati na izvore u formalnom smislu kako ih današnja nauka o međunarodnom pravu tretira. Pri tome ćemo poći od člana 38 Statuta Međunarodnog suda pravde sa sjedištem u Hagu, kao stalnog organa Ujedinjenih Nacija.

Međunarodni sud pravde definira da su izvori prava u formalnom smislu: međunarodne konvencije opšte i posebne, koje sadrže pravila izričito priznata od strane država u sporu, međunarodni običaji kao potvrda opšte primjenjivane prakse koja je zbog svoje vjekovne upotrebe prihvaćena kao pravo, opšta pravna pravila odnosno načela koja priznaju prosvijećeni narodi, kao i sudske odluke i učenja najpozvanijih stručnjaka međunarodnog prava različitih naroda, ali kao pomoćno sredstvo za utvrđivanje pravnih principa. Pored ovih izvora, prema Statutu Međunarodnog suda pravde Sud može slučaj razmatrati i primjenjujući pravila ex aequo et bono, pravila o pravu i pravičnosti.

Prevedeno na temu i postavljeni zadatak ovog rada, pokušaćemo da se sa ovakvim pravilima preselimo u 12 stoljeće i iz tog vremena ukažemo na relevantne pravne akte kojima se regulirao međusobni položaj i odnosi između tadašnje bosanske države i Dubrovnika, ali i drugih susjednih država.

Potrebno je odmah konstatirati univerzalnu važnost pravnih načela Kur'ana koja su bila opšteobvezujuća pravila za prostore islamskog dijela globusa u koje su ulazile i teritorije Španije. Ukoliko se zanemare dogovorena pravila ponašanja država koje su u to vrijeme učestvovale u krstaškom pohodu na islamske zemlje, treba reći da nema nekih značajnijih međunarodnih dokumenata koji bi imali multilateralni značaj.

Kur'ansko učenje, koje obuhvata ne samo čisto vjerska pitanja već najširi krug opšte društvenih do sudskog rješavanja sporova imalo se primjenjivati bez izuzetka u svim zemljama koje su ulazile u sastav Otomanskog carstva, osim rješavanja određenih pitanja vezanih za kršćane.

Krstaški pohod na islamske zemlje iz tog doba, sigurno je morao da uzme u obzir razrješavanje niza pitanja bez kojih se ne bi mogao ni da ostvari. Tako pitanje prelaza preko državnih granica, obaveza prehranjivanja i pomoći vojsci za vrijeme boravka unutar određene države i slično morala su biti dogovorena vjerovatno na bilateralnom planu između konkretnih zemalja, mada nije isključeno da je u tom pravcu moglo biti i dokumenata na koje su svoje potpise mogli staviti i više odgovornih državnika zemalja koje su bile učesnici pohoda.

Ipak nas ovdje zanimaju izvori međunarodnog prava kako javnog tako i privatnog, pa i međunarodnog ratnog prava kako su oni utvrđeni u dokumentima koji su zaključivani između Dubrovnika i Bosne i čija nam je sadržina dostupna.

Zbog nedovoljne pažnje koja je u našoj, ali i historiografiji uopšte, pa i historiografiji države i prava i naše i susjednih država bila do sada posvećena daljnje izlaganje će biti usmjereno eksplicitno pojedinim dokumentima koji su od interesa za ovu materiju. Pri tome moram nevoljko da konstatiram da su historičari, pa i historičari države i prava iz susjednih zemalja veoma suzdržano i sa izuzetnim "oprezom" pristupali i tretirali ovu temu i tumačili ove dokumente. Drugi zaključak teško je izvesti za ovakav pristup osim istrajnog nastojanja da se značajne činjenice i dokazi vezani za samoopstojnost bosanske države prenabregnu i svjesno zanemare, radi određenih velikodržavnih ciljeva. To se gotovo jednako može reći i za historičare Beograda i za njihove kolege iz Zagreba. Ono što najviše buni jeste činjenica da su i naši domaći i veoma značajni historičari države i prava i sami pribjegli takvom rezerviranom odnosu spram tih dokumenata. Jedini zaključak mogao bi glasiti, bila je to želja da se ne iskače iz unaprijed i od nekog drugog utvrđenog stanja i vrednovanja. Da ne ističem da su ti naši historičari iz susjedstva najčešće o specifičnim bosanskodržavnim dokumentima bez rezerve govorili kao o spomenicima srpskog naroda. Eklatantan primjer ove vrste jeste naučni rad Aleksandra Solovjeva iz 1926. godine koji je naslovljen: "Odabrani spomenici srpskog naroda" u koje je dakako svrstao i Povelju Kulina Bana iz 1189. godine o saradnji sa Dubrovnikom. To je jedna u nizu historijskih mistifikacija, kojima se uporno nastojalo da se samobitnost bosanske države na svaki način umanji i svede na okvir jedne pokrajine unutar većih državnih aglomeracija iz susjedstva.

Ipak, ta njihova nastojanja na najbolji način demantira sadržina tih dokumenata, kojima posvećujemo u nastavku rada punu pažnju.

Bosanski banovi, a kasnije kraljevi vršili su vrhovnu vlast, na temelju odluka koje je donosio stanak-autentičan bosanski jezički pojam ili vijeće ili sabor, ili kako se to u dubrovačkim dokumentima na latinskom jeziku naziva SBOR. Oni su upravljali državom i imali pravo na zaključenje međudržavnih ugovora, koje su sklapali imajući u vidu sopstvene državne interese bosanske države. Po običajnom pravu iz toga

vremena (srednjevjekovno običajno pravo) svaki takav ugovor imao se potvrditi sa nastupom na prijestol novog vladara. Time je bio ispunjen jedan značajan princip svake države. Princip priznavanja preuzetih obaveza od strane svojih prethodnika kao da su ih oni sami zaključili odnosno bili obavezni da ih izvrše. Najrečitiji primjer za ovu tvrdnju jeste preuzimanje obaveze da kralj Ostoja izmiri dug Kralja Tvrtka I. Naime Kralj Tvrtko je bio dužan Dubrovčanima dug od 2.500 dukata, koje nije stigao za svog života da vrati. Tu je obavezu preuzeo Ostoja i to tako što je isplaćivao dug u jednakim godišnjim obrocima od po 500 perpera. Kada se zna da je bosanska vlastela bila stvarni gospodar i stvarni upravljač, a kralj njen predstavnik onda se pridržavanje obaveza prethodnika može ocijeniti kao veoma visoki domet u reguliranju svojih odnosa sa susjednim državama.

Vlastela je bila toliko moćna da je imala snagu da smjenjuje vladara, što nije bio slučaj ni sa jednom državom u okruženju iz tog doba. Naprotiv, u tim zemljama stvarnu vlast je imao vladar, a vlastela je bila dio njegovog dekora.

Glavni prihodi iz kojih se bosanska država tog doba financirala su bili porezi desetine, porezi od trgovine (današnji porezi na promet) te porez od rudarine.

Kako je Bosna kao uglavnom kontinentalna država bila upućena na obezbjeđenje svojih potreba za mnogim proizvodima u inostranstvu, a prije svega iz primorskih zemalja, razvoj trgovine sa Dubrovnikom je imao vrijednost prioriteta, bez kojeg nije bilo moguće govoriti o svom razvoju.

Upravo imajući u vidu takav geografski i politički položaj Bosne (sa bosanskom crkvom protiv koje su se borili jednako i rimski papa i Bizantski car) veze sa Dubrovnikom kao nezavisnim Gradom Republikom za Bosnu su bile od neprocjenjivog značaja.

To je prvi uočio i ocijenio Kulin Ban koji je u razvoju trgovine i saobraćaja sa ovim gradom državom vidio put brzog razvoja države u svakom pogledu. Radi toga on je punu pažnju posvetio unapređenju svekoliko ekonomske suradnje sa Dubrovnikom. U tom smislu Kulin Ban je izdao Povelju 29. avgusta 1189. godine, kojom je dao svečanu izjavu da će suradnja sa Dubrovnikom biti podržavana od strane bosanske države.

Zbog činjenice da je to prvi međunarodni dokumenat koji je u to vrijeme izdat, te da nijedna druga zemlja iz okruženja ne posjeduje takav pravni akt, kao i to da je povelja napisana na bosanskom jeziku i ćirilskim pismom smatramo uputnim da je navedemo u cijelosti.

"U ime oca i sina i svetoga duha Ja ban bosanski Kulin prisezaju (prisega obaveza garancija-prim. T.B) tebi kneže Krvašu i vsim (svim-prim. T.B.) građam (građanima-prim. T.B.) Dubrovčam (Dubrovčanima) da ću pravi prijatel biti vam od sele i do vijeka i prav goi držati s vami i pravu vjeru dokola (dokle) sm (sam živ vsi(svi) Dubrovčane (dubrovčani) kire (koji) hode po moemu vladaniu (državi) trgujuke (trgujući) gođe (gdje) si kto hoke (hoće) krjevati (kretati) gođe (kuda) si kto mine pravovvjerov (pravom vjerom) pravim srdcem (srcem) držati e (je) bez v sakoe (svake zledi (zlobe) tazve što mi kto (tko) da svoevvolov (svojom voljom) poklon i da im ne bude od moih čstnikov (činovnika) sile i dokole (dokle) u mne (u mene) budu dati im s vjet (daće im se savjet) i pomok (pomoć) kakore i sebi kolikore moge (može) bez vsega (svega) zloga primsla: tako mi Bože pomagai (pomagaj) i sie (ovo) stgo (Svetoga) evangelie (evanđelje). Ja Radoje dijak ban (banov) pisah siju (ovu) knigu povelov banov po zapovijedi banovu od rožstva Hristova: tisuka i sto osm deset i

devet ljet mjeseca avgusta u dvadeset i deveti dn (dan) usječenia (Usječenja) glave Jovana Krstitela".

Analizom ove povelje koja bez sumnje predstavlja izvor međunarodnog prava kako privatnog tako i javnog i prvog reda po važnosti doći će se do sljedećih zaključaka: povelja je jednostrana izjava volje Kulina bana kojom se on jednostrano u ime svoje države obavezao da će Dubrovčanima trgovcima pružiti svu zaštitu i svaku pažnju i pomoć pri obavljanju trgovačke djelatnosti u Bosni.

Drugo Kulin ban za tu povlasticu, prema djelu: "Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije turaka") Ćire Truhelke nije za sebe tražio nikakvu povlasticu, niti je tražio nikakve odštete, "osim što mu ko dragovoljno pokloni".

On Dubrovčanima obećava pružiti zaštitu "dati pomoći i savjeta kako sebi i koliko more".

Dalje iz povelje se vidi da je Kulin ban povelju dao kao neprikosnoveni vladalac suverene države i da mu za to nije bila potrebna ničija dozvola odnosno saglasnost. Da se radilo o vazalnom odnosu Kulina bana bilo prema kojoj drugoj državi, ili još više da je bosanska država bila zavisna od druge države (u to vrijeme moćna država u okruženju je bila ugarsko-hrvatska država) to bi se moralo vidjeti i iz same povelje. Dalje povelja upućuje na zaključak da je trgovinska razmjena između dvije države bila toliko uvećana da se dalje mogla razvijati još ubrzanije ukoliko se strancima - dubrovčanima pruži sva zaštita i dadu određene privilegije. U povelji se mogu nazrijeti i nakane da će Dubrovčani uživati i određene beneficije olakšice, poput oslobađanja od plaćanja poreza, carina i sl. Prema Truhelki, u svim povlasticama što ih je Bosna davala Dubrovčanima, nailazimo na ustanove, koje se na to odnose, "te su malo po malo dospjele do međusobnoga, na reciprocitetu osnovanoga sudbenog postupka".

U tom pravcu još je neposrednije izražena namjera u povelji humskog kneza Andrije (1234-1240) u kojoj se regulira da "a pravina da est a vaš človjek ki priđe u zemlju moju nevolov komu e iskana pravina i neisplena mu bude da stane i da učini pravinu ake li pride tak človjek komu nije iskana pravina da mu se ne uzme ni tnk konc doku poide u svoe mjesto i tamo učini pravinu." Smisao ove povelje jeste ta da se u Hercegovini može sudbeno postupati samo protiv onog Dubrovčanina koji je prije nego što je tamo došao, bio pod optužbom, dočim je onaj, protiv kojeg je podignuta optužnica u toku boravka u Hercegovini bio nepovrediv sve dok se kući ne vrati, gdje će mu se suditi.

Odredba upućuje na zaključak, koji karakterizira i mnoge druge dokumente iz ovog vremena a koji se odnose na položaj, prava i obaveza trgovaca Dubrovčana. Radi se o izboru prava zemlje tuženika kada se radi o povredi ugovora, a pogotovo povredi nekog drugog prava uključivo krivične odgovornosti okrivljenog. To opet sa svoje strane upućuje na zaključak da kada je u pitanju međunarodno privatno pravo, da je dozvoljeno ugovaranje nadležnog suda u sporovima koji nastanu između Dubrovčana i bosanskih partnera. U povelji kralja Ljudevita iz 1358. godine potvrđuje se da je tužitelj imao birati sudca prema narodnosti okrivljenika, osim u slučaju kada je okrivljeni zatečen u izvršenju krivičnog djela kada je bio nadležan sud mjesta izvršenja te protivpravne radnje. U istoj povelji se regulira da ova ustanova ne važi za Dalmaciju, zemlju Humsku, Bosnu i Zetu, pošto grad Dubrovnik ima posebne ugovore i običaje, "koji su utanačeni privolom naroda ovih zemalja". Međutim ovaj princip nije izmijenjen tim posebnim ugovorima najrečitiji primjer za to povlastica bana M. Ninoslava iz perioda oko 1240. godine koja je data Dubrovčanima

Prema Truhelki ustanove o sudskom postupku detaljnije su objašnjene u ugovoru o miru koji je ban Stjepan izdao 23. oktobra 1332. godine i u kome se propisuje da "gospodin ban Stjepan utvrdi zakon ki je prvo bio među Bosnom i Dubrovnikom, da znav vsaki čovjek koi je zakon prvo bil. Ako ima Dubrovčanin koju pravdu na Bošnaninu da ga pozove prjed gospodina bana ili prjed njegova vladaoca roka da mu ne bude odgovorjeti. Ako Bosnanin zapši da nie duožan da mu nareče prjeseki samošestu koje ljubo postavi ban rod, ako bude podoban od banova roda tko da mu se porotnici od njegova plemena koga mu hotenje."

Ovaj ugovor o miru sadrži 12 odredbi koje se uglavnom svode na sljedeće da je izbor mjesta sudovanja i izbor sudija porotnika bio prepušten mjestu državljanstva okrivljenog, te da je data sloboda strankama u pogledu izbora porotnika. Nisu sve odredbe, prema Truhelki bile u stanju da zadovolje potrebe poslovnog i drugog saobraćaja među Dubrovčanima i državljanima Bosne te se pribjegavalo i "diplomatskim reklamacijama." Posebno je u graničnim mjestima dolazilo do prekršaja, a krivci bi lako utekli i izbjegli izvršenje svoje obaveze. Tada bi se Dubrovčani obraćali banu ili kralju bosanskom tražeći da se pravda zadovolji. Takva reklamacija se navodi iz 13 novembra 1407. godine. U njoj se pored ostalog dade uočiti da je u tom vremenskom razdoblju vladao običaj da su pastiri vodili stoku na ispašu na tuđe zemljište, čime se nanosila šteta susjedu i to s druge strane granice, a bilo je i slučajeva ubistava nakon kojih se imala zahtijevati odšteta u imovini (vražda) od "rodštine ili svojte umorenoga". Truhelka tvrdi da je u sporovima između Dubrovčana i bosanskih građana vrijedio mješoviti postupak. Pri tome on navodi jedan primjer koji bi po svemu sudeći išao u prilog tvrdnji da je u odnosima između građana dvije države bio nadležan sud mjesto izvršenja radnje. Truhelkin primjer je uzet iz 1419. godine u kome se ističe da je u sporu koji je nastao u vezi sa evidentiranjem carinskih prihoda, zavedenih u posebnu knjigu, a koju je neovlašteno uzeo jedan od okrivljenih nije nadležan sudija koga delegira Dubrovnik već da je za to nadležan sud odnosno sudski organ koga imenuje kralj, budući da se radi o stranci čije je mjesto stalnog boravka u Bosni. Upozorenje da brat okrivljenog je građanin Dubrovnika, te da je i okrivljeni bio prije nego je izgnan zbog svog lošeg ponašanja, građanin Dubrovnika nije bilo dovoljno da privoli okrivljenog da se podvrgne sudskoj nadležnosti Dubrovnika.

Mada iz navedenih dokumenata nije jasno koje je materijalno pravo bilo mjerodavno moglo bi se zaključiti da je riječ o materijalnom pravu zemlje u kojoj se vodi postupak. Kako je poznato, u to vrijeme mnogi slobodni gradovi Italije su već imali pisane Statute, koji su između ostalog propisivali i odredbe o nadležnom mjerodavnom materijalnom i procesnom pravu koje se ima primijeniti u sporovima koji iz osnova civilnog prava nastanu između građana dva različita grada. Sasma je sigurno da su ta pravila mletačkih i drugih italijanskih gradova imala svoju primjenu u odnosima između Dubrovnika i Bosne. A kako je poznato reguliranje pitanja nadležnosti materijalnog i procesnog prava u sporovima sa "elementom inostranosti" je osnovno pitanje kojima se bavi savremeno međunarodno privatno pravo. Ovo pravo među svoje osnovne izvore uvrštava statute slobodnih gradova koji su propisivali način razrješenja sporova koji nastanu između stranki koje su bile građani državljani različitih gradova.

Truhelka navodi, da se pored Dubrovčana trgovaca koji su uživali pravo na sopstveni sud u slučaju kada su oni bili okrivljeni i rudari Sasi u Srebrenici i Olovu po svemu sudeći uživali tu privilegiju. I oni su imali pravo na posebno sudište, koje su

mogli sami odabrati i kojem je predsjedavao knez ili vojvoda njihovog kraja. Truhelka ovo procjenjuje po osnovu toga što su "purgari" stekli posebno građansko pravo. Za historiju izvora međunarodnog prava kako javnog tako i privatnog (u to vrijeme nije bilo podjele na ove dvije zasebne grane pravne nauke) bilo bi od neprocjenjive vrijednosti kada bi se ova tvrdnja potkrijepila autentičnim dokumentima. Za sada teško je vjerovati da su Sasi kao njemački građani mogli zahtijevati primjenu sopstvenog tj. njemačkog suda, i njegovog postupka, a pogotovo je to teško vjerovati u pogledu sudjelovanja sudija ili drugih ovlaštenih lica iz tadašnjih njemačkih pokrajina.

Razjašnjenje sudskih parnica moguće je dobiti i na temelju iskustva sudovanja u samom Dubrovniku. Naime, prema Truheljki sudovanje u Dubrovniku tog doba vršeno je po naredbama velikog i malog vijeća, koje su 1272 godine kodificirane u jednu knjigu nazvanu statut. Među odredbama tog statuta nalazi se i ona o jednakom tretmanu Dubrovčana i njihovih susjeda. Među odredbama se nalaze i one o pravu na zastupanje stranke, o pravu stranca koji "štogod prima od Dubrovčanina" i u kojoj se kaže "Stranac koji se nalazi u Dubrovniku primajući imetke od kojeg Dubrovčanina, ako prije nego što ode iz Dubrovnika bude radi tog imetka pozvan od Dubrovčanina na sud, dužan je da dade razlog pred gospodinom knezom i njegovim sudom, imajući odgodu od tri dana i ne više, ako bi stranac to sam zahtjevao." Ovo je uneseno u poglavlje XXI Statuta. Statut također sadrži i odredbu o strancu u čijem je posjedu obveznica koju je dobio pravnim poslom od Dubrovčanina. U njoj se ukratko potvrđuje pravo starijih obveznica na prioritetno izmirenje od strane izdavaoca obveznice. Drugim riječima ukoliko se stranac pojavi sa zahtjevom za naplatu obveznica, on će doći na red za isplatu ukoliko su izmireni oni koji posjeduju obveznice starijeg datuma.

U poglavlju 51. Statuta regulirane su odredbe o običajima vezanim za izbor sudija, te ispunjenje prava i obaveza. Tako se među ostalim članovima ovog poglavlja ističe" da i ako na taki dan mora Dubrovčanin po svojoj volji izabrati sudije jednoga od gornjih, a Slovjenin ima da čini na isti način, a ti sudije moraju bez zakletve da sude parnice ili pernice koje bi se ondje vodile"

Poglavlje 52 govori o običajima između Dubrovčana i bosanskih ljudi. U njemu se govori o naknadi koju bi jedan Dubrovčanin kao stranka u sporu mogla da traži od vojvode odnosno bosanskog bana, ili bilo kojeg građanina Bosne. U tom slučaju taj Dubrovčanin je poučen da sa pismom dubrovačkog kneza bude upućen bosanskom vojvodi (ili banu ili kom drugom građaninu) da traži odnosno zahtijeva svoju naknadu i da mu je ona u potpunosti izmirena... Tim će se istim običajnim pravom koristiti i stranke iz Bosne koje imaju neka svoja potraživanja protiv Dubrovčana.

Ovdje dolazimo do jednog principa koji je u srednjem vijeku bio primjenjiv, a to je da se osim ugovora koji može biti jednostrana izjava volje kakav je upravo slučaj sa poveljama bosanskih vladara Dubrovčanima u rješavanju nastalih sporova primjenjivalo i običajno pravo koje se stoljećima sedimentiralo i koje je prenošeno sa generacije na generaciju poslovnih ljudi Bosne i Dubrovnika. Ta običajna pravila mogla su biti preko Mletačke republike i slobodnih italijanskih gradova prenesena iz rimskog prava kao prve kodifikacije običaja u Evropi.

O običajima govori i poglavlje 56., Statuta u kome su iznesena pravila koja su se primjenjivala u odnosima između Dubrovnika i Raške (Srbije), a 57. poglavlje tretira običaje između Dubrovčana i Slovjena. Ova dva zadnja poglavlja upućuju na

zaključak da su njima regulirana pitanja izbora mjesta nadležnog za raspravljanje spornog slučaja.

Truhelka iznosi u istom djelu i povelju kralja Tvrtka od 23. avgusta 1385. godine kojom potvrđuje i mlečanima povlastice. One se odnose samo na Kotor, jer se mletačka sfera uticaja protezala od tog grada na jug "dok su Dubrovčani za se monopolizirali poglavito trgovinu u unutrašnjosti Bosne i Srbije."

Kralj Tvrtko je već u 14 stoljeću, prema Truhelki, priznavao konzularno sudstvo, te da se "nadležnost sudbena ravna po narodnosti tuženog".

Zanimljiv dokumenat bosanskog pravosuđa iz tog vremena jeste pisani dokumenat Kralja Tvrtka Tvrtkovića izdat u Bijelim Selištima na Trstivnici od 24. juna 1405. godine kojom on sa Dubrovčanima, a koji su sudjelovali u građanskom ratu, sklapa mir i ustanovljava sud za sve "možda još neporavnane sporove." Kako je materija međunarodnog ratnog prava zasebna to upućujem samo na ovaj dokumenat kojim bi se ova grana prava morala pozabaviti.

Ono što se treba na ovom mjestu istaći jeste da se iz povelje ne može sa sigurnošću zaključiti koje vrste povlastica i u kojem obimu i za koje vrijeme su Dubrovčani uživali. Jedno je nesporno da su Dubrovčani bili gotovo jedini trgovci i u unutrašnjoj bosanskoj trgovini i u vanjskoj. Drugim riječima trgovina u cijelosti i unutarnja i vanjska se nalazila u rukama dubrovačkih gospara. I ona je tada cvjetala, a s njome je cvjetao i Dubrovnik.

Dubrovački trgovci su uvozili u Bosnu so i druge potrepštine, a izvozili vosak, kožu, meso mlijeko, rudarske i zanatske proizvode iz Bosne. Ti proizvodi, kako je rečeno na granici su bili opterećeni carinom. I porezi su imali biti plaćeni. Preko trgovine, Dubrovčani su imali i neposredan uticaj na organizaciju državne vlasti, a prije svega organizaciju poreskih i carinskih organa. Ne treba uopšte ni dovoditi u pitanje da su se povlastice osim sigurnosti kretanja i trgovanja odnosile upravo na oslobađanje kako od poreza desetine, tako i poreza na trgovinu (datium de commercio), te da su sigurno za sebe obezbijedili i oslobađanje od plaćanja carine na uvoz roba u Bosnu.

Osim ovih vrsta povlastica iz dokumenta je također vidljivo i primjenjivanje principa najpovlaštenije nacije kao i principa prava prvenstva pod jednako konkurentnim uvjetima. Svi ovi principi su danas do perfekcije definirani i u praksi primjenjivi. Pravo izbora mjesta raspravljanja prema pravu tuženika, uz mogućnost da se o tome stranke u konkretnom sporu dogovore i pravo na primjenu materijalnog prava zemlje gdje se spor raspravlja jeste jedno od ključnih prava i predstavlja centar oko kojeg se koncentrira cjelovito međunarodno privatno pravo. Primjena nadležnog mjerodavnog materijalnog prava i pravo izbora mjesta sudovanja također upućuju na zaključak da se tako donesena odluka ima priznati od strane pravosuđa koje je ima izvršiti, kao da je donesena od strane svog suda i po svome zakonu. Istakli smo da su gotovo jedino Dubrovčani obavljali kako unutrašnju tako i vanjsku trgovinu, pa tako treba izvući i zaključak da se mjesto sudovanja kao i primjena materijalnog prava ravnala prema mjestu odakle je trgovac, što je itekako odgovaralo i bilo u korist Dubrovčana. Oni su kako se to logično i može zaključiti bili ti koji su najčešće i bili tuženi za neispunjenje svojih obaveza.

Ti sudovi nisu poznavali ni pisane zakone ni kaznene ustanove, te su pored povelja primjenjivali kako je to već istaknuto običajno pravo. U stvari teško da je moguće i govoriti o sudstvu u današnjem značenju. Prije bi se i sa većom sigurnošću

moglo govoriti o arbitražama i to ne institucionalnim već ad hoc koje su se organizirale za svaki konkretan slučaj.

Oni su ovu sudbenu ustanovu također, poput stanka u smislu sabora nazivali stanak ili stanik. U nekim drugim dokumentima se sa sigurnoću može razabrati da u slučaju spora o mjestu arbitraže uvijek se upućivalo na mjesto gdje je nasilje odnosno šteta učinjena, a ne njena posljedica. Prema dubrovačkoj hronici Junje Rastića sastanci sudaca, odabranih od jednakog broja obih općina imao za cilj da bi prijateljskom osudom izmirili sve sporove koji bi nastali među njihovim podanicima i uz punu saglasnost obje stranke u sporu. Ukoliko se jedna strana ogluši o izvršenje presuđene obaveze ima se na njoj izvršiti represalija i ne samo na njoj nego i na drugim njegovim sugrađanima. Ovo upućuje na zaključak da se radi o slobodno izabranom sudu (arbitraži) čiju su odluku strane obavezne da izvrše. Isti hroničar ističe da su bila stalna mjesta tih sudovanja, a da su odluke donošene većinom glasova. U slučaju jednakog broja glasova, glas predsjedavajućeg bio je odlučujući. Ovo je upravo slučaj sa današnjim arbitražama i načinom njihovog donošenja odluka.

Sud nije poznavao dokazni postupak već se okrivljeni imao zakletvom osloboditi od optužbe (prisegom). Broj porotnika je bio u zavisnosti od značaja krivičnog djela odnosno od veličine štete. U najtežim slučajevima bilo je 24 porotnika, a manje važnim šest.

Prema Truhelki, bosansko sudište se po nečemu razlikovalo od cjelokupnog evropskog sudišta toga vremena. Naime, ono nije poznavalo presudu na smrtnu kaznu, niti na zatvor. To je mogao da izrekne samo kralj. Čak i u slučaju kazne kmeta, ona nije mogla biti smrtna ili zatvorska, osim ukoliko to kralj izričito ne presudi. I u najtežim slučajevima krivac se oduđivao na novčanu kaznu. Za ubistvo ova kazna se zvala krv ili **v r a ž d a** i iznosila je 500 perpera. U susjedstvu, u Zeti i Albaniji carovala je krvna osveta. U slučaju umorstva u Bosni, porodica ubijenoga je tražila krvni osud ili vraždu.

Kada su u pitanju bili sporovi u kojima je jedna od stranki bila plemić njima su mogli suditi samo njima ravni dakle ljudi koji pripadaju plemićkom staležu.

Najzanimljivija pravna ustanova srednjevjekovne bosanske države je bila ustanova pravo utočišta bjegunca u drugu zemlju, tj. pravo ius asili. Pravo azila je priznavala dubrovačka republika, koja ga je uvijek primjenjivala upravo sa susjedom sa kojim je imala najživlje trgovačke veze sa Bosnom. Ono je bilo, pružano mnogim bosanskim velmožama i kraljevima koji su bježali u Dubrovnik da bi se sklonili i izbjegli nasilje koje im je prijetilo od svojih vladara. Samo u slučaju rata između Bosne i Ugarske Dubrovnik u želji da sačuva svoj neutralni status nije primjenjivao ovaj institut odnosno nije dozvoljavao pravo azila. U svim drugim slučajevima to je bila stalna praksa. Imajmo pri tome u vidu da su Dubrovčani bili ne samo trgovci nego i bankari, te da se i radi toga moglo koristiti pravo azila u njemu.

Ovo pravo azila naročito je ispoštovano u slučaju bijega jednog bosanskog građanina Pavla Klešića, koji se zbio za vrijeme građanskog rata bosanskih velikaša protiv Ostoje, na čije je mjesto postavljen potkralj Tvrtko Tvrtković. Ostoja koji se osjećao oslabljenim nastojao je da se pomiri sa Klešićem kao velikašem, te da vrati Klešića u Bosnu čemu se Klešić protivio pozivajući se na pravo azila. Klešiću je pravo azila pripadalo i po osnovi njegovog pripadanja crkvi bosanskoj koja je u to vrijeme bila proganjana.

Posebno značajnim izvorom međunarodnog prava (u današnjem smislu međunarodnog privatnog prava) predstavlja naziv - ime građana tadašnje

srednjovjekovne bosanske države. Riječ je o preteči državljanstva građana u smislu kako je taj problem tretiran u 19 stoljeću pa sve do današnjih dana. Dakako da niti je moguće govoriti o međunarodnom privatnom pravu niti o državljanstvu niti o strancima i njihovim pravima na način na koji se o tim pitanjima govorilo i raspravljalo u periodu formiranja nacija i nacionalnih država. Pa ipak mnoge današnje rasprave o pojmu imena stanovnika koji obitavaju, koji nastanjuju savremenu državu, međunarodno priznatu članicu Ujedinjenih Nacija Bosnu i Hercegovinu morale bi uzeti u najozbiljniju kon sideraciju pojam kojim su obilježavani stanovnici Bosne iz vremena bana Stjepana, od kada postoje sačuvani orginalni spomenici, pisani dokumenti o imenu i nazivu mještana Bosne) i Hercegovine).

Sadašnji ustavni pojam Bošnjak (definiran Vašingtonskim ustavom iz 1994. godine) koji definira građane muslimanske vjeroispovijesti jeste reducirani pojam u srednjem vijeku korištenog zvaničnog imena Bošnjanin. Naime, Vašingtonski ustav kojim se ustavno pravno konstituira Federacija Bosne i Hercegovine kao dijela države Bosne i Hercegovine definira da nju (Federaciju) nastanjuju Bošnjaci (umjesto do tada službenog imena i ustavnog pojma iz Ustava Republike Bosne i Hercegovine Muslimani) i Hrvati kao i ostali narodi koji žive u Federaciji Bosne i Hercegovine. Ne bi bilo uputno, a to nije ni tema ovog rada da se podrobnije ulazi u analizu kako sadašnjeg imena za bosanske muslimane Bošnjake, a još manje bi bilo razložno ovaj rad proširivati na razmatranje adekvatnosti imena nacije Musliman. Namjera, koju imamo u vidu, jeste da da podsticaj teoretičarima države i prava države Bosne i Hercegovine, kao i teoretičarima ustavnog prava da ovim pitanjima pristupaju sa više ambicioznosti i da uzmu u obzir značajne postojeće srednjovjekovne pravne dokumente, ugovore koji su zaključivani sa susjednim državama u prvom redu sa Dubrovnikom i u kojima je ime naziv naroda stanovnika državljana Bošnjana uzimano u obzir bez obzira da li se radilo o današnjim Bošnjacima, ili bosanskim Hrvatima ili bosanskim Srbima.

Istorijsko pravni izvori sa kojima smo raspolagali datiraju iz prve polovine 14 stoljeća bolje reći iz 1332. godine iz vremena vladavine bana Stjepana II Kotromanića.

Riječ je o ugovoru o miru sa Dubrovnikom koji je ban Stjepan zaključio 23. oktobra 1332. godine. Prema Truhelki, ovaj ugovor odnosno "listina" kako ga naziva Truhelka, sadrži 12 paragrafa.

U preambuli se precizira tadašnja važeća praksa da se na odnose između Bosne i Dubrovnika ima primijenjivati zakon koji je ranije donesen, odnosno koji je stariji. Na taj način su, u dugom vremenskom trajanju, produžavane privilegije koje su dubrovački trgovci uživali trgujući sa Bosnom. Ovaj princip neizbježno upućuje na danas važeći u najvećem broju zemalja, a naročito zemalja u razvoju da se na jedan ugovorni odnos kojim se regulira ulaganje stranog kapitala ima primijeniti zakon odnosno propis koji je važio u vrijeme zaključenja tog posla, osim ako se ugovorne strane nisu dogovorile da primjene naknadno donesen zakon.

U paragrafu prvom ugovora definira se da "ako ima Dubrovčanin koju pravdu prema BOSNANINU da ga pozove pred gospodina bana ili pred njegova vladaoca roka da mu ne bude odgovorjeti". Ovdje se naziv ime Bosnanin uzima kao opšti pojam i njime su obuhvaćeni stanovnici Bosne koji su ispovijedali sve tri vjere i Crkvu Bosansku i katoličku i pravoslavnu (ortodoksnu) vjeru. Ne treba ispustit iz vida da je Dubrovnik bio grad država u sastavu Mletačke republike i da su njegovi stanovnici bili pripadnici katoličke vjere, kojoj je u to vrijeme pripadao i sam bosanski ban Stjepan.

I drugi paragraf počinje: "Ako Bošnjanin (u gornjem prvom paragrafu prema tekstu uzetom od Truhelka, koristi se ime Bosnanin, a ne Bošnjanin - prmj. T.B.) zapši da nie duožan ... čime potvrđuje ranije pomenuto ime za stanovnike tadašnje bosanske države.

I gotovo svi preostali paragrafi kao peti, sedmi deveti i jedanaesti takođe isključivo koriste pojam Bošnjanin da označe građane Bosne koji su bili u pravnom saobraćaju sa građanima Dubrovnika. Iz navedenog ugovora koji ima sve karakteristike međunarodnog ugovora koji su zaključile dvije susjedne države radi reguliranja spornih pitanja nesumnjivo se da zaključiti da je već od tog vremena, do sada pronađeni pisani autentični dokumenti ukazuju na nepobitnu činjenicu o istorijskom imenu stanovnika Bosne pod imenom Bošnjanin bez obzira koju su vjeru ispovijedali.

Treba imati u vidu da je to vremensko razdoblje karakterisalo naglo i snažno razvijanje slobodnih italijanskih gradova i procvat trgovine sa susjedima. To je takođe i vrijeme pune primjene i rimskog civilnog prava kao i učenja glosatora i postglosatora. U to vrijeme do punog izražaja dolazi i borba za autonomiju slobodnih italijanskih gradova i pojave pisanih statuta kojima su regulirana mnoga pitanja međunarodnog trgovinskog prometa između susjednih zemalja i susjednih gradova. U njima su utvrđivana bitna pitanja koja su imala biti rješavana u slučaju spora između građana dva odvojena nezavisna grada-države. Ti statuti se smatraju u evropskom okviru kao nezaobilazan izvor međunarodnog privatnog prava.

Uz statute dakako međunarodni pravni dokumenti, povelje i ugovori takođe imaju svoju neprocjenjivu vrijednost i značaj. A kada je u pitanju ime, naziv stanovnika građana državljana srednjevjekovne bosanske države svako istraživanje tog pojma moralo bi da uzme u obzir i listinu kralja Tvrtka Tvrtkovića od 14. juna 1405. godine. Njome kralj Tvrtko sa Dubrovčanima koji su prema Truhelki, "sudjelovali u bosanskom građanskom ratu, sklapa mir i ustanovljuje sud za sve možda još neporavnane sporove".

I ovaj ugovor, jedini pojam za građane Bosne navodi ime Bošnanin i kaže: "a i ja gospodin kral učinih z gospodinom hercegom i po svitu s vlasteli bosancimi i više togai, da e vidimo vsakomju tko godi e Bošnjanin ali kralstva bosanskoga prjed rati bil dlšan komu godi Dubrovčaninu vola poklad imal od Dubrovčanina vola na viri mju uzeto na gosposkoi moge Dubrovčanin tozi istinom pokazati, da se ima Dubrovčaninu vratiti i platiti..."

I sljedeći paragraf ističe "a što e uzel voevoda Sandal i knez Paval Radinović vola ini Bošnjanin ..."

Zadnji paragraf počinjenje "Ako li knez Vukc i drugi vlastelin bosanski rečeni sude ne došli na ovom zi roku za koju godi potrjebu kralstva bosanskoga..."

Kao što se vidi i ovaj ugovor sadrži odrednicu Bošnjanin u značenju za sve građane tadašnje bosanske države. Ali ovaj ugovor takođe sadrži i pojmove kao herceg te pojmove bosanski i bosancimi u značenju bosanske vlastele.

Ovi do sada poznati izvori nedvosmisleno upućuju na zaključak da se ime Bošnjanin kao istorijsko ime za sve državljane Bosne i Hercegovine mora naučno verificirati kako bi se lutanja sa sumnjivim razlozima oko imena naroda koji nastanjuju ovu državu odbacila a naučno poduprla ona razmatranja koja na bosanski narod gledaju kao na jedan entitet sa različitim religijskim predznakom.

Iako obradom u ovom radu nisu obuhvaćena pitanja vezana za status stranca i njegova prava, osim djelomično za položaj Sasa njemačkih rudara u Bosni,

kao ni o običajima "između Dubrovčana i bosanskih ljudi", te običajima između Dubrovčana i Slovena" ne znači da ona ne zaslužuju punu pažnju kako sa stanovišta istraživanja pojma i imena ljudi Bosne tako i sa stanovišta vezanih za raspravu o spornim pravnim pitanjima građana susjednih država kao izvorima za razvoj međunarodnog prava.

ZAKLJUČAK

1. Srednjevjekovni pisani pravni izvori nedvojbeno upućuju na siguran zaključak da je bosanska država održavala veoma intenzivne međudržavne odnose sa susjednim zemljama, a naročito sa Dubrovnikom i Mletačkom republikom.

2. Da je ta suradnja bila od velikog međunarodno pravnog značaja.

3. Da su međudržavne vanjsko trgovinske veze bile najznačajnije i da su njima obuhvaćene: trgovina bankarstvo, rudarstvo, zanatstvo i razmjena poljoprivrednih proizvoda.

4. Da su poveljama bosanskih vladara u vidu unapređenja trgovine i ukupnog napretka dubrovačkim trgovcima bila pružana pored zaštite i sigurnosti i druga povlaštena prava i davane olakšice za saradnju sa Bosnom.

5. Ove olakšice nisu bile samo u pogledu oslobađanja poreza i drugih dažbina nego i u pogledu sudskog tretmana u slučaju sporova.

Tim poveljama već je u srednjem vijeku nagoviješteno uspostavljanje prijateljske saradnje uz obostranu korist. Primjena, ma koliko nesavršenih principa prava mjesta tuženika kao mjesta sudovanja i materijalnog prava, prava na izbor ad hoc arbitraže, primjene osim prava iz povelja i običajnog prava, te primjena prava azila su neka od prava koje je savremeni svijet univerzalno prihvatio.

6. Principi najpovlaštenijeg partnera i pravo prvenstva pod jednakim uvjetima iako ne definirani na današnji način mogu se nazrijeti već u dokumentima Kulina bana i njegovih nasljednika.

7. Zanemarivanje i ispuštanje iz upotsrebe historijsko ime Bošnjanin iz pravnog saobraćaja, iz čega su proizašle mnoge historijske nepravde i veoma tragične posljedice po ovaj narod do najnovijeg katastrofalnog genocida trebalo bi valorizirati u svijetlu najnovijih ustavnih pojmovnih rješenja. Naime rješenje koje je definirao Vašingtonski Ustav, prema kome samo jedan narod Bošnjački muslimanski nosi to ime, trebalo bi naučno osvijetliti i dati pravo značenje. U svakom slučaju tendencije kao jedinstvenom imenu za državljane cjelokupne Bosne i Hercegovine, mada iz današnje situacije i perspektive nisu realne, moglo bi trajnim istraživanjima i efikasnom harmonizacijom odnosa sva tri sadašnja naroda (Bošnjaci, Hrvati i Srbi)

stvoriti pretpostavke za jedinstvenu pojmovnu odrednicu, jedno ime za sve njih u budućnosti. Ukoliko bi se to postiglo civilizacijski odmjerenim metodama i isticanjem svih sličnosti i bliskosti, ali ne potcjenjujući i specifičnosti kulture običaja I historije, onda bi to umanjilo razloge za potenciranjem razlika i težnji ka otcjepljenju. Ove retrogradne težnje, praćene ratnim razaranjima i devastacijom bi se uveliko izbjegle ukoliko bi u pravcu jedne intenzivnije prirodne homogenizacije naroda Bosne i Hercegovine doprinijele i države iz neposrednog susjed stva. Da li je Dejtonski pravac ka integraciji Bosne i Hercegovine jedina perspektiva ili postoji i drugi, poput unutrašnjih nastojanja za zbližavanjem u ovom trenutku vrlo antagoniziranih naroda, a naročito njihovih vodećih predstavnika iz reda bosanskih srba, pa i bosanskih hrvata, ostaje da se vidi. U svakom slučaju historija srednjevjekovne Bosne na strani je onih nastojanja koja teže integraciji i zajedničkom napretku svih državljana Bošnjana zemlje bosanske.

8. Konačno i pravo da se na Dubrovčane ima primjenjivati ono pravo koje je donio prethodni vladar govori o visokom stepenu pravne sigurnosti kojima je Dubrovčanima osigurana zaštita svojih stečenih interesa. Budući istraživači, historičari države i prava ali i oni koji se bave materijom međunarodnog javnog i privatnog prava moraju daleko dublje da izuče ove dokumente. U njima se kriju mnogi odgovori, koji upućuju na siguran zaključak da se srednjevjekovna bosanska država kao suverena u svojoj praksi rukovodila istim principima kada je riječ o saradnji sa drugim državama kojima su se i te druge države rukovodile. U primjeni nekih principa ona je bila znatno ispred ostalih, kao u pogledu izbjegavanja osude na smrtnu kaznu i sl. Dosadašnja kako historiografija susjednih država, tako i naša domaća ovim izvorima prava nije posvećivala nikakvu pažnju, a zna se da je do sada pronađeno 60 dokumenata međunarodno-pravnog značaja, koji u cijelosti potvrđuju tezu o samostalnosti bosanske države dolaskom Kulina bana na vlast pa sve do pada pod tursku vlast.
Zašto je domaća nauka bila suzdržana, pitanje je za sebe. Jedno od onih koji su se meni nametnuli jeste oprez da se ne izazove kod susjeda ljubomora i zavist. To sa naukom jednostavno ne ide.

dr. Muhamed Nuhić

PLEDOAJE ZA ISTRAŽIVANJE KOMUNIKACIJSKIH TOKOVA U BOSANSKOM SREDNJOVJEKOVLJU

Srednjevjekovna Bosna, kao što se već zna, općenito je neistražen vremenski period. Ono što je, pak, istraživanjem nađeno nerijetko je interpretirano sa stajališta izvanbosanskih subjekata. To znači da su pred sadašnjim, a osobito pred budućim istoričarima dva paralelna zadatka: nova istaživanja i nove interpretacije do sada istraženog. Područje komuniciranja spada među najneistraženije, a ono malo što se zna kao povijesna činjenica gotovo redovno je tendenciozno tumačeno.

Jezik i pismo su dva osnovna sredstva komuniciranja. I jedno i drugo su istraživani i proučavani na temelju dokumenata do kojih se došlo. Ali ni jedno ni drugo nije posmatrano niti objašnjavano sa komunikološkog stanovišta. A ako je komuniciranje determinirajuća funkcija čovjeka i njegove zajednice i to neartikuliranog govora i prvih oblika piktografskog bilježenja, onda se, po logici stvari ne može zaobići ni u slučaju srednjevjekovne Bosne. Dakle, postoji naučni - povijesni razlog za istraživanje.

Poznato je da je srednjovjekovna bosanska država bila dobro organizovana, a dobre organizacije države nema bez kakvog-takvog sistema komuniciranja u njoj. Ona je imala razvijene i veoma sadržajne diplomatske i trgovačke veze sa susjednim zemljama: Srbijom, Hrvatskom, Mađarskom, Turskom, Venecijom i napokon, sa Dubrovnikom. Odgovarajuće veze imala je i sa nekim zemljama izvan svog neposrednog okoliša. Poznato je, također, da se od kraja XII stoljeća intenzivno razvijaju zanatstvo, zemljoradnja, trgovina, da je "uhodana" razmjena roba sa susjedima, da se u Bosni nabavljaju i u njoj prepisuju i pišu knjige; (da se proizvodi pergament) da se oko dvorova kraljeva i velmoža okupljaju učeni ljudi, vješti zanatlije, pjevači i drugi umjetnici. Tu je na kraju, državna uprava, vojska. Sve je to, manje ili više, na nivou opšteg stanja u tadašnjoj Europi i to u njenim naprednim zemljama. Istraživanje komunikacijskih tokova u tim zemljama, koje je u ovom stoljeću vrlo intenzivno, temelji se upravo na spoznajama i struktuiranosti tih društava, vezama među djelovima njihove strukture i pozicije čovjeka u komunikacijskim procesima.

Socijalna i politička struktura srednjevjekovne Bosne, tj. bosanske države, nudi i nešto više za istraživanje komuniciranja. Tri konfesionalne zajednice, bez obzira na sporenja, morale su nekako komunicirati. Preko tih zajednica, preciznije, preko katoličke i pravoslavne vršeni su spoljnji pritisci na tu državu - na Dobre Bošnjane, poznate kao Bogumile. Vatroslav Jagić, naprimjer, konstatuje da se u Bosni u srednjem vijeku "katolicizam s pravoslavljem, zapad sa istokom bori za prvenstvo"...[1]

Komuniciranje između ovih zajednica, posebno s obzirom na jezik i pismo, što im je bilo zajedničko, moralo se razvijati. Kao i ono unutar njih. O komunikacijskim tokovima u katoličkoj konfesionalnoj zajednici zna se nešto više, u pravoslavnoj

[1] Vatroslav Jagić, Historija književnosti naroda Hrvatskog i Srpskog, Zagreb, 1867.

manje, a najmanje o bogumilskoj. Ona nas danas osobito zanima, naročito na vidljiv kontinuitet kulture komuniciranja na ovom prostoru od tada do danas. Da su dobri Bošnjani ostvarivali kontakte i izvan bosanske države pokazuje i slučaj sa "jereticima" iz Sjeverne Italije čije jedno poslanstvo krajem XII stoljeća dolazi u Bosnu da se obavjesti o učenju i načinu vjerskog života Bogumila.

Smatram da su motivi ovog mog pledoajea jasni, shvatljivi i prihvatljivi. Da naglasim: istražiti i naučno interpretirati komunikacijske procese u povijesti jednog društva i njegove države, znači istražiti i utvrditi infrastrukturu njegove ukupne - opšte strukture, društvene i državne, tj. dokazati da je postojala i kako je postojala. Ali postoji još jedan motiv.

Zadnjih tridesetak godina započelo je konstituisanje jedne nove naučne discipline: etnografije komuniciranja. Djela koja su do sada napisana, kao što su: Del Hajms-ovo "Etnografija komuniciranja", Sirl-ovo "Značenje i govorni čin", Skener-ovo "Konvencija i razumjevanje govornog čina" itd., opšta pitanja etnografije komuniciranja razmatraju, po pravilu, na kulturi jednog etnosa ili grupe srodnih etnosa. Ova, kao i neka druga djela pokazuju da se kultura komuniciranja jednog naroda ne može razumjeti ako se ne utemelji na njegovoj etnografiji, ako se iz nje ne izvede. Sve ovo čemu ova dva dana razgovaramo navodi na zaključak da smo i mi dužni da zasnujemo svoju etnografiju svog komuniciranja da bi smo mogli ocjeniti i razvijati svoju kulturu komuniciranja. Izlaganja koja smo ova dva dana slušali pružaju dragocjenu građu za odgovore na mnoga pitanja iz povijesti ove sfere života našeg društva i naše države.

Sve ovo što sam unaprijed iznio, mogla bi biti generalna hipoteza koju bi istraživanjem trebalo dokazivati, što u ovom kratkom saopćenju nije moguće. Pa ipak, da bi je bar unekoliko utemeljio poslužiću se istraživanjem pisama i pismenosti u srednjevjekovnoj Bosni i to samo u grubim potezima.

U istoriografiji, putopisima, literaturi, publicistici Bosna je nerijetko tamni vilajet, ona je nepismena, neprosvjećena, zaostala. Otkud i zašto ovakvi kvalifikativi, tj. ovi stereotipi? Odgovor je između mnogih, pružio i poznati istraživač pismenosti, jezika, govora i književnosti na ovom tlu - istoričar Vatroslav Jagić (19 i početak 20 vijeka).On kaže da se u Bosni u srednjem vijeku "katolicizam sa pravoslavljem, zapad sa istokom bori za prvenstvo, gdje se Hrvati i Srbi miješaju bez tačno određenih granica.[2] Između ta dva entiteta i interesa, u XII vijeku se javlja i treći, ni zapadni ni istočni, ni katolički ni pravoslavni - već bosanski, svoj - Crkva bosanska, poznata kao bogumilstvo. Zapad i istok, katoličanstvo i pravoslavlje se sada okreću protiv tog trećeg, tj. protiv bosanske jeresi kao protiv zajedničkog "neprijatelja". Rimska kurija uviđa da joj je na bosanskom tlu bogumilstvo opasniji protivnik od pravoslavlja, jer s pravoslavljem se moglo pogađati i nagoditi oko podjela interesnih sfera u Bosni, a sa Crkvom bosanskom takve nagodbe nije moglo biti. Zato Bosna za rimsku kuriju "pustinja i šikara, puna trnja i koprive postala je leglo guja". Posmatrajući to sa komunikacijskog stanovišta, mora se konstatovati da pečat komunikacijskim tokovima u BiH daje upravo Crkva bosanska svojim specifičnim oblicima komuniciranja.

Pritisnuta - stisnuta između istoka i zapada, Crkva bosanska opstojala je, djelovala i razvijala se braneći se. Ta situacija je "proizvodila" agresivan duh; ona je tolerisala sve oko sebe da bi i sama bila tolerisana. Uslijed toga ciljevi komuniciranja

---

[2] Ibid.

u njoj i između nje i drugih nisu bili nametanje, nisu bili pritisak na "utiskivanje" u svijest drugih onog što se želi postići. Uz takve ciljeve izostaje i nagovor kao vrsta komunikacijskog čina.

Bosanska crkva, odnosno bogumili su u komuniciranju okrenuti sebi. Takva filozofija odnosa, ta introvertnost proizvodi i takav mentalitet pojedinca i zajednice. Pristalice bosanske crkve, odnosno "Dobri kristjani" savlađuju svoje strasti; ćutljivost im je vrlina koju njeguju; razuzdan smijeh je mahana; krotkost i skromnost su osobine dobrog čovjeka; njima za molitve ne trebaju velelpne građevine - molitve obavljaju u kućama, na otvorenom prostoru, u šumama i na raznim skrovitim mjestima kada su bivali proganjani od katoličke ili pravoslavne crkve, odnosno od ugarskih krstaša; u njih nema klera; u molitvi ih predvodi ugledni mještanin - starac, gost, djed... molitve i propovjedi nisu kanonizirane; propovjed je ustvari razgovor, a molitva prilika za dogovor.

Iz ovih nekoliko odrednica karaktera bogumilstva, odnosno Crkve bosanske, nije teško izvući i zaključke o nekim elementarnim karakteristikama komuniciranja u njoj. Ono je neposredno, interakciono; ono je razgovor; odvija se u primarnim i sekundarnim grupama i između njih itd.

Vatikanski "žig" Bosne: "pustinja i šikara, puna tranja i kopriva - leglo guja" pobijaju mnogi hroničari tog vremena, a i potonji istraživači. Većina njih se slažu da je u to vrijeme u Bosni bila razvijena pismenost, da su u Bosni pisane i čitane knjige itd. Ali ne samo u to vrijeme, već mnogo ranije, prije dolaska Slovena. Na jednoj posudi iz IV vijeka, iskopanoj na Debelom brdu kod Sarajeva, ima zapis latinskim kurzivom na latinskom jeziku, koji u prevodu glasi: "Ja sama pravi lončar, a moje su ruke prljave i plodne" Iz IV vijeka datira i jedan nadgrobni spomenik nađen u selu Mujići kod Jajca, također na latinskom. Ne zna se kojem je narodu pripadao lončar čije su ruke "prljave i plodne", ali to nije ni važno. Važno je to da su Sloveni na ovom tlu zatekli pismenost, a iako su zapisi bili na stranom jeziku nisu mogli da ih ne primjete i da ostanu ravnodušni prema pismu kao sredstvu komuniciranja.

Kada su se slovenska plemena, koja su naselila ovaj prostor počela služiti pismom i kojim pismom, ne zna se. Prvi tragovi pismenosti nađeni su u IX vijeku u Zahumlju i Travunji. Na zaključak da je u to vrijeme na ovim područjima bilo poznato pismo . glagoljica (staroslovenska riječ glagoljati) upućuje i proces krstijanizacije koji je zahvatio ove krajeve. Slovenska pismenost na području Bosne i Hercegovine dolazi iz Makedonije preko zemalja Stevana Nemanje i pravoslavne crkve, koja je već od 876. godine imala svoju arhiepiskopiju.

Kao najstariji, do sada poznati primjer slovenske pismenosti u ovim krajevima (okolina Ljubuškog - prim.M.N.), Nada Maletić u "Kulturnoj istoriji Bosne" ističe tzv. "Humačku ploču" (kraj X i početak XI vijeka) sa ćirilskim natpisom. O postojanju pismenosti u Bosni svjedoče i mnogi latinski izvori iz koji se vidi da u Bosni već u XI vijeku postoje manastiri i samostani, tj. crkvene ustanove istočnog pravoslavnog i zapadnog katoličkog obreda.

Sa stanovišta istraživanja pismenosti u BiH, odnosno pisma kao sredstva komuniciranja, posebno je zanimljiva "Povelja" bana Kulina iz 1189. godine. Upravo ona je naučnicima poslužila da donesu pretpostavku da je u Bosni i mnogo prije nje pismenost bila razvijena. Na to upućuje njena grafija. Vatroslav Jagić, npr. kaže: "Tu se vidi tolika sigurnost i okretnost u slovima ćirilskim, tolika emancipacija, da, upravo veća nego li u potonje doba, od crkvene slovenštine, da nije moguće vjerovati da ne bi bilo u Bosni, Zahumlju, Diokleciji itd., već davno prije Kulina bana, pisanja ćerilicom

i narodnim jezikom srpskijem"...[3] (citirano prema V.Bogićević). Pismo u Povelji je već miješano sa brzopisom (minuskula), što je dokaz na prelaz ka savršenijem i praktičnijem pismu svakidašnjeg života" (Jagić). Na to upozorava i Vladimir Mošin: " u diplomatskoj prepisci na tom terenu (Zahumlje, Bosna - prim M.N.) vladao je lokalni tip poslovnog pisma, jednostavnog pravopisa i uprošćenih oblika u poređenju sa književnim spomenicima".[4]

U vezi sa ovim postavlja se pitanje: da li je u Bosni bilo šire pismenosti i komuniciranja pismom?

Mnogi Vatikanski izvori pružaju odgovor na to. Prema tim izvorima širi se pismenost u okviru Crkve bosanske. U svom djelu "Bogumili i patareni", istoričar Franjo Rački piše: "Vjernici crkve bosanske bili su pismeni i to ne samo muškarci, koji su se bavili zanatima, vršeći često i dužnost učitelja, nego su i žene bile pismene, a bavile su se ručnim radom i odgajanjem omladine". Rački zatim citira jednog vjernika Crkve bosanske, koji je govorio: "Sveštenici katoličke crkve hoće da oni sami (samo oni - prim M.N.) budu učitelji, a kod nas su učitelji ljudi i žene - jedni podučavaju druge sedam dana..." "Kod njih (katolika - prim M.N.) rijedak je učitelj koji zna napamet tri glave iz Novog zavjeta, kod nas je rijedak čovjek ili žena koji ne zna napamet i to na narodnom jeziku cio Novi zavjet"...[5]

Ako je to tako, a nema razloga da se sumnja, mora se bar pretpostaviti da oni koji znaju napamet cio Novi zavjet, znaju i čitati i pisati. Iz ovog se dalje, da zaključiti da opismenjavanje, pisanje i učenje čitanju nisu bili zatvoreni u insititucije (manastire, samostane) nisu bili privilegija sveštenstva, već pravo i praksa naroda - vjernika. Otud i činjenica da pisani spomenici tog perioda, ukoliko su iz bogumilskih izvora i govore o njima govore narodnim jezikom - jezikom razumljivim običnom čovjeku. Ukoliko su pismo i pismenost osnova prosvjećenosti i kulture, a jesu, onda se na osnovu toga može govoriti i o kulturi. Vrijedno je u vezi s tim podsjetiti na tvrdnju Vjekoslava Kljajića u njegovom djelu "Povjest Bosne do propasti kraljevstva" u kojem on između ostalog kaže: "Uprkos bludnja i vjerskih predrasuda bili su (bogumili - prim M.N.) u kulturnom obziru nešto naprednije od ostalih kršćana i da je pojav patarenstva pokrenuo književnost koja je imala razmjerno prostonardoni biljeg".

Stećci ili mramorovi su posebno značajan primjer. Naime, na mnogim od registrovanih na području BiH, nalaze se natpisi. Bez obzira na dug period njihova nastajanja, oni su tvrdo svjedočanstvo rasprostranjenosti pismenosti. Ono što je na njima napisano, poruke koje su tako upućene onim što će ih pročitati, jesu način komunikacije. Oni pružaju obavještenja svima koji pored njih prolaze i to kroz vijekove i generacije.

U Bosni i Hercegovini tog perioda, kod "Bosanskih kristijana" razvijala se, kako Kljajić tvrdi, i književnost na narodnom jeziku. Valja, međutim, istaći da se osobito razvijala tzv. apokrifna književnost, koju su katolička i pravoslavna crkva anatemisale kao bogohulnu. Apokrifne knjige dolazile su iz Italije i Grčke, prevođene su i prepisivane u Bosni, što takođe govori o pismenosti i prosvijećenosti. Čitane su na skupovima, ali i individualno. Vatikan i Vizantija su plijenili ove knjige i uništavali ih. Zato su se "dobri kristijani" skrivali radi čitanja, naročito u vrijeme krstaških pohoda

---

[3] Ibid. (Jagić, kao što se vidi, narod Bosne i Hercegovine naziva Hrvatima i Srbima u vrijeme u kojem se ne može govoriti o nacijama. U skladu s tim on imenuje i jezik kojim se ogovori na ovom prostoru. Upravo to upućuje na potrebu reinterpretacije istorijskih činjenica.

[4] Vladimir Mošin, Metodološke bilješke o tipovima pisama u ćirilici, Slovo, Zagreb, 1965.

[5] Rački Franjo, Bogumili i patareni, Beograd, 1931.

protiv bogumila i bogumilske Bosne, koje su po nalogu ili uz odobrenje Vatikana preduzimali ugarski vladari, ali i neki srpski. Vjerovatno su u tim prilikama nestajala mnoga vrijedna djela - važni svjedoci prosvjećenosti i kulture ondašnje Bosne.

Bosanski velikaši, pa i kraljevi, imali su svoje kancelarije, a u njima pisare - dijake. Oni su vodili zvaničnu korespodenciju - komunikaciju kako unutar Bosne, tako i međudržavnu. Nešto primjera te korespodnecije čuva se u dubrovačkim i mletačkim arhivama. Grafika tih dokumenata govori, bez obzira na to da li su na glagoljici ili ćirilici, o razvijenosti pisma, o visokoj vještini pisanja, ali i o dekadenciji i degeneraciji u slučajevima formalizovanja i tamo gdje su dijaci radili bez kontrole i svoja pisma i državne dokumente. Neki vlastelini su to i isticali. Vladislav, sin Hercega Stjepana izjavljuje "... u ovu svrhu učinjeni zapis pisah mojom rukom..." Ovo se može tumačiti da je među vlastelom bilo i nepismenih, ali da je imenovani Vladislav htio da naglasi značaj tog zapisa, jer su te poslove obavljali dijaci - pisari.

Da li je bilo opismenjavanja širih razmjera? Na potvrdan odgovor navode zaključci koji su navođeni u vezi sa "bosanskim krstijanima". Latinski izvori, govore, dakle, o opismenjavanju puka samo među pripadnicima "crkve bosanske". Ali, koliko se može govoriti o javnom komuniciranju pismom u tadašnjoj Evropi, toliko se može tvrditi da Bosna u tome nije zaostajala. Naprotiv!

Da li je u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku bilo i profane komunikacije pismom, može se samo pretpostavljati. No, razvijena pismenost morala je služiti i za te svrhe.

Ovdje valja ukazati i na još jednu osobinu komunikacije u BiH tog vremena. Pošto su uz bogumile u BiH živjeli i katolici i pravoslavni, koji su nekad bivali nadmoćni, bogumili su u životu uopće pa i u komunikaciji morali ravzijati duh tolerancije. To smo već naprijed konstatovali. Ovdje se vraćamo na to da bismo izveli hipotezu da je upravo ta tolerancija, razvijana kroz stoljeća, bitno uticala na duh teolerancije u komuniciranju, kao i u životu uopšte u narednom historijskom periodu. Čini se da su Bošnjaci baštinici tog duha i da su ga sačuvali do današnjih dana.

Vojislav Bogićević u djelu "Pismenost u Bosni i Hercegovini" insistira na srpskom i hrvatskom određenju Bosne, pa i pismenosti u njoj i zato ne pridaje odgovarajući značaj bogumilstvu. To čine neki hrvatski historičari. Njega i njih, međutim, demantuju mnogi dokazi o autohtonosti bosanskog duha pa i pisma, kao što je ovaj: Zapis na Radosavljevu jevanđelju, koje potiče iz XV vijeka, glasi: "Ove knige piše Radoslav Kristijanin, Gojsaku Kristijaninu. A piše, Ban Kulin je, naprimjer, imao kancelariju. S obzirom na funkciju kancelarije i na pisane dokumente koji su iz nje izlazili, pretpostaviti je da je u njoj radilo više pisara - đaka i to spretnih i vještih ne samo u pisanju već i u sastavljanju raznih dokumenata.

Dr Gregor Čremošnik nalazi da su " Bez sumnje pri kancelarijama u Bosni i Humu morale postojati i neke vrste škola, samo je karakter tih škola ostao nepoznat Najvjerovatnije je da su u kancelarijama stariji i iskusniji majstori pisanja učili mlađe."[6] Nije isključeno da su u toj pisarskoj hijerarhiji, tvrdi Čremošnik, postojali i izvjesni sistemi prema sposobnosti i vještini pisara.

Kancelarije su imali svi bosanski banovi i docnije, kraljevi pa i pojedini plemići - velmože: Vlatkovići, Pavlovići, Jablanići, Sankovići, Kosače, Hranići, Borovinići... U ovim kancelarijama pisalo se na pergamentu, koji je u prvo vrijeme dovožen iz Dubrovnika, a kasnije spravljan i u Bosni. Pravljen je od telećih kožica i to ne samo za

[6] Čremošnik, Dr Gregor, Bosanske i Humske povelje srednjeg vijeka, GZM 1948.

državne potrebe, već i za privatne. To se može zaključiti na osnovu podataka da je pergament pravljen i u pojedinim kućama. Vještina proizvodnje pergamenta prenošena je sa koljena na koljeno i usavršavana. Sačuvani primjerci pokazuju da bosanski pergament nije po kvalitetu, zaostajao za italijanskim i njemačkim.

Papir je prvi put, koliko se zna, upotrebljen 1376. godine u pismu bana Tvrtka Dubrovniku. Za pisanje je upotrebljavano mastilo, uvozno i domaće. Boje su bile razne. Pojedine vlastelinske porodice upotrebljavale su mastilo jedne boje i po tome su se njihovi spisi, pisma i povelje prepoznavali. Pera za pisanje su pravljena od krila ptica ili od trske. Ova od trske zvala su se KALAM - kalem (kalamli - pismen) Kalam je grčka riječ i znači pero od trstike.

Povelje i drugi zapisi kazuju da su bosanski banovi i većina bosanske vlastele bili pismeni - svojeručno su, npr. potpisivali pisma i druge dokumente koji su "izlazili" iz njihovih kancelarija.

U Bosni srednjeg vijeka bila je poznata i kriptografija, tj. tajno pismo. I to tri vrste, koliko se do sada istražilo:

- saopštavanje pomoću brojeva koji u određenom odnosu zamjenjuju pismo;
- organizacija slova koja se međusobno zamjenjuju;
- posebni znaci koji u određenim odnosima i značenjima zamjenjuju slova.

Kriptografija je upotrebljavana u raznim prilikama i pod raznim motivima: da se nešto nekome saopšti što nije za nekog drugog; da se sakrije autor nekog spisa itd. Kriptografija se upotrebljavala i za vrijeme osmanske i austrougarske vlasti.

Na kraju ovog razmatranja ostaje pitanje: zašto je tako malo bogumilskih dokumenata o pismu, pismenosti, komunikaciji pismom i o knjigama iz vremena bogumilske Bosne. Odgovor se može svesti na slijedeće:

1. Krstaški pohodi protiv "bosanskih krivovjernika" su vjerovatno uništili sve bogumilsko do čega su mogli doći.

2. Nepostojanje institucije, pa ni crkve kao institucije sa organizovanom praksom čuvanja dokumenata; nije bilo kulta svetaca, pa ni kulta nihovih životopisa, osim onih apokrifnih.

3. Istraživanja srednjovjekovne Bosne kretala su se uvijek u dva smjera: dokazivanje njenog hrvatskog - katoličkog, odnosno srpskog - pravoslavnog identiteta. Bogumilstvo je zaobilaženo, jer je ono negacija i jednog i drugog. Ono što se o njemu pisalo, svodilo se najčešće na isticanje njegovog krivovjerja.

dr. Nijaz Musabegović

NEKI SOCIOLOŠKI ASPEKTI URBANOG U SREDNJEVJEKOVNOJ BOSNI

Bez pretenzije da ovo kolokvijalno- saopštenje odgovori rigidnim naučnim kriterijima istraživanja istorije srednjevjekovne Bosne, namjera nam je da, makar u natuknicama, osvijetlimo neke sociološke aspekte urbanog načina življenja u ovom periodu historije Bosne.

Htio to ili ne, dobronamjerni posmatrač će hodeći Bosnom vidjeti čitav niz utvrđenih gradova bosanskih vladara koji zadivljuju kako čvrstinom zidina, tako i veličanstvenom arhitektonskom ljepotom. Ove utvrde-biseri su zapravo orjentiri minulog vremena koji zorno ukazuju na kraljevsku i vlastelinsku političku moć. Uz to, oni su predstavljali i vojne bedeme i administrativno-upravne stožere ukupnog društvenog života.

Uz respektiranje značaja historijske, etnološke, arheološke i drugih dimenzija naučnog promišljanja urbaniteta srednjevjekovne Bosne, nas posebno interesira sociološki aspekt grada i urbanog načina življenja, posebno diferencija načina proizvodnje koji karakterizira grad, u odnosu na seoski način življenja i poljoprivrednu proizvodnju kao temelj ruralnog života. Grad, zapravo predstavlja embrion drugog i drugačijeg u odnosu na selo, začeće nove društvenosti i utemeljenje civilizacijskih vrednota življenja. Ovakav urbani način života nije značajnije ekspliciran u novijim naučnim istraživanjima. Analitičarima ovog vremena su dostupne povelje bosanskih vladara i feudalaca, ali one nisu dovoljan argumentarij koji bi validno osvijetlio svu složenost urbanog načina življenja, a posebno srednjevjekovnog perioda opstojnosti Bosne. To što imamo saznanja o razuđenim trgovačkim ovlašćenjima dubrovačkim trgovcima, još uvijek nam ne daje mogućnost ozbiljne naučne analize gradskih naselja. Trgovina, zanatstvo, i druge djelatnosti nisu ni u razvijenim evropskim zemljama bezbolno uselile u gradove. Urbanom se uporno suprotstavljalo ruralno.

Pad Bosne i uspostavljanje turske vladavine, po nama dostupnim izvorima, donosi na ovo podneblje jedan drugačiji oblik gradskog oblikovanja života, bitno različit od dotadašnjeg. Ukoliko i postoji neka veza sa srednjevjekovnim bosanskim gradskim naseljem, ona je češće proizvod teritorijalnog kontinuiteta, a znatno manje novi razvojni stupanj organiziranja urbanog načina života. Na drugoj strani, dugi vremenski protok je uslovio bitne izmjene strukturalnih segmenata srednjevjekovne Bosne, te u tom kontekstu ako ne u potpunosti uklonio, a onda makar potisnuo duboko u zaborav urbani način življenja tog vremena. Mnoga naselja su davno nestala, te se izvjesnije ne može utvrditi ni gdje su bila locirana. Niz autora upozorava na to da je na bivšim jugoslavenskim prostorima sačuvano mnogo više svjedočanstava o srednjevjekovnim naseljima na drugim prostorima, nego o gradskim naseljima srednjevjekovne bosanske države. Stoga je u jednom relativno dugom vremenskom periodu dominiralo mišljenje da gradska naselja i urbani način života nisu karakterizirali ovaj period bosanske historije. Međutim, Desanka Kovačević-Kojić u djelu "Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države" upozorava da se

bosanski grad razvijao paralelno sa trgovinom i rudarstvom kao granama privredne djelatnosti u čijem su razvoju učestvovali i izuzetno značajno ih stimulirali Dubrovčani. Po ovom autoru Dubrovčani su na nekim trgovima i u rudnicima proveli duži vremenski period, te na taj način sudjelujući u svakodnevnom životu bilježili događanja, zbog čega Dubrovački arhiv predstavlja najznačajnije, a možda i jedino vrelo svjedočanstava o srednjevjekovnom bosanskom urbanom načinu življenja. Sociološkiх studija o ovom fenomenu zapravo nema, te ćemo na osnovu historijske građe[1)] pokušati samo naznačiti neke aspekte bosanskog srednjevjekovnog urbaniteta.

[1)] Ovdje je neophodno precizirati da su historijske analize srednjevjekovnih bosanskih gradova uglavnom dosezale do deskripcije njihovih utvrđenja. (Vidi: Ćiro Truhelka: Bilješke o postanku Sarajeva; NADA I, 14, Sarajevo 1895; Kraljevski grad Jajce; Sarajevo 1904, 75; NAŠI GRADOVI; Opis najljepših srednjovjekovnih gradova u Bosni i Hercegovini; Sarajevo 1904, 96. Ovdje treba pomenuti i rad Esada Pašalića: Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere; u knjizi: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine; Sarajevo 1966. str. 211. U ovom kontekstu zanimljiva je i rasprava H. Kreševljakovića, koja se doduše odnosi na turski period: Stari bosanski gradovi; Naše starine I, Sarajevo 1953, str. 7-44). Treba respektirati i monografske analize Đoke Mazalića, koje uz prikaz arhitektonske strukture provociraju i historijski presjek nekih gradova kroz teritorijalno-politički razvoj srednjevjekovne Bosne. U tom smislu posebno su značajne studije ovog autora: Biograd-Prusac; Stari bosanski grad, Glasnik Zemaljskog muzeja VI, Sarajevo 1951, str. 147-189; Stari grad Jajce; Sarajevo 1952, str. 59-100 itd.
Prvi istoričarski zahvat usmjeren na izučavanje privrednog razvoja gradova predstavlja istraživanje Konstantina Jiričeka, koji na temelju izvorne dubrovačke građe pokazuje, mada veoma apstraktno, distinkciju u nivou razvitka pojedinih privrednih centara. Njegova studija "Trgovački putevi i rudnici srednjovjekovne Srbije i Bosne" (objavljena u Pragu 1879. godine) predstavlja raritet u bavljenju ovim fenomenom. Ovdje treba pomenuti i radove manjeg obima Mihaila Dinića koji problematiziraju srednjevjekovnu dubrovačku karavansku trgovinu i trg Drijeva i okoline u srednjem vijeku. U ovom problematskom okviru moramo pomenuti i istraživački poduhvat Mihaila Dinića na temu: "Za istoriju rudarstva srednjovjekovne Srbije i Bosne", objavljen 1955. godine, koji uglavnom na temelju dubrovačkih izvora analizira privredni i društveni razvoj i elemente lokalne gradske autonomije srednjevjekovne Srebrenice, te na osnovu toga odslikava glavninu življenja rudarske populacije srednjevjekovne Bosne. Na ovaj način nastaje nova etapa u istraživanju urbane historije na bosanskim prostorima. Stoga je zanimljiva i analiza B. Hrabaka: "Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća" (Istorijski zapisi 1-2; Titograd 1955, str. 1-38). Proučavanje srednjevjekovne Bosne ne smije zaobići ni djelo V. Ćorovića: "Historija Bosne" (Beograd 1940.), kao ni studiju S.Ćirkovića "Istorija srednjovjekovne Bosanske države" (Beograd 1964. godine) koja analizira bosanske gradove onoliko koliko su oni u litararnoj građi prisutni. Ovdje je neophodno istaći da je historija srednjevjekovnih bosanskih gradova, a onda i urbanog načina življenja, veoma malo istražena, a rezultati prevashodno pojedinačnih istraživanja ne daju mogućnost naučno korektnog, kao i metodološki zasnovanog zaključivanja, koje bi imalo istinsku teorijsku validnost. Uz ovo treba kazati da najmanje saznanja (pisanih podataka) ima za period do XII stoljeća, a nešto više za razdoblje razvijenog feudalizma. Ovo je rezultat toga što fazu razvijenog feudalizma karakteriziraju složene trgovačke veze koje je Bosna imala sa svojim susjedima, a posebno sa gradovima na jadranskoj obali. Kada su u pitanju pisani izvori iz ovog perioda treba istaći da uglavnom nisu sa bosanskog terena, već se najčešće mogu naći u izvornoj građi Dubrovačkog arhiva. Ovo je i normalno kada se zna da su Dubrovčani do ovog perioda postali značajan sudionik privredne strukture Bosne, te da je njihova aktivnost najviše bila usmjerena prema urbanim sredinama koje su bile nosilac bosanskog privrednog razvoja. Uz to, treba imati u vidu i izvornmu građu iz Zadra, Splita i Trogira, koja do sada nije značajnije publicirana, a koja je argumentarij toga da su gradovi zapadne Bosne trgovački bili usmjereni na Split i Trogir (posebno mjesto u ovom smislu ima Jajce).
U XV vijeku izuzetno zanimanje za trgovinu na teritoriju Bosne pokazuju Mlečani. Iako pokušavaju da prevaziđu Dubrovčane, oni ostaju na nivou trgovanja sa Bosnom uz posredstsvo dubrovačkih trgovaca.
Tokom srednjeg vijeka Bosna je područje koje je u centru interesovanja Ugarske, mada je ovaj interes vezan više za političku, nego za trgovačku sferu, te se stoga u literaturi ovog vremena mogu naći značajni podaci o urbanom načinu življenja na ovom prostoru. Napokon, turski izvori uglasvnom govore o periodu pred ili nakon pada bosanske države i vezani su zta bosanske deftere od 1468. do 1489. godine.

Na prostore sadašnje Bosne i Hercegovine još od antičkog vremena su doduše neravnomjerno, prodirali urbanizacioni procesi koji su uslovili formiranje gradskih naselja i urbanog načina življenja. U ovom smislu urbanizacija producira rađanje gradskih centara, čije mjesto je na ljestvici upravne i administrativne skale bilo različito i uglavnom je dosezalo do nivoa lokalne gradske samouprave tipa municipija.[2)]

. Pomenuta naselja urbanog tipa nisu bila isključivo ekonomska i kulturna središta, nego su prije svega bila administrativno-upravni centri municipalnog organiziranja. Ovdje je važno istaći da iako municipalno uređenje nije zahvatilo najveći dio Bosne i Hercegovine, ipak su urbana naselja snažno stimulirala razvoj ovih krajeva, te zbog toga antička tradicija urbaniteta ima određeni značaj za istraživanje sociooloških aspekata urbanog u srednjevjekovnoj Bosni. Po izvorima koje smo koristili za ovaj tekst naseljavanje Slovena na ove prostore dovelo je do prekida kontinuiteta sa antičkim urbanim načinom života. Naime, tek nakon više stoljeća neka od ovih naselja će, i to u znatno izmjenjenim društvenim okolnostima, uspjeti da povrate svoj izgubljeni značaj.[3)]

Sudeći po historijskim izvorima Slaveni su u odnosu na ranija naselja ostali dosljedni jedino gradinama. O tome ne svjedoči samo ime "gradina" kao termin koji ima slavensko porijeklo, nego i arheološki nalazi (fragmenti slavenske keramike) na koje ukazuju istraživači ovog vremena. Niz srednjevjekovnih gradova koji predstavljaju nadgradnju ranijih gradina zapravo ukazuju na značaj koji su gradine imale u vremenu dolaska Slavena i prvih stoljeća njihovog boravka na ovim prostorima.[4)] Uz to, Slaveni su osim gradina reanimirali utvrde ili gradišća, koja su najčešće bila u kotlinama.

[2)] Nicanje i razvoj municipalnih gradova posebno karakterizira kraj I i početak II stoljeća. Stoga nije čudno da neke od ovih gradskih naselja identificiraju antički izvori, a arheološki nalazi valjano ukazuju na njihov teritorijalni raspored. U tom kontekstu E. Pašalić pominje Delminium (Duvno), Bistue Nova (Vitez na Lašvi), Bistue Vetus (izvor Rame), Diluntum koji se sa značajnom dozom sigurnosti može lokalizirati kao Stolac; Salviae je Podgradina na Glamočkom polju; Pelva je naselje na Livanjskom polju; Splonum je grad kod starog Majdana; Stanecli je Višnjica pored Kiseljaka itd. (Vidi u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine; E. Pašalić: Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere; Sarajevo 1966, str. 211). Uz to, neke gradove je moguće prepoznati jedino po imenima koja srećemo u izvornoj građi, iako je veoma teško pretpostaviti gdje su se nalazili. Na pojedina gradska naselja municipalnog tipa ukazuju terenska istraživanja, mada nije poznat njihov identitet. Napokon, treba istaći da su u III stoljeću samo stara Narona, Aqua S (sadašnja Ilidža) i Gradina pored Sasa, u blizini Srebrenice, imale status kolonije, što je njihovim stanovnicima garantiralo rimska građanska prava. (Vidi u naprijed pomenutom radu E. Pašalića, str. 296).

[3)] Ilustracija ove teze je Domavija, značajan rudarski grad koji je bio lociran uz srednji tok Drine sa statusom kolonije, a predstavljao je centar rimske rudarske administracije za Dalmatinsku i Panonsku provinciju.
Tek u XIV stoljeću, kada je u Bosni došlo do snažnog razvoja rudarske proizvodnje, Saski rudari će tragajući za novim rudnim bogatstvom reaktivirati rimsku Domaviju, pošto je i tada bila značajno izvorište rudnog bogatstva. Uporedo sa ovim procesom, u blizini Domavije procvat doživljava Srebrenica, rudno nalazište koje će imati izuzetan značaj ne samo za srednjevjekovnu Bosnu, nego i za ukupni Balkan. Tako dolazi do novog rađanja rudarskog centra koji je i pored toga što je predstavljao bogato rudarsko nalazište bio napušten od rimskog vremena.

[4)] Značajnije podatke vezane za gradove nakon dolaska Slavena na ove prostore nalazimo u X stoljeću u djelu DE ADMINISTRANDO IMPERIO čiji je autor car pisac Konstantin Porfirogenit. Ovaj autor pominje gradove Kotor i Desnik kao i jedan broj gradskih naselja na prostorima koji će nekoliko stoljeća kasnije postati dio bosanske države. Tu se pominje da Zahumlju pripadaju gradska naselja

Ovdje ipak treba naglasiti da ima veoma malo informacija o bilo kakvom, pa makar i sporadičnom, postojanju gradova u X i XI stoljeću. Sociološki je relevantnija činjenica da je zapravo blizina primorskih gradova značajno stimulirala prodor urbanog načina života na kontinentalno područje. U tom kontekstu se sa izvjesnom dozom sigurnosti može hipotetički tvrditi da su gradovi iz ovoga vremena uglavnom bili utvrđenja, kao i vojna i upravna sjedišta, dok su samo rijetki predstavljaji i društveno-ekonomska središta. Njihov stvarni izgled i duh je veoma teško utvrditi na osnovu historijske i arheološke građe, mada je izvjesno da ovi gradovi (ako ih je i bilo?) nisu bitnije uticali na fizionomiju srednjevjekovnih bosanskih gradova.

Relevantnija arheološka istsraživanja bosanskohercegovačkih prostora u periodu XI i XII stoljeća ukazuju na to da su nekropole uglavnom bile locirane uz rijeke (Sana, Sava, Vrbas, Bosna i Drina i Neretva), kao i u Sarajevskom polju. Ovakvu situaciju urbaniteta do XII stoljeća na bosanskim prostorima moguće je objasniti ukupnom društvenom situacijom tog vremena, a naročito nerazvijenom privredom i opštom ekonomskom zaostalošću. Stoga je ovdje neophodno upozoriti da predslavenske gradine i slavenske utvrde nisu dale nikakav ozbiljniji pečat formiranju gradskih naselja i uopšte urbanog načina života srednjevjekovne Bosne.

Ulazak u XII stoljeće karakteriziraju društveno-političke i ekonomske promjene koje će u dolazećem vremenu usloviti kako formiranje, tako i širenje niza novih urbanih naselja. Naime, u ovom periodu Bosna prevazilazi dotadašnju teritorijalnu ograničenost, dok istovremeno kao proizvod jačanja feudalnog načina proizvodnje dolazi do ozbiljnijeg utemeljenja bosanske državnosti. Ovo razdoblje obilježava i nastajanje znatno povoljnijih uslova za razvitak prevashodno trgovine, a onda i drugih privrednih grana neagrarnog karaktera. Sa poveljom o slobodi kretanja trgovaca, koja je izdata Dubrovčanima 1189. godine,[5] počinje uspostavljanje državnih trgovinskih odnosa Bosne sa drugim zemljama (ovo je vrijeme Kulina Bana). U periodu do druge decenije XIV stoljeća trgovina će biti stalno unapređivana.

U izvornoj građi o Bosni iz XIII i sa početka XIV stoljeća nema dovoljno argumenata na osnovu kojih bi se moglo tvrditi da je u to vrijeme došlo do izdvajanja posebnih naselja koja bi po svojim privrednim strukturalnim elementima bila bitno različita od onih koja karakterizira agrarni način proizvodnje. Naime, arheološka istsraživanja nisu do danas otkrila postojanje tih naselja[6] . Međutim, treba kazati da ovaj nedostatak dokaza u izvornoj građi ne obavezuje na zaključak da u ovo vrijeme Bosna nije imala gradskih naselja. Trgovina se negdje morala obavljati ma koliko ona bila ograničena, što znači da su morali postojati i trgovi oko kojih se formirao život različit od ruralnog načina života. Ovdje je neophodno istaći i to da u pomenutom periodu na bosanskim prostorima prevladava naturalna privreda, a trgovinska razmjena je nešto što je u procesu nastajanja. Otuda je razumljivo da nerazvijena trgovina nije mogla bitnije uticati na radikalnije promjene karaktera naselja u smislu

---

od Stona, preko Mokrog, Ošlja, Dabra, do Galumainika, a područje Travunije obilježavaju Trebinje, Vrm, Risan, Lukavete i Zetlivi, kao i Salines (Tuzla) u Srbiji. (B. Ferjančić, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II; Beograd 1959. godine, str. 58-63). Međutim, treba kazati da su podaci Konstantina Porfirogenita veoma apstraktni i nisu pouzdano provjerljivi. (Vidi u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine; naprijed citirano djelo, str. 383).

[5] Vidi u: D. Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni; Djela naučnog društva BiH; knjiga XVIII, Sarajevo 1961. godine, str. 9.

[6] Vidi u: P. Anđelić, Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku; Glasnik zemaljskog muzeja XXV, Sarajevo 1970. godine, str. 207.

formiranja privrednih centara tipa gradova, pošto dominantno agrarna proizvodnja nije obezbjeđivala prostor za nastanak i razvoj urbanih sredina. Ali, to još uvijek ne znači da embrionalnih oblika urbanog načina življenja nije bilo. Otuda će tek otvaranje bosanskih rudnika u XIV stoljeću značajnije stimulirati ukupni privredni razvoj, a onda i formiranje gradova i instaliranje urbanog načina života u značajnijoj mjeri.

Prve decenije XIV stoljeća (u vrijeme vladavine Stjepana II) obilježene su širenjem prostora bosanske države. Naime, prema jugoistoku Bosna se proširuje na dio Huma, zatim preuzima neretvljansku dolinu, čime dobija izuzetno važnu komunikacionu vezu od mora prema kontinentalnom području. U teritorij bosanske države ulazi i Drijeva kao izuzetno značajan trg lociran u blizini ušća Neretve. Za temu koju razmatramo u ovom radu veoma važno je istaći da je u ovom periodu Bosna uspjela trajno obezbjediti prirodni izlaz prema morskoj obali. Uz to, teritorijalnom integracijom Huma, Bosna je ostvarila znatno jaču trgovinsku vezu sa Dubrovnikom i drugim jadranskim gradovima.

Sa tridesetim godinama XIV stoljeća Bosna postaje bogatija za niz gradova - utvrda. U odnosu na neidentificirane castre[7] (koji obilježavaju XIII stoljeće), nazivi i lokacije gradova XIV stoljeća su uglavnom poznati. Oni nisu samo administrativno-upravna središta župa, već sve više mijenjaju svoju funkciju postajući sjedišta najdirektnije uprave feudalnih vladara radi snaženja načina proizvodnje razvijenog feudalizma, kao i državnog okvira za promoviranje ovog oblika privređivanja.

Pored nastajanja novih gradova ovaj period karakterizira i formiranje suburbija kao podgrađa utvrđenih gradova, mada do polovine XIV stoljeća pisani izvori ne markiraju u ovim naseljima niti trgovinske, a ni druge privredne djelatnosti koje bi dovele do uspostavljanja ekonomskih lokaliteta.

Analitički uvid u ukupne društveno-ekonomske prilike XIV stoljeća nužno nas upozorava da je na razvoj urbanog načina življenja u ovom periodu najviše uticala ekspanzija rudarske proizvodnje. Presudnu ulogu u aktiviranju bosanskih rudnika imali su njemački rudari Sasi. Uz njih dolaze i dubrovački trgovci koji sa rudarima formiraju gradske trgove. Trg postaje mjesto gdje se za promet naplaćuju carine, ali istovremeno i lokacija na kojoj se formiraju trgovinska naselja urbanog tipa, te gdje se ukupni način življenja ne iscrpljuje samo u privrednim djelatnostima, već se gradi jedan novi, urbanitetu primjereni način ponašanja i mišljenja.

Tvrtko I će u narednom periodu poduzeti niz aktivnosti na razvoju trgovine i stimuliranja dolaska što više stranih trgovaca. Nizom privilegija, posebno slobodom kretanja i obezbjeđenjem lične i imovinske bezbjednosti, kao i ujednačavanjem vrijednosti bosanskog novca sa dubrovačkim, značajno se intenziviraju trgovinske veze između Bosne i Dubrovnika. Kao posljedica ovog razvoja trgovine i dolaska sve većeg broja trgovaca snažnije se utemeljuju raniji i formira niz novih trgova, što vodi uspostavljanju razvijenijih oblika urbanog načina življenja. Novi trgovi se formiraju uz rudnike, čime urbano dobija snažan zamah na srednjebosanskim prostorima, bogatim bakrom, olovom i srebrom .[8] Zapravo, rudarska naselja postaju meta dubrovačkih trgovaca koji se osim trgovine metalima bave i drugim djelatnostima, zbog čega ova

---

[7] Castrum - logor, tabor, grad, tvrđava, odmorište, konak.

[8] Uz Ostružnicu u sedmoj deceniji XIV stoljeća počinje eksploatacija rudnika u Fojnici, a neposredno nakon toga i u Kreševu, kao i rudnika željeza u Busovači (nešto sjevernije od rudarskog basena srednje Bosne). U ovom periodu oživljavaju i rudnici olova na prostorima sjeveroistične Bosne od kojih su najznačajniji Olovo, Kamenica i Ćeće. Po nekim podacima Kamenica i Olovo su zapravo bili jedno naselje.

naselja zadobivaju oblik rudarskih trgova. Izuzetna uloga rudnika ne samo za nastajanje, nego i za razvoj bosanskih urbanih naselja, može se uočiti i na osnovu toga što neagrarni način proizvodnje sve više dobija na značaju i u suburbijima, kao i po tome što se mještani počinju baviti trgovinskom djelatnošću. Ovdje treba istaći da je razvoj rudarskih trgova i urbanog načina života bitno ovisio kako od tempa razvoja rudarstva na tom području, tako i od vrste rude koja se eksploatira.

Razvoj rudarstva kao temeljna pretpostavka uspostavljanja i snaženja urbanog načina življenja u srednjevjekovnoj Bosni i u prvoj polovini XV stoljeća ima uzlaznu putanju. Doduše, neophodno je respektirati historijska istraživanja po kojima nakon ekspanzije rudarske proizvodnje u Evropi, dolazi do njenog usporavanja polovinom XIV stoljeća, da bi u narednom vremenu sve više opadala eksploatacija evropskih rudnika. Ovaj zastoj, a onda i regresija u rudarskoj proizvodnji Evrope, nužno je doveo do pražnjenja evropskog tržišta i uslovio rast interesa za plemenite metale, pri čemu srebro dobija poseban značaj. Ova situacija je značajno uticala i na rudarstvo srednjevjekovne Bosne i to tako što je stimulirala proizvodnju u bosanskim rudnicima. Dubrovački trgovci će i ovom prilikom preuzeti posredničku ulogu intenzivirajući izvoz srebra iz bosanskih rudnika na evropsko tržište. Za razvitak rudarstva, a onda i trgovine, zainteresirani su i bosanski vladari i feudalci,[9] pošto je to za njih obezbjeđivalo značajnu dobit, te su oni uspostavljanjem trgovinskih komunikacija i drugim aktivnostima širili prostor za razvitak rudarstva, a uporedo sa tim i trgovine. U ovom kontekstu treba istaći da prva polovina XV stoljeća predstavlja izuzetno pogodno tlo za privredni razvoj urbanih naselja, a posebno onih gdje je razvoj rudarske proizvodnje, pa i trgovine, stvarao prostor za snaženje urbanog načina života (ovo se posebno odnosi na srednje Podrinje i srednju Bosnu).

Pravu ilustraciju naprijed naznačene teze predstavlja primjer Srebrenice kao najznačajnijeg rudnika ne samo srednjeg Podrinja, nego i čitave srednjevjekovne bosanske države. Naime 1411. godine Srebrenicu ugarski kralj Žigmund daruje despotu Stefanu Lazareviću da bi svi kasniji pokušaji bosanskih kraljeva da na različite načine ovaj rudnik ponovo vrate bosanskoj državi ostali bez značajnijeg rezultata, te je Srebrenica do dolaska Turaka pripadala srpskoj državi. Međutim, ova politička previranja uglavnom nisu zaustavila razvoj Srebrenice, pošto proizvodnja rude i dalje bilježi rast, tako povećavajući vrijednost ovog rudnog nalazišta.[10]

U prvoj polovini XV vijeka dolazi do snažnog privrednog uspona srednjeg Podrinja, te aktiviranja značajnih puteva kroz ovu oblast, koji će kao žile trgovinskog

---

[9] D. Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni; Djela naučnog društva BiH, Knjiga XVIII, Sarajevo 1961., str. 102-107.

[10] Vidi mnografsku obradu Srebrenice M. Dinića u knjizi: Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni I; Posebna izdanja SAN, Beograd 1955, str. 47-100.
Srebrenica je za nas zanimljiva sa stanovišta urbanog razvitka pošto se u njoj uporedo sa rudarstvom brzo razvija i trgovina i zanatstvo. Naime mještani Srebrenice aktivno posluju sa Dubrovčanima koji i stanuju u ovom gradu. Dubrovčani se sve više naseljavaju, da bi njihovo naselje u ovom kraju postalo jedno od najznačajnijih u balkanskom zaleđu. Bave se kupovinom i izvozom srebra i uvozom i trgovinom tkaninama i drugim uvezenim robama. Ovdje grade kuće i kupuju različite nekretnine kao što su rudarska okna i mlinovi. Značajan broj dubrovačkih zanatlija i vrste zanata kojima su se bavili ukazuju na to da je srednjevjekovna Srebrenica bila veoma razvijen zanatski centar. Manje tragova u pisanim izvorima ima o zanatlijama mještanima kako u Srebrenici, tako i u drugim urbanim sredinama. Ovo je moguće objasniti time što domaći zanatski proizvodi nisu bili uključeni u trgovinsku razmjenu kao što je to slučaj sa rudarskim i stočarskim robama. Srebrenica je značajna i po tome što je stimulirala privredno oživljavanje svoje okoline i nastajanje niza manjih naselja.

prometa usloviti nastajanje niza karavanskih stanica. Poseban značaj će zadobiti suburbij (podgrađe) Zvornika, koji će postati veoma važan urbani lokalitet na Drini. Tu dolazi do formiranja snažne dubrovačke kolonije u kojoj nisu bili samo trgovci, nego i zanatlije (posebno krojači).

Kraj XIV i prva polovina XV stoljeća obilježeni su rastom izvoza olovne rude čija najznačajnija nalazišta su bila u Olovu i njegovoj okolini. Položaj Olova na značajnoj saobraćajnici koja je povezivala jadransku obalu sa Ugarskom (preko Zvornika) uslovio je i prodor urbanog načina življenja na ovaj prostor. Ovdje je ojačao trgovinski promet te je ubirana i carina kako za promet roba prema Zvorniku i Srebrenici, tako i za izvoz rude iz Srebrenice preko Olova. Samo naselje u pisanim izvorima nije dovoljno osvijetljeno vjerovatno zato što ovdje Dubrovčani nisu formirali naseobinu, a mještani izgleda da se nisu značajnije bavili trgovinom.

Najznačajniji centar na srednjebosanskom području je bio Podvisoki. Visoko je u XIV stoljeću bilo trgovačko središte koje nije imalo poseban značaj, da bi u poslednjoj deceniji ovog stoljeća dobilo na važnosti prije svega zbog intenzivnije aktivnosti mještana. Poslovni rezultati nekih od ovih ljudi nagrađeni su time što su promovirani za dubrovačke građane, što nije bilo moguće bez vrijednih rezultata. Početkom XV stoljeća na ovaj prostor počinju dolaziti Dubrovčani da bi ubrzo počeli formirati i svoju naseobinu u Visokom.

U prvoj polovini XV stoljeća dolazi do privrednog procvata Podvisokoga, da bi istovremeno Visoko postalo upravni centar bosanske države, a onda i njeno političko sjedište. Visoko postaje i snažno trgovačko središte u kome se trguje srebrom iz okolnih rudnika. Uz to Dubrovčani ovdje uvoze tkanine te Visoko postaje i značajan potrošački centar (čak i luksuzne robe, posebno odjeće), u kome niču trgovačke četvrti sa radnjama i dubrovačkim robnim kućama. Zato se Visoko veoma rano (dvadesetih godina XV stoljeća) u pisanim izvorima pominje kao varoš, pošto istinski zadobiva sve karakteristike urbanog naselja. Ovdje treba pomenuti i Fojnicu koja će poslije tridesetih godina XV stoljeća u bosanskom privrednom životu zauzeti vodeće mjesto, postavši snažan rudarski i trgovinski centar bosanske države. Trgovina srebrom, kovnica, trgovačka četvrt i radnje za maloprodaju različitih roba svjedočanstvo su urbanizacije ovog naselja u kome je vjerovatno i zanatstvo imalo značajniju ulogu nego što o tome ima pisanih tragova. Pored Fojnice i rudnik Kreševo napreduje u ovo vrijeme.

Kada je u pitanju srednjebosansko područje na osnovu izvora koji su nam poznati možemo konstatirati da je ono u prvoj polovini XV stoljeća bogato značajnim brojem malih trgova, koji su pored većih gradskih naselja nastali na temelju rudarske proizvodnje, što pokazuje da je i ovdje prisutan privredni razvoj. Međutim, neophodno je upozoriti na to da na ovim prostorima ipak nisu uočeni značajnije razvijeni trgovački centri.

Urbana naselja srednjevjekovne Bosne, posebno veća po broju stanovništva, kao što su bila rudarski trgovi, nisu bila u mogućnosti da samostalno reproduciraju sve svoje potrebe, te su nužno bila vezana za svoju okolinu. U tom smislu je na različite načine stimuliran i olakšavan dotok prehrambenih proizvoda na gradski trg. Otuda postepeno neka naselja postaju značajna tržišta proizvoda iz bliže i dalje okoline. Ilustracije radi pomenućemo da se srebrom nije trgovalo jedino u rudnicima, nego su i pojedini trgovi koji nisu bili u rudarskim centrima postali mjesta kroz koja je

tekao izvoz plemenitih metala[11] Pored toga, u prvoj polovini XV stoljeća intenziviran je uvoz različitih roba (posebno tkanina) iz Dubrovnika u gradska bosanska naselja. Na ovaj način urbani centri srednjevjekovne Bosne postaju mjesta kako razmjene, tako i potrošnje, pri čemu gradsko tržište postepeno veže za sebe i okolno seosko stanovništvo. Tako i okolina grada biva zahvaćena plimom urbanog načina života.

Urbana naselja srednjevjekovne Bosne karakterizira i zanatstvo kao djelatnost domaćih i stranih zanatlija (uglavnomDubrovčana) raznih struka.[12] Stepen zastupljenosti različitih zanata u gradskim naseljima vjerovatno je najviše zavisio od privredne razvijenosti svakog posebnog naselja. Ovdje treba kazati i to da su zanatlije najčešće uključene i u trgovinske aktivnosti.

Razvitak gradskih naselja u XIV i prvoj polovini XV vijeka zapravo producira formiranje urbanog načina života u srednjevjekovnoj Bosni. Dotadašnja raspršena ruralna naselja postepeno se sažimaju u gušće cjeline koje predstavljaju urbani napredak u bosanskom državnom organiziranju. Osnovnu pretpostavku urbanog organiziranja bosanskih naselja predstavljao je ekonomski razvoj koji je u ovom periodu bio zasnovan prevashodno na rudarstvu, a onda i na trgovini i zanatstvu. Jačanje ovih grana djelatnosti postepeno dokida ranije razlike u spoljašnjem izgledu i funkcioniranju predgrađa i otvorenih naselja, utemeljujući urbani način života kao historijski nov oblik egzistencije na ovim prostorima.

Kada se analizira crkveno graditeljstvo može se konstatirati da je kraj XIV i početak XV stoljeća u znaku dinamične izgradnje crkava u urbanim sredinama srednjevjekovne Bosne. Kada se ima u vidu da je građenje crkava najčešće posljedica vjerske situacije, onda je jasno da je složenost religijske strukture Bosne uslovila i intenzivnu izgradnju crkvenih objekata. Hipotetički se može tvrditi da je u bosanskim urbanim centrima bilo vjernika i bosanske crkve, mada pisani izvori njih uglavnom lociraju u ruralna područja. Na drugoj strani, ekspanzija katoličke crkve je značajno podržana od strane franjevačkog reda, koji je bio dobro organiziran i efikasan. Gradnja crkava i uspostavljanje novih samostana bili su u funkciji franjevačkog insistiranja da katoličanstvo utemelje i na onim prostorima gdje ono nije imalo značajniju tradiciju. Uz to, katoličko crkveno graditeljstvo imalo je kako moralnu, tako i materijalnu podršku kod moćnih dubrovačkih trgovaca koji su sa Bosnom imali izuzetno dobre veze. Nosioci pravoslavnog crkvenog graditeljstva u srednjevjekovnoj Bosni bili su uglavnom feudalci koji su pokušavali promovirati pravoslavlje na pijadestal dominirajuće religije.

Na kraju treba posebno istaći da urbanitet srednjevjekovne Bosne nije moguće reducirati samo na one promjene koje su vezane za materijalnu kulturu i privredni razvoj. Uspostavljanje urbanog načina života podrazumjeva ukupni preobražaj i mijenjanje fizionomije dotadašnjeg življenja, pri ćemu građanin, trgovac i zanatlija poprimaju drugačiji nivo obrazovanja i počinju se distancirati kako po načinu života, tako i po potrebama i ukusu od ruralnog stanovništva i pored toga što najčešće imaju seosko porijeklo.

---

[11] Dubrovčani su kupovali srebro u Visokom i Zvorniku iako tamo nije bilo rudnika srebra. U Prači se trgovalo olovom koje je stizalo iz rudnika. U Foči se trgovalo viškovima žitarica iz okoline. Uz to, Foča, Goražde i Ustikolina su bila mjesta gdje se trgovalo voskom na veliko, kao i stočarskim proizvodima, posebno kožom.

[12] Pisani izvori registrirali su 34 vrste raznih zanata. Vidi u: Desanka Kovačević-Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države; "Veselin Masleša", Sarajevo 1978. godine, str. 220.

dr. Tufik Burnazović i
Abid Jusić, dipl. pravnik

EKONOMSKA SARADNJA SREDNJOVJEKOVNE BOSNE S DRUGIM DRŽAVAMA

Literarni izvori: Avdo Sućeska: Državno-pravni razvoj Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995.; Nada Klaić: Srednjovjekovna Bosna, Zagreb, 1989, Safvet Beg Bašagić-Redžepagić: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900; Vjekoslav Klaić: Povijest Bosne, Sarajevo, 1990; Bakir Tanović: Ko je vlasnik Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1995; Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine i Društvo i privreda srednjevjekovne bosanske države, Sarajevo, 1987. godine; Marko Vego: Postanak srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 1982., Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Zagreb, 1983.; Mak Dizdar: Stari bosanski tekstovi, Sarajevo, 1969.

Karakteristike perioda

O bosanskoj državi u periodu do 12 stoljeća teško je sa sigurnošću govoriti, jer nedostaje bilo kakvih pisanih dokumenata koji bi mogli biti od velikog značaja. Izuzme li se vizantinski državnik i historičar Konstantin Portfirogenit i njegovo djelo "O narodima" u kojem se navodi Bosna, odnosno naselja koja pripadaju Bosni do sada nema drugih pisanih tragova o našoj domovini.

Arheološka iskopavanja upućuju na zaključak da je razvoj bosanskih naselja bio naročito brz u dolini rijeka Save, Sane, Vrbasa, Bosne, Neretve i Drine.

Blizina tih područja sa susjednom više razvijenom Mletačkom republikom uslovila je ubrzan razvoj Bosne. Nalazišta keramičkog posuđa ukazuju na proizvodnju posuđa i razvijenost grnčarstva.

U to vrijeme je bio razvijen kovački zanat. Nalazišta ove vrste mogu da posluže kao osnova za zaključak da je moglo biti i izvjesne makoliko primitivne trgovačke razmjene između države Bosne i susjednih prije svih Dubrovnika već u periodu od 9 do 12 stoljeća.

Promjene, kako političke tako i društvene već su karakteristika 12 stoljeća i one označavaju početak stvaranja državne tvorevine Bosne. To ima svog utjecaja na stvaranje bolje privredne odnosno i povoljniju ekonomsku klimu za razvoj naročito trgovine. 29 avgusta 1189. kao kulminacija rasta i napretka u razvoju državne strukture Bosne i njenog ukupnog života i razvoja Kulin Ban, kao suveren bosanske države daje Dubrovčanima Povelju kojom im garantuje punu slobodu trgovine na ovim prostorima. U njoj se eksplicite naglašava da se Dubrovčani mogu slobodno kretati po Bosni bez plaćanja bilo kakve dažbine odnosno poreza, te će se njima pružiti svaki dobar savjet i pomoć "od sele dovieka". No to još nije i onaj dokument koji je sadržavao i podatke o tome šta je bio predmet trgovine. Sljedeći dokumenat od značaja za karakteristike perioda jeste pismo rimskog pape Grgura IX, iz kojeg dobijamo saznanje da se ban Ninoslav potužio svetom ocu da njegova vlastela

narušava običaje i pridržava sela i zemlju za sebe "što do tada nije bio slučaj". Ovo već jasno ukazuje na činjenicu pokušaja da se feudalci ponašaju neovisno, što je opšta karakteristika feudalnog poretka tog doba u Evropi. Riječ je o selima u županama na bosanskom prostoru bez bližih podataka o kojim se regionima radilo. Jačanje moći feudalne vlastele došla je više do izražaja u tadašnjim borbama sa Ugarskom koje su bile i posljedica prisustva bosanske vjere, bosanske crkve, odnosno Crkve dobrih Bošnjana. Paralelno sa tim pojedini banovi čine sve da usmjere dubrovačke trgovce na razmjenu sa Bosnom i na njihovo sve veće prisustvo. Kako je već formiran običaj da svaki novi ban prilikom dolaska na vlast potvrdi sve ranije preuzete obaveze prema Dubrovčanima, tako je i ban Ninoslav ne samo da je potvrdio ono što im je Kulin Ban dao već je i proširio te povlastice, i još više olakšao trgovinu Dubrovčana u Bosni. Već je on taj koji ukida tzv. i z a m vansudsku represaliju i utanačuje postupak po kome se ima razriješiti eventualni spor između domaćih trgovaca i Dubrovčana. Daljnja karakteristika ovog perioda jeste nastojanje da se više veže seljak za zemlju kao nečega što prirodno pripada određenom posjedu. Time se obezbjeđuje potrebna radna snaga za obradu zemlje.

Dubrovački izvori iz 13 stoljeća kada je riječ o privrednoj strukturi razmjene sa Bosnom, ističu da je to vrijeme u kojem se trgovalo sa voskom i suhim kožama kao izvoznim robama u Dubrovniku i nabavci, kakvog li paradoksa soli za potrebe bosanskog stanovništva. Naime bogata bosanska nalazišta soli u to vrijeme su bila potpuno zanemarena. Pored voska i kože u razmjenu se uključuju i poljoprivredni proizvodi, a izvozi se i roblje.

Uspon ekonomije i povećanje saradnje sa Dubrovnikom

Doba Stjepana II Kotromanića obilježeno je izvozom žitarica iz Bosne u Dubrovnik. Čak se među trgovcima žitaricama, bez detaljnog navođenja o kojim se žitaricama radi, spominje lično Stjepan II. Kada se ima u vidu osnovno obilježje feudalnog poretka rascjepkanost državica, a takođe nizak nivo primjene sredstava za obradu kojima se obezbjeđuje višak proizvodnje može o izvoru se govoriti kao izuzetku, a ne posvemašnom pravilu. No u vrijeme Stjepana II došlo je do teritorijalnog uvećanja Bosne sa novim prostorima i sa različitim morfološkim i klimatskim osobenostima, koji su pogodovali razvoju poljoprivrede.

Razmjena žitarica sa Dubrovnikom je bila vezana. Vršena je u stvari jedna tom vremenu primjerena kompenzacija odnosno barter aranžmani. Za žitarice se nabavljala so kojom je Bosna oskudijevala. Proširenje Bosne na područja današnje Hercegovine i srednjedalmatinskih gradova pogodovalo je intenzivnijoj proizvodnji poljoprivrednih proizvoda i njihovom plasmanu na okolna tržišta. U to je vrijeme Hercegovina sve do 16 stoljeća raspolagala sa velikim šumskim bogatstvom. Tu se stvorila i baza za razvoj stočarstva, koje je predstavljalo važnu privrednu granu. Njome su se naročito bavili vlasti u zaleđu Dubrovnika. Prvi pisani dubrovački dokument o prisustvu Vlaha govori o jednom Burmazu, ili Burnazu vlahu stočaru albanskog porijekla, koji su bili tu naseljeni u zaleđu Dubrovnika kao graničari, ali i kao stočari. I niz drugih imena plemena kao Mataruge, Banjani i sl. ukazuju na stočare koji su pridonijeli razvoju ove privredne grane. Razmjena između Vlaha i Dubrovnika upravo se orjentira na stoku i stočarske proizvode. Najviše su gajene ovce budući da je mediteranska klima i bogata ispaša omogućavala veću proizvodnju. Ovce su vlasnicima davale mlijeko, i mesne proizvode a isto tako i

oblaku. Pored toga koža, sir kastradine i sl. podmirivali su ne samo domaće potrebe već je bilo i tržnih viškova. Na pijaci u Dubrovniku se tako prodavala i vuna i suho meso.

Poznat je iz tog perioda i prvi nagovještaj organizacije prevozničke usluge putem organiziranja karavanske trgovine, koja je iz Bosne preko istočne Hercegovine, i današnjeg Bijelog Polja u prostoru Sandžaka išla u Dubrovnik. Uloga Vlaha u tranzitnoj trgovini bila je značajna. Brdski konji su bili najefikasnije prevozno sredstvo.

U trgovačkom ugovoru koji je 1404. godine kralj Ostoja sklopio sa Mlečanima posebno se naglašava da mletački građani mogu bez ikakvih zapreka i smetnji ploviti Neretvom svojim brodovima, oružanim galijama i svakom drugom vrstom plovnih objekata. Plovidba je bila mnogo duža uzvodno Neretvom nego što je danas slučaj, a uslovi za plovidbu veoma povoljni.

Bosna je za vrijeme Tvrtka I uspjela da trajno prisvoji dolinu Neretve kao veoma značajan privredni i trgovački prostor i izlaz na more. Time su i veze sa Dubrovnikom još više dobile na značaju. I dok je za vrijeme Kulina Bana i njegovih neposrednih nasljednika trgovina sa Dubrovnikom, bila pošteđena svih vrsta dažbina, carina i poreza, dotle je u vrijeme Stjepana II došlo do pooštravanja uvjeta za trgovinu. Tako je 1326 godine objavljeno da će se od Dubrovčana naplaćivati deseti dio od sve robe koju unesu u Bosnu. Sa vladavinom Stjepana II ustalila se obaveza naplaćivanja carine. To je dakako usporilo suradnju sa Dubrovnikom. Da bi se ova suradnja još više intenzivirala Stjepan II je svojom Poveljom iz 1332 godine regulirao pravni položaj Dubrovčana u Bosni i propisao postupak koji se imao primjenjivati u sporovima između njih i domaćih trgovaca. Tom je poveljom dat jasan pravni izraz veće lične i imovinske sigurnosti onim Dubrovčanima koji trguju sa Bosnom.

Prelaskom Huma pod vlast Bosne, Bosna je proširila svoje trgovačke veze sa srednjedalmatinskim gradovima. Poznato je da je Nemanja u to vrijeme imao veoma razvijenu trgovinu sa Splitom. Stjepan II je 1339. godine izdao trgovcima iz Trogira povelju sa garancijama nesmetane trgovine. U to vrijeme dolazi i do otvaranja prvih bosanskih rudnika. Razvoj rudarstva će dat još veći značaj trgovini sa Dubrovnikom. Proširena je osnova trgovine. Uz poljoprivredne proizvode trguje se sa rudarskom proizvodnjom Povelja Stjepana II o izvozu rudarskih proizvoda iz 1339. godine u tom pogledu predstavlja značajan pomak u proširenju trgovačkih veza Bosne sa okolnim državnim prostorima. Važnu ulogu od početka igrali su njemački rudari Sasi koji su na području današnje Srebrenice, ali ne samo tu počeli sa proizvodnjom srebra. O tako proširenoj suradnji sa Dubrovnikom svjedoči intenzivna prepiska između Stjepana II i Dubrovničkih duždova.

Glavni nosioci te trgovinske suradnje bili su Dubrovčani i oni su prednjačili među svim stranim trgovcima u Bosni. Domaći ljudi su participirali sa prodajom konja i druge stoke. To je i period početka kreditnih odnosa sa Dubrovnikom. Naime, prilikom dolaska na dubrovačko tržište bosanski trgovci počinju da pozajmljuju novac, koje evidentiraju dokumenti Dubrovačkog arhiva. U tome su prednjačili trgovci iz zapadne Bosne koji su trgovali sa splitskim trgovcima, uzimajući od njih pozajmice ili robu u zajam, odnosno na kredit.

Ubrzani razvoj trgovine u prvoj polovici 15 stoljeća navijestio je organiziranje trgovačkih mjesta namijenjenih trgovini-trgova, kao preteče modernih sajmova. Ova vrsta trgovine već je uveliko bila zastupljena u poslovanju slobodnih Hanzeatskih trgovačkih gradova Evrope. Razvoj trgova je rezultat razvoja rudarstva. Pored rudara

s njima zajedno su i trgovci koji u tom okruženju vide pravo mjesto veće zarade. Tako se razvijaju naselja rudara i trgovaca. Tvrtko je dubrovačkoj vladi 1355 godine uputio pismo u kome se ističe da je svezao dvojicu Dubrovčana zbog neplaćanja zakupa carina koje su držali na trgovima u Drijevu, Ostružnici, Gradcu i Dvorišću, a tu obavezu nisu izmirili još od vladavine njegovog strica.

Sa ovakvim razvojem trgovine podstaknuta je i djelatnost kovanja novca. Stjepan II je prvi bosanski vladar koji kuje vlastiti novac. Sačuvan je do danas velik broj emisija dinara iz njegovog perioda. Logično je što je novac bio rezultat veće rudarske proizvodnje, jer je upravo srebreničko srebro omogućilo kovanje novca. Tako se počinje u Bosni da razvija robno-novčana proizvodnja. No paralelno sa njom razvijala se i naturalna privreda. U povelji Stjepana II iz 1332. godine propisuju se kazne u stoci, čime se i ovaj tradicionalni običajni način plaćanja zadržao.

Razvoj proizvodnje na selu

Domaći pisani dokumenti veoma su škrti kada se razmatra pitanje šta se podrazumijevalo pod zemljoradničkim posjedom. U nekim rijetkim se spominje da se pojedina sela daju u plemenitu baštinu vlastelinima zajedno sa ispašama, vrtovima, voćnjacima, vinogradima, i mlinovima, koji su koristili vodenu energiju.

O popisu iz 1477. godine dakle odmah nakon pada Bosne pod tursku vlast, zavedene su sve obaveze seoskog stanovništva i to specificirano za svaku vrstu poljoprivrednih i ostalih proizvoda. Desetina se davala na sve zrnaste proizvode i kulture, zatim na vinograde, ali pored toga navedena je i njihova vrijednost u akčama, u kojima se osim u naturalnom obliku, plaćala. Kod manjih količina proizvoda ova desetina kao feudalna renta je bilježena zajedno za sve proizvode. Renta je obuhvatala i poreze na košnice, stoku, mlinove i.t.d.

Najrasprostranija žitarska kultura je pšenica, zatim zob, proso, ječam, krupnik, raž i sl. Pored žitarica uzgajane su legiminoze, biljke sa mahunastim proizvodima, zatim bob, leća, grah itd. Od industrijskih biljki vodeće mjesto je imao lan.

Kada je riječ o tehničkim sredstvima koja su se koristila pri obradi zemljišta, sačuvanih pisanih tragova još nije pronađeno. Pa ipak zna se da se upotrebljavalo ralo, zatim od kraja 14 stljeća plug. Ništa se više ne zna ni o vrstama poljoprivrednih proizvoda. Vinova loza koja je dobro uspijevala u Hercegovini bila je često predmet sporova između primorskih vinogradara. Taj period obilježava više sušnih i gladnih godina kada su žitarice bile predmetom nabavki upravo u Dubrovniku, koji se u normalnim vremenima snabdijevao iz Bosne tim živežnim namirnicama.

Ekonomska suradnja između Bosne i Dubrovnika imala je i neke specifičnosti među kojima i udruživanje Dubrovčana i seljaka iz hercegovačkog zaleđa za zajedničku ispašu i podizanje stada. Tu se prema dubrovačkim izvorima misli, na konje, goveda i sitnu stoku, dok turski izvori spominju i svinjegojstvo.

Bosanske rijeke su bile bogate ribom, a sačuvani su podaci i o ribolovu u rijeci Drini. I pčelarstvo je imalo dugu tradiciju i bilo je zavidno razvijeno. Tako se u pisanim dokumentima pohranjenim u Dubrovačkom arhivu navodi izvoz voska iz Bosne u Dubrovnik. Ona je toliko razvijena da u 14 stoljeću zauzima drugo mjesto odmah iz plemenitih metala.

Seoska privreda je obuhvatala i zanatsku djelatnost. Istaknuto je da je najstariji zanat kovački. Pored njega poznati su i: zanati za pravljenje oružja.

Osim Sasa na brz razvoj rudarstva u Bosni imali su Dubrovčani koji su uglavnom činili stalež poduzetnika. Oni su svojim ulaganjima i finansiskim sredstvima podsticali rudarsku proizvodnju. Za proizvodnju u rudnicima korištena je radna snaga i to tako što su nadnice izmirivane po količini radnog vremena ili količini izvršenog kopanja. Bosanske potrebe za solju obezbjeđivane su iz Dubrovnika i drugih dalmatinskih gradova. Kralj Tomaš u tom pravcu izdao je Mlečanima velike povlastice pod uslovom da on može uvoziti so koliko god bude želio i da ga u tome niko ne uznemirava.

Od sredine 15 stoljeća u Bosnu stižu veliki karavani tkanine. Neuspio je pokušaj herceg Stjepana da organizira samostalne tvornice za preradu. To će poći za rukom Dubrovniku koji od dvadesetih godina 15 stoljeća podižu bojadisaone i radionice i tako organiziraju vlastitu proizvodnju tkanina. Preko Dubrovnika dolazi i veliki broj drugih roba među njima i oružja i oruđa, te dijelovi konjske opreme, vina, narandži, bibera, slatkiša, igala, hartije, šafrana, raznog bakarnog posuđa, makaza, ogledala, sapuna, češljeva i sl.

Ovako intenzivna izvozno-uvozna aktivnost odvijala se uglavnom preko Dubrovnika. Dubrovnik je postao glavno uporište posredničke trgovine između unutrašnjosti Bosne i drugih dijelova Balkana i italijanskih slobodnih gradova, posebno Venecije. Razlog tom procvatu jeste činjenica da italijanski i drugi slobodni evropski gradovi pokazuju sve više potrebe za uvozom sirovina kao što su srebro, olovo, vosak, kože.

Takav trgovinski promet već je zahtijevao uvođenje više reda u razmjenu između tadašnjih država. Trgovina, odnosno razmjena roba se imala gledati i iz perspektive uvođenja carina. Organizacija naplate podrazumijevala je naplatu ne na granici država već na trgovima na kojima je roba bila prodavana, i to samo na prodatu količinu robe. Pored uvoznih i izvoznih carina ustalile su se i provozne (prevozne) i tzv. ustupne carine na tranzit robe. Desetina vrijednosti robe bila je konstantna mjera obaveze dok je u slučaju prevozne carine naplaćivano 6 groša po jednom tovaru. Dubrovčani su i u tom pogledu pokazali vještinu i umijeće za organizaciju carinske službe, a obezbjeđivali su i kapital za isplatu zakupnine. Pri kraju vladavine kralja Tvrtka spominju se i kraljevi carinici, to su domaći trgovci, u funkciji neke vrste kraljevih činovnika. Položaj carinika je bio veoma visok u državnoj hijerarhiji, odmah iza župana. Vremenom su se pojavile devijacije u izvršenju ove službe, i to od strane krupnih feudalaca. Oni su naime kod naplaćivanja carine uvodile nove, a povećavali su i postojeće. Stefan Tomašević je poveljom iz 1461. godine zabranio svako bezakonje koje se čini dubrovačkim trgovcima.

Razvoj zanatstva

U tom vremenskom razdoblju trajanja srednjevjekovne bosanske države u Bosnu dolaze zanatlije raznih struka iz Venecije, Ugarske i drugih okolnih država.

U Srebrenici se krojači nazivaju šnajderima, a obućari šusterima, što navodi na zaključak da su prvi zanatlije tih struka bili porijeklom Njemci. U Dubrovačkom arhivu nalaze se podaci o domaćim zanatlijama kojima se oni obavezuju da će određeni posao obaviti u Dubrovniku ili na dubrovačkoj teritoriji.

Na osnovu pisanih izvora radi se o 28 različitih zanata. To su kovači, ključari, mačari, štitari, lukari, tulari, puškari, majstori za samo strelce, poplivci, zlatari,

kovničari, pasari, zidari, kamenari, drvođelje, klesari, rezbari, slikari, grnčari. klobučari, štavljači kože, kožuhari, sedlari, papučari, mesari, pekari i brijači i sl.

Pred kraj 14 stoljeća u dubrovačkom notarijatu i duždevoj kancelariji počinju se javljati ugovori o odlasku djece iz pojedinih gradova srednjevjekovne Bosne na izučavanje zanata kod dubrovačkih majstora. Prema tada vladajućim običajima majstor je bio obavezan da učeniku šegrtu da stan, hranu, odjeću, a po završetku naukovanja da mu pokloni i odgovarajući alat.

Pored Srebrenice gdje je bilo veoma razvijeno zanatstvo treba također istaći i Zvornik koji se nalazio na važnoj saobraćajnoj raskrsnici, zatim u 15 stoljeću Olovo, kao i Visoko. U periodu od 1412. do 1430. godine u Visokom je formirana velika naseobina Dubrovčana. Oni se tu nastanjuju radi blizine rudnih nalazišta u Olovu. Visoko tako postaje važno trgovačko središte. Iza Visokog brz napredak bilježi i Fojnica i Kreševo. Dubrovačka naseobina u Srebrenici smatra se jednom od najvećih na cijelom Balkanu.

Umjesto zaključka

U pogledu privrednog razvoja Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku, koji prethodi dolasku Osmanlija naša istraživanja su nešto izdašnija kada je u pitanju razvoj poljoprivrede, zanatstva, rudarstva i trgovine i to nakon perioda Kulina Bana. Zahvaljujući dubrovačkim pisanim izvorima dosta podataka posjedujemo i o suradnji Bosne i Dubrovnika, što se može smatrati elementarnim izvorima kako za istoriju privrednog razvoja, odnosno privrednu historiju Bosne, tako i za značajne izvore za stvaranje prava vezanog za odnose sa drugim državama, koje se na današnjem stupnju razvoja definira kao međunarodno javno i međunarodno privatno pravo. Posebno se to može smatrati nesumnjivim izvorima međunarodnog privrednog prava.

Ovaj period se ukratko može okarakterizirati kao period u kojem bosanski banovi i vlastela izlaze konačno na tržišta drugih susjednih država. Oni to čine plasmanom proizvoda koje su prikupili putem dažbina i rada zavisnih seljaka. Tvrdnja koja je izrečena zasniva se na pojavi sajamskih dana i malih lokalnih trgova.

Analiza privrednog razvoja tog perioda otkriva da se već tada počinje diferencirati robna proizvodnja i podjela rada putem organiziranja složenijih oblika organizacije (trgovačka društva, kao prapočetak savremenih oblika, poduzetništvo u rudarstvu, te monetarne i kreditne operacije. Paralelno sa plaćanjem u novcu i dalje teče tok naturalne razmjene.

Napredovanje srednjevjekovnih gradova također je važan činilac ukupnog privrednog razvoja bosanske države.

Uz sve navedeno i razuđena ekonomska suradnja sa Dubrovnikom i ostalim susjednim državama i pokrajinama ukazuju na zaključak da je bosanska država raspolagala sa punim državnim ovlaštenjima, koja su se najbolje iskazivala u uspostavljanju potpuno samostalnih i od nikoga ograničavanih oblika suradnje u vanjskoj trgovini.

dr. Muhamed Karamehmedović

BOSANSKA SREDNJOVJEKOVNA UMJETNOST

Od prve polovine X vijeka, kada Konstatin Porfirogenit pominje neke teritorije koje pripadaju današnjoj BiH, potom preko slavne vladavine i Povelje bana Kulina (1180-1204) pa do XIV i XV vijeka, kada dolazi do svestranog napretka i teritorijalnog širenja Bosne - likovna umjetnost (ako izuzmemo umjetnost stećaka) nije bila predmetom svestranijeg proučavanja i estetsko-umjetničke valorizacije.

Pronađeni nakit od XI do XII vijeka (fibule, kopče, naušnice, prstenje, ogrlice itd.) moguće je vezati za uticaje kasnorimskog i germanskog perioda. Veze sa dalmatinskim gradovima su vidljive - preko prefinjene obrade i poznavanje zlatarskih tehnika (filigran, iskucavanje, granulacija). Podaci o boravku majstora iz Zadra u Bosni krajem XII vijeka nedvojbeno govore o uticaju dalmatinsko hrvatskog uzora na razvoj zlatarstva u Bosni. Naušnice prefinjeno obrađene u tehnici granulacije, pronađene na lokalitetima kod Livna i Bugojna ukazuju i na vizantijske uzore. Nakit kasnog srednjeg vijeka moguće je, zbog opšteg prosperiteta bosanske privrede, stilski, hronološki i vremenski odrediti, jer pokazuje u XIV, a naročito u XV vijeku ujednačenost, kako obrade, tako i stilskih varijanti. Donedavno se mislilo da je Bosna od svih slovenskih država najsiromašnija spomenicima srednjevjekovne monumentalne umjetnosti, što se povezivalo sa uvjerenjem da je Crkva bosanska odbacivala podizanje bogomolja, te da je u strahu od idolatrije odbacivala i crkvenu umjetnost uopšte. Nedavno otkopani ostaci crkve iz XII vijeka u Rogačićima i otkrića crkava u foćansko-drinskom području, sa ranije otkrivenim spomenicima protormanske arhitekture i skulpture pokazuje da je Bosna u umjetničkom pogledu bila manje izolirana nego što se to ranije vjerovalo, te da se u njoj razvojala značajna građevinska djelatnost i rad na ukrašavanju javnih i sakralnih objekata. To potvrđuju i mnogi spomenici skulpture od kojih su najvažniji oltarske pregrade u Zenici, Dabrovinama, Lepenici i Sv. Srđu u Brezi, sa kojima je tijesno povezana i skulptura crkve u Dikovači kod Imotskog.

Razvoj umjetničkog stvaranja u srednjevjekovnoj Bosni možemo pratiti gotovo kontinuirano od X vijeka, odnosno od Povelje bana Kulina Dubrovčanima (1189), pisane narodnim jezikom i ukrasne ploče sa crkve Kulina bana, preko povelja ostalih bosanskih vladara do epigrafske građe, sačuvane po mnogobrojnim nekropolama stećaka u XIII vijeku, te određenije datiranog stećka iz 1360. godine do najranije datiranog stećka sa figuralnom predstavom iz 1435. godine. Sačuvani stećci ne svjedoće samo o pismenosti, nego su mnogi od njih svojim likovnim kvalitetima - npr. poznati stećci iz Zgošće kod Kaknja ili Radimlje - djela visoke skulptorske prefinjenosti sa bogatim simboličnim i plastičnim reljefima i prikazima motiva iz lova, života i religije. Crkvene knjige, baštinske povelje, darovnice itd., govore o bogatstvu i raznovrsnim stilskim varijantama. Zna se za dvadesetak iluminiranih knjiga rasutih po evropskim zbirkama. Neki od tih "dijaka" sa dvorova su nam poznati, npr. Radoje (na Kulinovom dvoru), Dasoje (na Ninoslavljevom), Vladoje (na Tvrtkovom), Tomaš Lužac (na Dabišinom), Stjepan Dobrinović i Hrvatin (na Ostojinom dvoru), kao što su nam

poznata i imena nekih klesara i "kovača" natpisa i reljefa na stećcima. Pandan Mirosavljevom jevanđelju, sa bogatim inicijalima i iluminacijama crtanim i bojenim pod uticajem Apulije, je Hrvojev misal - djelo nepoznatog majstora, vjerovatno toskanske škole, rađeno je u duhu kasne romanikke i gotike u jedinstvenom stilskom i ikonografskom slijedu. Inače, najpoznatiji bosanski iluminirani rukopis je Hvalov rukopis nastao 1404. godine i u njemu se prepliću i pretapaju inicijali, ornamenti i figuralne predstave u poznogotičkom stilu. Umjetničku sliku srednjevjekovne Bosne do dolaska Turaka upotpunjavaju i sačuvani primjerci nošnji, zanatskih proizvoda, nakita i drugih dragocjenosti koji su u uskoj vezi sa napretkom trgovine i rudarstva, razvitkom naselja i procesa urbanizacije koji je u prvoj polovini XV vijeka dostigao zavidan stupanj.

Kralj Tvrtko, uz ostalo rudno blago, pominje i zlato. Pomenimo samo pojaseve izrađene od srebra, pozlaćene ili od zlata, luksuzno posuđe bosanske izrade, bosanski nakit (naročito prstenje, naušnice i razni ukrasi za kosu) dugmad, novac itd. Ove umjetnine koje su najčešće djela domaćih zlatara bile su tražene u Dubrovniku, Italiji i po drugim zemljama. To se naročito odnosi na zlatne i srebrene pojaseve, izrađene po "načinu bosanskom". Isto tako, npr., u testamentu Pribislava Vukotića iz 1475. godine pominju se i pehari - *"tacie" ad modum bosnensium*, a u jednom venecijanskom izvoru iz 1467. godine i bosanska moda. Sve ovo ukazuje na izvjesne specifičnosti koje su naročito uočljive u prefinjenoj zlatarskoj obradi domaćih majstora i motivskom bogatstvu koje se javlja u zlatarstvu i vezu, a koje je nesputanom maštom u duhu autohtone tradicije obogatilo reljefe stećaka, naročito u XIV i prvoj polovici XV vijeka.

Ovih nekoliko fragmenata su dovoljni da ukažu na činjenicu da je, iako nedovoljno proučena i osvijetljena iz raznih aspekata, baština srednjevjekovne Bosne bila raskošnog sjaja i ljepote. Nije otuda čudo što 1463. godine, kada Turci pokoriše Bosnu, mletački dužd javi Florentincima "da im pred očima gori najbogatije kraljevstvo". Zato ne treba ni da čudi što je posljednja bosanska kraljica Katarina umrla u Rimu i što je, izbjegavši sudbinu posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, kojeg Turci pogubiše u Jajcu, ostavila Zadru blago, relikvijare i pehare upotpunivši na najbolji mogući način čuvenu riznicu "Zlato i srebro Zadra".

Potvrdu pomenute poruke mletačkog dužda Florentincima nalazimo i u turskom priznanju. Govoreći o padu Bosne, Dursubeg kaže: "Kada je pokorena ta prostrana država (kraljeva zemlja) sa svojim gradovima i zamcima, onda je sultan uputio Mehmed-pašu protiv Hercega koji je također bio gospodar (beg države) poput kralja". Nema sumnje, piše hrvatski pisac Miroslav Krleža, da je u izolaciji bosanskih planinskih šuma, u prostranstvima za prometne prilike onoga vremena ogromnim, živjela i specifična civilizacija, koja je davno izrasla na antitezi Vizantije i Rima. No, nikada u svojoj istoriji Istok i nikada Zapad, već specifična naša civilizacija, koja se *"in artbus"* javlja u ovim koordinatama duha i umjetničkog stila kao treća komponenta, što je sama po sebi, po svojem unutrašnjem zakonu kretanja, bila dovoljno jaka da se ne zaustavi i dovoljno otporna da se nadalje, tokom petovjekovne turske vladavine, pasivno potčini jačim snagama od sebe same.

Kada, makar i na čas, ispod patine i porušenih zidina ovih starih gradova, kula i utvrda, proniknemo u tokove vijekova u kojima su se smjenjivali kastelani, dizdari i kapetani, vladari i dinastje, prvo hrišćanski, a potom osmanlijski, uočićemo da je sve ove komponente vrijeme svelo na jednu mjeru, što danas potvrđuje sve razlike u nekadašnjim pravim dimenzijama srednjovjekovne naše civilizacije. Po

načinu kako su gradili svoja utvrđenja i gradove, po načinu kako su tesali ili tkali, po načinu kako su pisali vlastitim pismom, po načinu kako su se borili za nezavisnost, po svemu tome vidi se da su predstavljali nesumnjivu negaciju svake vladavine duha ili sile koji su ih htjeli podrediti stranim interesima.*

* Izvod iz Promotornog kataloga projekta "Sarajevo 2000"

dr. Željko Škuljević

BOSANSKI BREVIJAR ILI: OD EPIGRAFIKE DO FILOZOFIJE

Znanje je snaga, znanje je moć
Učimo se, braćo, dan i noć!

(**Bejt Bošnjakdže** - Bosanski stih)

Ovaj alhamijado dvostih od nepoznatog autora dobro uočava i pjesnički varira poznatu F. Baconovu filozofsko-naučnu sentencu: "Znanje je moć (The knowlwdge is the power)". Ne baš slučajno odabran kao moto ovog teksta imperativno upućuje, od najranijih dana, na potrebu kontinuiranog učenja kao osbne duhovne borbe pojedinaca, odnosno naroda. U većoj ili manjoj mjeri to je simptomatično i za ove naše bosanskohercegovačke prostore na kojima se ljudi, bez obzira na surovost kontesta, stalno vraćaju i dotiču svoju kulturnu prošlost. To stalno napredovanje u filozofskoknjiževno "prije" je potrebno stoga da se osvijetli zajedničko duhovno ishodište jer, bez znanja toga, rasipa se specifično kulturnonarodno biće, njega kako reče jedan pisac, vjetar bespovratno raznosi. Osobenost filozofske baštine Bosne i Hercegovine je upravo njena raznovrsnost, a insistiranje na odrednici "bosanskohercegovačka" ne briše razlike nego ih, na najbolji način afirmiše. Filozofska relevancija Bosne i njenih naroda, ili samo naroda, bila je predmetom jednog mog ranijeg promišljanja čije implikacije, konceptualno i metodološki, upravo podupiru ovaj neveliki tekst.

Bez obzira na "nervus probandi" pomenutog rada, naime, na njegovu istorijsku-razvojnu notiranost, našao sam da je inspirativan, odnosno upitan i za sve druge strukovnosti: književnu, pravnu, socijološku i filozofsku. Baveći se nešto više ovom posljednjom, na tragu jedne moguće filozofije istorije Bosne i Hercegovine, nije čudo što sam za početak svojih razmišljanja, kao svojevrsnu duhovnu inicijaciju, uzeo dva tako disparatna i odjelita filozofa. Možda oni, Kierkegaard i G.W.F. Hegel, po onome što su filozofski činili - prvi u formi subjektivnih i nesistematičnih "pabiraka", "molitivi" i sl., a drugi u ustanovljavanju objektivnog koncepta racionalnosti, odnosno umnosti - i nisu bili (naj) relevantniji po ono što sam pokušao tekstualno-hermeneutički ustanoviti (sličnu dilemu sam imao i kod definitivnog izbora filozofskih pisaca na orijentalnim jezicima, s početka 17-og vijeka, u svojoj njizi **Filozofski podsjetnik**). Jednostavnije rečeno, različitost pristupa predmetu, sa i bez digresija, omogućiće mi iznalaženje i stalno praćenje jednog supstrata zvanog **Bosnae** koji se, u različitim istorijskim periodima, nadaje "isto" i različito od drugih.

U pomenutom, brevijerski komponovanom spisu najviše intrigira pokušaj razumjevanja, tumačenja i interpretiranja singulara naslova: "....njezin i njen narod." Bez obzira, dakle, na singularitet Bosne kada su u pitanju njezini narodi, to ni u kom slučaju ne remeti njenu eminentnu trovrsnost ili viševrsnost ako se hoće, u čemu se

upravo ogleda njeno mnogostruko i netipično bivanje. Jedinstvo više vrsta viševrsnog, da parafraziramo misao njemačkog filozofa Martina Heideggera, kao osobena bosanska patina i izgled. S jedne strane, država kao objektivni substancijalitet i narodi, odnosno konkretni pojedinci, s druge strane. To osobeno i osobito trajanje, od nastanka bosanske države do danas, kao i međuodnos pojedinca i države ukazuje, od najranijih dana, na tipičnu bosanskohercegovačku moralnost i etičnost. Iz razloga saupućenosti, ali i odgovornosti naroda, oni čine jedan etički compositum (mješavinu, složevinu) čiji je temelj upravo pojedinac, građanin, "civil", s onu stranu apstraktnih i drugih kolektiviteta. Ti i drugi razlozi omogućavaju **da se Bosni njena većinska tri naroda čine i jesu njen narod**. U tom smislu pomenuti spis, odnosno poglavlje **Zemlja triju naroda** donosi tezu o singularitetu kao i "podjednakoj domovinskoj bosanskoj svijesti..."Za to je bilo mnogo antropoloških i povijesno relevantnih razloga: "Zajednički jezik, zajedničko porijeklo ili arhajsko-folklorni supstrat, trajna predodžba o povijesnoj autonomnosti Bosne... A u tom integrirajućem pravcu najsnažnije je djelovao sam život, što je kroz svakodnevne dodire i konkretna iskustva pronalazio puteve razumjevanja i zbližavanja izvan i iznad svih ideoloških pregrada i razlika. To iskustvo u Bosni je moralo biti jako zato što su bile rijetke enklave u kojima se nije živjelo u posvemašnjoj izmiješanosti i svakodnevnim dodirima...."[1] .

Napredovanje u svijesti i slobodi (Hegel) jako je izraženo i, s toga, upravo istoričnost promoviše milenij kontinuiteta ovog naroda. Prividna protivuriječnost između naroda (plural) i naroda (singular) ne imputira, kako bi neki htjeli, nekakvu narodno- nacionalnu upojedinačenost, nadnacionalnost, vanvremenost i unitarnost. Eminentno bosanski narod jesu njeni narodi, odnos između pomenutog "singulara" i "plurala" nadaje se kao svojevrsno jedinstvo suprotnosti. Upravo neki procesi iz bliske prošlosti kao što su "južnoslovenski emacipatorski i nacionalistički pokreti u Srbiji i Hrvatskoj u XIX stoljeću", govore u prilog gore rečenog: "Sve su te okolnosti, kaže se dalje, morale etničko profiliranje Bosanaca dominantno usmjeriti naspram jedinstvenog nacionalnog bosanskog određenja već po trovrsnom kriterijumu vjersko-civilizacijske bliskosti i pripadnosti." (podc.Ž.Š.)[2]

Ako je Bosna i apsolvirala "estetički" stadijum, rečeno kierkegaardovski, onda u "etičkom" stadijumu isključivo pravo i odgovornost imaju, podjednako, svi konstitutivno-narodni elementi i pojedinci. Nije to stoga što neka pojedinačna i njoj nadređena volja tako hoće, nego što su to punopravni elementi njenog nedjeljivog bosanskog bića. Povijesnost njezinih ljudi resp. naroda jeste povijesnost Bosne, njena tragajuća i trajuća državotvornost, kulturnost, filozofičnost. Njenu istoriju tvore njezini ljudi, između racionalne spoznaje, rata i molitve: "....kada bi ti znao ovaj dan što je mir tvoj!"

Bez obzira na pionirstvo i nedoumice oko ustanovljavanja jedne prihvatljive filozofskoknjiževne periodizacije, radi jednostavnosti i jasnoće, uzećemo da su to dva, odnosno tri razdoblja. Prvo je razdoblje kompaktnog srednjevjekovnog književnog rada koji egzistira do dolaska Turaka u naše krajeve. Tako je za taj period evidentan nedostatak najstarijih pisanih spomenika (prije svega epigrafika kao tradicija stećaka i raznih objekata), ovo je stvaralaštvo nedvosmisleno nosilo bosansku odrednicu. Drugo razdoblje zahvata tzv. tursku periodu (ona se manifestuje u raznovrsnosti

---

[1] I.Lovrenović, M.Imamović **Bosna i njezin narod**, Sarajevo, 1992.

[2] Ibidem (stranice nisu paginirane).

muslimanske, srpske, hrvatske i jevrejske) i u njima se kompaktnost gore navedene bosanske odrednice sve više gubi, rastače. Treće razdoblje od dolaska Austro-Ugara 1878. do 1918. godine, je razdoblje o kojem ćemo filozofski (pro) govoriti drugi put.

GOVOR MRAMOROVA

Ne možemo a da se ne zapitamo o neobičnoj i nesvakidašnjoj ljepoti ovih grubih i gordih kamenova rasutih po vrletima i pitomim dolinama Bosne? Koliko ih uopšte ima (samo u Hercegovini je pronađeno 22000 komada), koja im je prava namjena i koji je smisao i simbolika likovno-tekstualnih dijelova ovih spomenika. Gdje im je početak, a gdje kraj, pita se jedan istraživač, ukazujući najvjerovatnije na čitavu paletu oblika, od najranijih, preko prelaznih do najnovijih egzemplara. Da li je to način na koji su Bosanci ukrašavali svoja brda i doline, jedinim svojim umjetničkim spomenicima, poznatim nadgrobnim kamenovima - stećcima. Grubljih, ali i osobenijih spomenika nije poznavala cijela tadašnja srednjovjekovna Evropa. U natpisima, znakovima, figurama i šarama tih "mramorova" pretstavljena je, u svakom slučaju, medijevalna Bosna, bilo ona bogumilska, bilo hrišćanska, bilo najranija islamska. Ta je činjenica tvrda kao i kamen sa koga nam i danas govore Bosanci i Hercegovci.

Već na prvi pogled pada u oči tehnička grubost i estetska arhaičnost koja, uz evidentne uticaje sa strane, uglavnom okupira bosanskog "umjetnika", "kovača", tj. klesara. Stilski, dakle, ovdje se našlo sve što je moglo da uđe u ornamentiku srednjevjekovne Bosne. Ima tu kasnoantičkog, rano-hrišćanskog, primorsko-romanskog, vizantijskog i gotskog elementa, uz jak refleks predistorije i atavizma do u mlađe kameno doba, kao i infantilnog primitivizma zastupljen it "apstraktni" i geometrijski, kao i biljni, voćni i cvijetni ornament; uz to ima i nešto simbolike. Predistorijski, "narodni" i umjetničko-istorijski sloj, to su tri osnovna elementa ornamentalnog ukrasa stećka. Ako tome dodamo nešto ljudskih, životinjskih i fantastičnih figura i scena (zmajevi i sl.) i crteže raznog oružja, iscrpili smo uglavnom sav umjetnički inventar bosanskog kamenoresca. Pored dakle spiralnog (upečatljivi meandar na nišanu kod Bakića), kockastog romskog ("tekstilni", ali i keramički djeluju motivi na nadgrobnom kamenju u Gacku) i biljnog motiva (stilizovanaa "grančica" na kamenu iz Žakova), krugovi i rozete na velikom stečku iz Donje Zgošće, kraj Bobovca, djeluju najljepše i najviše umjetnički. Ovi kružni ornamenti podsjećaju na one poznate krugove na sanducima iz Konjica, vjerovatno vrlo starog porijekla, ali i na preslicama i drugim raznim objektima narodnog rezbarstva. Josip Matasović iznio je u jednoj radnji o seljačkom rezbarstvu u Slavonskoj posavini (kraj velikim dijelom naseljen iz Bosne) kružne motive na nekim drvenim "sklopicama za puceta" i "kepčijama" (čobanskim drvenim čašama) koji su kao kopirani, identični ovim zgošćanskim motivima. Porijeklo ove ornamentike uopšte moglo bi biti drveno, duborezačko. Slični kružni motivi u drvenom rezbarstvu i pokućstvu sada već izumrle i muzejske skandinavske umjetnosti, kao i još donekle žive narodne umjetnosti sjevernih Slovena i na sjever doseljenih Južnih Slovena (npr. Horvatski Vaizgrub ispod Malih Karpata, 18 km sjeveroistočno od Bratislave), po mišljenju dr Vladimira Dvornikovića, dali bi daljih potvrda za široki geografski i istorijski radijus ovog motiva i njegovog selenja sa jedne vrste materijala na drugi. Tom krugu pripisuje se, kao solarnom motivu, simbolika sunca kao izvora života ili se shvata naprosto kao "krug" ili "kolo" života. Pored tog "sunca" ima na stećcima i lunarnih motiva, figura ili mladog mjeseca, simbola nastajanja i umiranja, ali i vječitog novog rađanja i postojanja. Po mišljenju M.Karanovića našao se na jednom kamenu kod Skender Vakufa i

"djedovski štap" simbol Bosanske crkve. Stilsko-umjetničke motive vizantisjko-romanskog porijekla, daleko od svake predistorije, nalazimo naročito na zgošćanskom stećku koji se uopšte, od svih do sada neđenih kamenova, može smatrati umjetnički najbogatijim i najizrazitijim. Ornamentske trake koje odvajaju gornji niz figura i ukrašenih polja od donjih predstavlja već višu umjetničku kombinovanu ornamentiku.

Linija "naturalizma" diže se od skromnog Grubačevog pokušaja (lik na nadgrobnom kamenu Vukca, u Boljunima) na mnogo viši stepen u figurama na zgošćanskom stećku. Ovaj spomenik obilježava i figuralno-realistički vrhunac "srednjovjekovne bosanske plastike", ako se tako može reći. Tu je prikazano nekoliko vitezova na konju, u kasu i u naletu borbe ili turnira. Konture konja, u anatomskim proporcijama i živosti pokreta, nisu bez izvjesne gracije i crtačke sigurnosti koja u nekih figurama začuđava. Razabire se individualizacija figura i gestova, od kojih je svaka drugačija i puna izražajnosti. U nizu od četiri konjanika koji jurišaju nasuprot četvrtom sa spuštenim kopljima na kojima se vijore zastavice, osjeća se elan pokreta i borbe kao ni u jednom drugom reljefnom ukrasu bosanskih stećaka. S osobitom ljubavlju i pažnjom, ali i sa najviše uspjeha, izrađeni su na zgošćanskom stećku upravo konji, lijepi i kićeni, naročito na dnu jedne uže strane stećka, a među njima dvije nejasne čovječije figure. Scena lova na jelene, divlje svinje itd..., prikazana je u stilizovanoj šumi, a shematično su predstavljene i kule grada na pročelju, pri vrhu stećka. Natpisa nema, jer ga je netko uništio. Stećak mora da je od nekog: osobito odličnog velmože, ako nije i banov, misli Ćiro Truhelka, a Đ. Stratimirović iznosi viđenje da je bana Stefana II iz druge polovine XIV vijeka. [3]

Umjetnost starobosanskih mramorova, po svom tipu i stilu, ni danas nije mrtva. Ona, i poslije toliko godina, još uvijek začuđuje i nadahnjuje etnologe, istoričare, pjesnike, filozofe. Svojom postojanom i iskrenom ljepotom "nijemo" se glasaju i kazuju nam jedno davno vrijeme i ljude koji nenametljivošću i stvaralačkim nemirom još nisu prestali. Čak i ako ih pokrije lišaj, treba "leći pod stećak stiha", piše Skender Kulenović. Tako, i samo na taj način, i na nas će preći dio odgovornosti prkosa koji nose ovi čudotvorni mramorovi i zemlja po kojoj su posijani.

KNJIŽEVNOFILOZOFSKI POKUŠAJI

Bez namjere da se ostvari jedan iscrpan i sveobuhvatan uvid u najranije početke i daljnji razvoj bosanskohercegovačke književnosti pokušaćemo, tek s pukim naznakama, realizovati zadato. Nije to s toga što nedostaju izvori (samo letimičan i zato nedovoljan uvid pokazuje solidan broj knjiga na ovu temu) ili vlastito (ne)htijenje da to učinimo. Ne, radi se upravo o jednom pristupu koji je, po meni, u odnosu na bosanskohercegovačko, eks-teritorijalno, eks-literarno i sl. Naime, pišući o srpskoj, hrvatskoj i muslimanskoj (ili muslimanskoj, hrvatskoj i srpskoj, svejedno) literarnoj tradiciji premalo je ili nedovoljno naglašavana njihova zajednička ishodnica i fundiranost. Nije nam nakana tvrditi da unutar bosanskohercegovačke književnosti ne opstoje kao relativne autonomije literarni korpusi jednih, drugih i trećih. Ali, ipak.... Drugi problem, koji dobro uočava Desanka Kovačević-Kojić u svojoj knjizi "Gradska

[3] Ć.Truhelka **Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne**, Gl.Z.M. BiH, XXVI 1914. i Đ.Stratimirović **Zgošćanski stećak**, Gl. Z.M. BiH, XXXVIII

naselja srednjovjekovne bosanske države", jeste da se i o urbanom i o duhovnom ovdje govorilo "ili sasvim parcijalno ili uzgred u velikim istorijskim sintezama."

Pisanje i govorenje o književnosti Bosne i Hercegovine u sebe uključuje kao razlog bez koga se ne može upravo pismenost. Ona je indikativna po kulturnu istoriju jednog naroda koji je u prošlosti živio na ovom terenu, sa svim specifičnostima i istorijskim preduslovima koji su uticali na razvoj te iste pismenosti i kulture uopšte. Istorijski razvoj pisma i jezika "od pojave slovenske pismenosti u IX vijeku do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine"[4] zahvata u kontinuitetu veliki vremenski raspon. Autor je čitavu građu, pisane spomenike i literaturu o njima, hronološki sistematizovao po istorijskim periodima koji su dali obilježje razvoju pisma i njegovoj upotrebi na današnjem bosanskohercegovačkom terenu: prvi, period od doseljavanja Slovena pa do jasno pisanih dokumenata u XII vijeku; drugi, period od XII do XV vijeka, u kome je razvoj srednjovjekovne bosanske države uticao na širu primjenu pisanih spoemnika i "prilagođavanja pisma potrebama dvorske kancelarije;" treći, period turske vladavine do 1463. do 1878. godine i četvrti, kao poseban odjeljak o uticaju prosvjetnih reformi, o prosvjetnoj politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine.

O problemima istorije bosanskohercegovačke književnosti, hrestomatski ili drugačije, pisano je i kasno i nedovoljno. Podhvat vrijedan pomena je onaj iz 1974. od grupe autora pod nazivom **Bosansko-hercegovačka književna hrestomatija** (knj.I)., **Starija književnost** koja ukazuje "svojom pojavom na područje složene i nedovoljno proučene književne materije". Knjiga **Starija književnost** formalno je podijeljena na pet poglavlja: na cjelinu tekstova iz srednjevjekovne književnosti razvrstane na srednjevjekovne kodekse (jevanđelja i zbornici religiozno-hrišćanskog karaktera: među njima se "svojim čistijim svjetovnim i literarnim oblikom" izdavaja bosanski prepis poznatog romana o Aleksandru Velikom), srednjevjekovne epigrafike, administrativno-upravne spise, hronike i rodoslove. Drugu grupu čine tekstualne cjeline posvećene hrvatskoj, muslimanskoj, srpskoj i jevrejskoj književnoj tradiciji. Prva, dakle, knjiga, bosanskohercegovačke hresormatije **Starija književnost** zapravo otvara pogled na bogatstvo kulturnoistorijske književne baštine "**kojoj je zajednički doprinos dalo cjelokupno stanovništvo koje je egzistiralo na bosanskohercegovačkom terenu.**" (podc. Ž.Š.) Ovo i ovakvo književno naslijeđe kao i izuzetno sadržajno jedinstvo stvaralačkih raznovrsnosti pokazuje, između ostalog, specifikum ovog podneblja: susretanje i ukrštanje domaće tradicije i njenog književnog izraza sa književnim oblicima raznorodnih kultura. Iako je ovaj, hvale vrijedan književni poduhvat, još uvijek pionirski, upornom i kritičkom oku ne izmiču i određene nedoumice i manjkavosti. Dakle, i "pored uočljivog nastojanja da se pokaže istorijsko zajedništvo naroda i njihova kultura", ova se knjiga više doima kao mehanički zbir tradicija, nekoherentnih zbog neujednačenog kriterijuma. Tako je za spomenike na narodnom jeziku, kada je riječ o srednjovjekovnoj tradiciji, te potonjoj srpskoj i hrvatskoj, isključivi kriterij za određivanje njihovog "bosanskog porijekla, ili pripadnosti srpskoj ili hrvatskoj tradiciji", bio lokalna jezička boja i, ako je bilo više sreće, jasnije etničke osobenosti. Svakako da taj kriterij nije mogao da važi i za pisce na latinskom jeziku, ili za pisce muslimanske tradicije na orijentalnim jezicima, ili za cjelokupnu jevrejsku književnu tradiciju. Zbog toga su priređivači uzimali u obzir i

[4] Vidjeti studiju V.Bogičević **Pismenost u Bosni i Hercegovini**, V.Masleša, Biblioteka "Kulturno naslijeđe", Sarajevo, 1975.

druge elemente kao što su "zajednički teren, zajednička istorija, zajednički ljudski moment itd., što se u jednom opštijem razmatranju kulturnih tekovina i ne smije zanemariti. Pitanje je, međutim, koliko je takav postupak pružio adekvanu sliku pojedinih književnih tradicija i njihovog kontinuiteta na bosanskohercegovačkom terenu."[5]

---

5 U.B. Letić, Knjige i književno naslijede, Univerzal, Tuzla 1987.

mr. Muhidin Pelesić

BOSANSKA VOJSKA - VAŽAN FAKTOR NA RATIŠTIMA SREDNJOVJEKOVNE EVROPE

Vojna obaveza u srednjovjekovnoj bosanskoj državi bila je zasnovana na ustanovi baštine, odnosno zemljišnog posjeda, kojeg je vladar davao plemiću uz njegovu obavezu da se odazove na poziv za službu sa brojem ljudi koji je ovisio o veličini baštine. Vojna obaveza baštinika obično je trajala onoliko dugo koliko je trajao ratni pohod. Bosna, za razliku od nekih susjednih zemalja, nije imala najamničku vojsku nego su njenu vojsku sačinjavali vojni odredi feudalaca koji su, poslije smrti prvog bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića (1353-1391; kralj od 1377.), znatno ojačali svoju moć na štetu centralne vlasti.

Veći dio oružja i vojne opreme izrađivan je u Bosni gdje je bio razvijen kovački zanat. Na drugoj strani, bošnjački oružari radili su u Dubrovniku i na proizvodnji vatrenog oružja. Bošnjaci su u XIV. stoljeću upotrebljavali jednooštrične i dvooštrične mačeve, a od XV. stoljeća i mač dvoručnjak. Sablja je ušla u upotrebu koncem XIV. stoljeća, pa je početkom XV. stoljeća bila na većoj cijeni od mača. Korišćene su razne vrste topuza, buzdovana, kopalja i bojnih sjekira. Bosanski luk bio je sa jednom ili dvostrukom krivinom, a štitovi su bili okrugli, trokutasti ili pravokutni. Upotrebljavane su razne vrste metalnih kaciga, verižnih košulja i konjaničkih oklopa.

Prva vijest o vatrenom oružju u Bosni potječe iz 1378.g. kada je dubrovački senat poklonio kralju Tvrtku I jedan top - bombardu, a 27. marta 1383.g. Mletačka Republika poklonila mu je top zvani "falkonus". U Dubrovniku, Dalmaciji i Italiji bili su poznati i na cijeni bosanski štitovi, mačevi, mamuze i druga vojna oprema. Bošnjaci nisu poznavali tajnu spravljanja baruta. Tome su ih naučili tek Osmanski Turci.

Povijest Bosne od sredine VII. do druge polovice XII. stoljeća još nije dovoljno istražena. Od sredine X. stoljeća u historijskim izvorima postoji sačuvana tek po neka vijest jer je Bosna, čije je stanovništvo živjelo patrijarhalnim životom u planinskim krajevima, bila komunikacijski izolirana. Sredinom X. stoljeća bizantski car i pisac Konstantin VII Porfirogenet spominje da Bosna ima i gradove. Ta prvobitna Bosna, okružena visokim planinama, obuhvaćala je samo porječje gornje Bosne od njenoga izvora do tjesnaca Vranduka, dok se istočna granica na Drini protezala od današnjih gradova Goražda do Zvornika. Nepristupačnost njihove domovine bio je jedan od razloga što su se bosanski gorštaci, za razliku od njihovih susjeda, posljednji upoznali sa kršćanstvom. Stanovništvo prvobitne Bosne prilagodilo je staro ime rijeke Basante, ili Basanius, prema svome izgovoru, u Bosnu, a sebe je nazivalo Bošnjanima ili Bošnjacima. Bošnjaci su njihov jezik nazivali bosanskim. 1)

Na osnovu do sada pristupačnih historijskih izvora, može se rekonstruirati više nego hiljadugodišnja epopeja odbrane autentičnosti Bosne i Bošnjaka. Manje je poznato, čak i stručnom dijelu javnosti, devetstoljetno ratovanje Bošnjaka na bojištima tri kontinenta - Evrope, Azije i Afrike. U ovome kratkom prikazu biće riječi o nekim poduhvatima bosanske vojske na izvanbosanskim ratištima u doba srednjovjekovne bosanske države.

Ratovanje u stranim zemljama bilo je, u vrijeme Bosanske banovine i Bosanskog kraljevstva, uzrokovano ispunjenjem vazalnih ili savezničkih obaveza kao i mogućnostima proširenja države. Bosna je bila vrlo aktivna u širenju svoga teritorijalnog posjeda. Mala prvobitna oblast Vrhbosne postepeno je obuhvatala svoje istočne granice do Drine, na jug do Neretve i sa Ramom do blizu Drežnice a na zapadu, prema Hrvatskoj, brzo je prešla staru granicu Plive i Vrbasa.Oblast planinske bosanske jezgre, stvorena za zbjegove i skloništa u vrijeme opasnosti,sa brdskim rijekama punim snage,prostranim pašnjacima za stoku,predstavlja zemlju punu zdravlja i elana.2) Patrijahalno bošnjačko stanovništvo,predvođeno svojim upravljačima,pokazat će svoju vitalnost u narednim stoljećima nakon što je stupilo na historijsku pozornicu,izlazeći iz sjenki svojih do tada sigurnih planina.

Sigurno je da se Bosna,još u svojim počecima,našla na razmeđu Hrvata i Rašana (kasnijih Srba).Bošnjaci su bili izloženi opasnostima i od povremenih brzih prodora madžarskih (ugarskih) i bugarskih konjanika.Od sredine X. stoljeća može se,na osnovu do sada poznatih izvora,pratiti proces formiranja Bosne kao zasebne državne cjeline.Usljed napada jačih neprijatelja Bosna, ponekad, potpada pod njihovu, više ili manje izraženu, vlast.

Bosna je u vrijeme kneza Časlava kraće vrijeme bila u sastavu Raške, a poslije 960. izdvojila se kao samostalna cjelina. U Dukljaninovoj kronici Bosna se spominje u istoj ravni sa Raškom i Hrvatskom. Uz bana spominju se velikaši Bosne. Ban je biran iz redova rodovskog plemstva sa kojim je dijelio vlast. U drugoj polovici X. stoljeća Bosnu je dvije godine (968-969) držao pod okupacijom hrvatski kralj Mihailo Krešimir II. Koncem istog stoljeća, car Bugara i makedonskih Slavena-Samuilo nametnuo je Bosni svoju upravu koja je bila zanemarivog karaktera. Bizantsko carstvo je iza 1018.g. obnovilo svoju vrhovnu vlast nad balkanskim zemljama, pa tako i nad Bosnom. Ta vlast u Bosni bila je više nominalna nego stvarna. Bosanski banovi su u drugoj i trećoj četvrtini XI. stoljeća toliko podigli svoj ugled i snagu svoje države tako da se banovina Bosna spominje 1067.g. u istoj ravni sa kneževinom Dukljom.

Bizantski car je oko 1040.g. velikim novcem morao pridobijati bosanskog bana i humskog kneza da mu se pridruže u ratu protiv dukljanskog kneza Vojislava. I pored toga, Bizant je bio poražen a dukljanska država je tek između 1081. i 1088.g., predvođena kraljem Bodinom, proširila svoju vlast nad cijelom Bosnom. Poslije Bodinove smrti i rasula njegove države (oko 1101.g), Bosna se politički osamostalila i izbjegla daljnju vezu sa Dukljom.

Poslije propasti hrvatskog kraljevstva i stvaranja madžarsko-hrvatske državne zajednice 1102.g., Bosna je bila izložena jakom političkom i vojnom pritisku Madžarske (Ugarske), koja je ostvarivala veći uticaj na nju nego što je to uspijevalo Bizantskom carstvu. U neizvjesnom i opasnom vremenu hrvatskih i dukljanskih prijestolnih borbi Bosna je uspjela sačuvati samostalnost, a ban bosanski nije nad sobom nikog priznavao. Bosnom su, kao svojom zakonskom djedovinom,upravljali domaći banovi. Do konca XI. stoljeća u Bosni su učvršćeni osnovni elementi državne organizacije i vlasti koju je predstavljao ban, vojvoda (dux) ili knez (princeps). Bosna je tada obuhvatala veći broj župa između Drine i Vrbasa.

U kasnijim decenijama (oko 1138.g.) ugarski kraljevi su i u svojoj kraljevskoj tituli (Ramae rex) odavali pretenzije na Bosnu. Tada je bosanski ban, u znak podložnosti, ugarskom kralju ustupio samo župu Ramu, mada neki smatraju da je

Rama isto što i Bosna. Uspostavljanjem takvih odnosa nije prestala državnost Bosne. Naprotiv, u preko tri slijedeća stoljeća ima bezbroj primjera koji ukazuju na borbu Bošnjaka za očuvanje državne samostalnosti protiv ugarskog kraljevstva koje je uzaludno nastojalo potčiniti Bosnu pod svoju stvarnu i neposrednu vlast. 3)

Danas je općeprihvaćeno mišljenje da je prvi, po imenu priznati, bosanski ban bio Borić (oko1154-1163) a da tek iz njegove vladavine slijedi ona čuvenog bana Kulina i to, navodno, od 1180. do 1203. godine. Međutim, prema dubrovačkom historičaru Mavru Orbinu, koji je pisao početkom XVII stoljeća, i njegovim izvorima, te historičarima iz kasnijeg perioda dr F. Milobaru i M.Perojeviću, bit će da je Kulin ban dva puta vladao Bosnom - prije i poslije bana Borića, s tim što je prva Kulinova vlada bila veoma kratka. U prilog toj tezi govori epizoda o velikoj bitci na rijeci Tari 1151-godine, u vrijeme ugarsko-bizantskog rata (1151-1155). S jedne strane nalazila se biznatska vojska, predvođena carem Manuelom Komnenom, a s druge, Ugari, Rašani, Hrvati i Bošnjaci. Bila je to jedna u nizu bitaka kojom je Bizant nastojao vratiti svoj nekadašnji utjecaj koji su na Balkanu ozbiljno načeli Ugari. Kulin ban je poslije bitke na Tari odveden kao zarobljenik u Konstantionopolis, a na njegovu vladarsku stolicu zasjeo je poslije tri godine ban Borić.

U ugarsko-bizantskom ratu u oblasti grada Braničeva učestvovao je 1154.g., kao ugarski saveznik i novi bosanski ban Borić sa odredom Bošnjaka. Bizantski ljetopisac Kinam kaže, da ban Borić nije bio podanik ugarskog kralja, nego saveznik, a da se Bosna protezala sve do Drine, koja je bila granica prema Raškoj. Bosna nije bila podložna velikom županu Rašanu "nego je to bio narod, koji je živio samostalno i imao svoje običaje i uredbe, kao i svoga vladara." Pop Dukljanin veli, da se "Bosna protezala do rijeke Drine, na zapad, do planine Borove Livnu na istoku.", tako da je tada već i dolina Rame bila pridružena bosanskoj državi.

Dolaskom Ištvana IV na ugarski prijestol 1163. godine, bosanski ban Borić našao se na strani njegovog protivnika Lasla II zbog čega je ugarska vojska upala u Bosnu, pobijedila Borića i pokušala da ga ukloni sa vlasti. U novom ratu bizantska vojska osvojila je Bosnu (1166/67.g.). Bizantski car Manuel Komnen oslobodio je iz zatočeništva ranijeg bana Kulina i vratio ga na bosansko prijestolje. Poslije privremene bizantske prevlasti (1167-1180) Bosna se opet našla u interesnoj sferi ugarskih vladara.

Ali upravo za vrijeme druge vlade bana Kulina (1167-1203) sačinjen je najstariji, do sada poznati, međunarodni ugovor o prijateljstvu i trgovini Bosne sa nekom drugom državom. Radi se o Kulinovoj povelji Dubrovčanima iz 1189.godine, koja je, sama po sebi, svjedočila o nezvaisnosti Bosne. Danas se taj izuzetno značajan diplomatski dokumenat smatra "rodnim listom Bosne".

I Kulin ban je ratovao izvan Bosne. Njegova vojska učestvovala je, na strani Ugarske i Raške, u ratu protiv Bizanta 1182-1183.g. Tada su Bošnjaci oplijenili Kučevsko zagorje. Ratovi vođeni u XII stoljeću ojačali su moć bošnjačkih vojnih starješina i doprinosili su procesu feudalizacije.

Između Kulina bana i dukljanskog vladara Vukana vladalo je neprijateljstvo još od 1199.g. Upravo od Vukana potječu optužbe papskoj kuriji protiv bana Kulina da štiti heretike i da je, zajedno sa svojom porodicom i brojnim pristalicama, "prišao opakoj herezi". Zahvaljujući svojoj diplomatskoj vještini Kulin je izbjegao križarski rat protiv Bosne. Tako je Kulin ban obezbjedio Bošnjacima dragocjen predah za čije je vrijeme Crkva bosanska uhvatila korjena među domaćim stanovištvom. Prvom

prilikom Kulin ban se osvetio Vukanu. Kulinova vojska je u ljeto, ili jesen, 1202. godine napala Vukanovu državu, opustošila dio njenog teritorija i zarobila dosta stanovištva. Poslije toga Bošnjaci su ostali u osvojenoj oblasti što je dovelo do krize u bosansko-ugarskim odnosima pošto je Vukan bio ugarski štićenik. Zbog toga je Kulin ban morao odustati od osvajanja Vukanovog teritorija.

Granice bosanske države sterale su se u doba Kulina bana od Drine do Grmeča obuhvatajući oblasti: centralnu Bosnu, Usoru, Soli i Donje kraje oko rijeke Sane. Jedan suvremenik zabilježio je da je "Kulinova Bosna prostrana, velika deset i više dana hoda". Kulin je nosio titulu "ban bosanski", a jedan papski legat nazivao ga je "veliki ban Bosne", "plemeniti i moćni muž". Poslije više od pola milenija ljetopisac Lašvanin zapisao je o značaju Kulinovom: "U vrijeme njegova banstva Bosna bi najsrićnija i najobilatija". Narod je to, također, na svoj način kazao: "Od Kulina bana i dobrijeh dana".

Crkva bosanska nije priznavala dogme zapadnog katoličanstva i istočnog pravoslavlja pa su je, i u Rimu kao u Konstantinopolisu, smatrali heretičkom, dakle krivovjernom i otpadničkom. Sve do propasti srednjovjekovne bosanske države vjernici Crkve bosanske činili su većinu stanovnika Bosne (u vrijeme Kulina bana bosanska država imala je 160.000 stanovnika, a koncem XIV. stoljeća, u doba kralja Tvrtka I Kotromanića, više od 400.000), uključujući većinu bosanskih banova, kraljeva i plemićkog staleža. Sljedbenici bosanske crkve sami su sebe svojim narodnim, bosanskim, jezikom nazivali "krstjanima", ali i "bogumilima", a svoju vjersku organizaciju "Crkvom bosanskom". 4)

Za vrijeme bosanskog bana Mateja Ninoslava (1232-1250) ugarski herceg Koloman osvojio je 1237.g., na čelu velike križarske vojske, značajne dijelove Bosne. Međutim, poslije najezde Mongola u središnju Evropu, koja je 1242.g. zahvatila i Bosnu, ban Ninoslav iskoristio je priliku da oslobodi zemlju i da rat prenese izvan nje. Tako su se Bošnjaci umiješali u rat između Trogira i Splita. Uz Splićane su stali svi neprijatelji ugarskog kralja - "veliki ban bosanski" Matej Ninoslav, Poljičani i knez Huma Petar. Toliko je Ninoslav već u to vrijeme bio moćan i ugledan preko granica Bosne da su ga Splićani na svoj trošak pozvali u pomoć i izabrali za gradskog kneza. Ninoslav je došao sa velikom vojskom što je, opet, značilo da je sva Bosna bila uz njega i da ju je on mogao bez straha, zbog rata na strani, za neko vrijeme napustiti. Bošnjaci su, zajedno sa Splićanima, opustošili trogirsko polje a onda se Ninoslav vratio u Bosnu. U Splitu je ostavio svog rođaka da ga zastupa, a odbranu grada povjerio je svome sinu sa jakim odredom konjanika. 5)

Za vrijeme Ninoslavljevog nasljednika bana Prijezde (1250-1287) Bosna je došla u veću ovisnost od Ugarske. Tako je vojska Bošnjaka 1260.g. učestvovala u pohodu ugarskog kralja Bele IV protiv Češke. 6)

Koncem XIII. stoljeća bribirski kneževi Šubići iz Dalmatinske Hrvatske, koristeći se dinastičkim ratom u Ugarskoj, proširili su svoju vlast skoro na cijelu Bosnu. Mada je Prijezdin nasljednik bosanski ban Stipan I Kotromanić (1287-1314) pružao ogorčen otpor, njegova vlast bila je ograničena na područje uz Drinu. Upravo je taj vojnički otpor Stipana I obezbijedio dinastiji Kotromanića budućnost od još stoljeće i po. Tek je bosanski ban Stipan II Kotromanić (1314-1353) uspio da 1322.g. istjera iz Bosne Mladina II Šubića. Stipan II je konsolidirao bosansku državu i sredio unutarnje odnose. Koristeći unutarnju nestabilnost u Srbiji, Stipan II se učvrstio u oblasti Usore i Soli koje su od 1284.g. bile odvojene od Bosne. Nakon velikih borbi

zavladao je 1324.g. Završjem (Duvno, Livno i Glamoč) koje je trajno ostalo u posjedu bosanskih vladara. Zatim je zauzeo Krajinu od ušća Neretve do Drniša i zapadni dio Huma (1326). Uspon Bosne bio je povezan sa razvojem trgovine i rudarstva, jačanjem unutarnjeg tržišta i spoljne trgovine te porastom ekonomske i političke moći bošnjačkog plemstva. U to vrijeme podignuti su mnogi utvrđeni gradovi. U jednom suvremenom bosanskom dokumentu zabilježeno je da je Bosna za vrijeme Bana Stipana II bila: ". . . od Save do mora, od Cetine do Drine . . ."

Stipan II često je ratovao po Dalmaciji. Jedan njegov odred učestvovao je 1324.g. u internom obračunu hrvatskih magnata kod Knina. U čestim ekspedicijama bosanske vojske po Dalmaciji i Hrvatskoj dolazilo je i do situacija uobičajenih za to doba. Godine 1338. jedna bosanska vojska žurila je trogirskim poljem u pomoć Šubićima koje je Stipan II tada podržavao protiv kneza Nelipića. Trogirska općina, u strahu da vojska ne nanese štete po polju, poslala je pred Bošnjake izaslanike sa poklonima. Time se trogirska općina ogriješila o naredbu biskupa Lampridija koji je, pokoravajući se papinim instrukcijama, zabranio svaku komunikaciju sa Bošnjacima "kao heretičkom vojskom".

U ugarsko-mletačkom ratu ban Stipan II učestvovao je sa vojskom na strani Ugarske u borbama za Zadar. Zahvaljujući njegovom učešću bio je pobijeđen knez Nelipić. Iz jedne isprave znamo da se u oktobru 1345.g. Stipan II nalazio u pratnji ugarskog kralja u Zagrebu. Ugarski kralj Ludovik I nazivao je Stipana "dragi naš rođak". Bosna je tada imala nepomućene odnose sa Ugarskom. Bilo je to jedino doba srednjovjekovne bosanske historije sa takvim odnosima. 7)

Najmoćniji vladar dinastije Kotromanića bio je Stipanov nasljednik ban, kasnije kralj, Tvrtko I Kotromanić. On je nastavio sa energičnim jačanjem Bosne i svoje centralne vlasti, što nije prolazilo bez otpora u Bosni, ali i van nje. Pobijedivši, zajedno sa srpskim knezom Lazarom Hrebeljanovićem, opasnog župana Nikolu Altomanovića, Tvrtko je 1373.g. osvojio donje Polimlje kod Mileševa i Prijepolja, gornje Podrinje, Gacko i druga mjesta. Tvrtko je 1377.g. preoteo od Balšića župe Trebinje, Konavle i Dračevicu. Iste godine Tvrtko se okrunio za kralja "Srbljem i Bosni" i postao neosporni gospodar prostranog dijela nekadašnje države Nemanjića. Poslije toga Tvrtko je usmjerio svoje snage prema Jadranu. Pošto je Mletačka Republika predala 1381.g. Kotor Ugarskoj, Tvrtko je na ulazu u Boku Kotorsku 1382.g. podigao grad i luku Novi (kasnije poznat kao Herceg Novi) a nešto kasnije i Brštanik (u blizini Opuzena). To je uradio da bi se učvrstio u Primorju i oslobodio se zavisnosti od Dubrovčana u poslovima vanjske trgovine. Tvrtko je izradio i bosansku mornaricu. Veće brodove kupovao je od Mlečana a admiral njegove flote bio je mletački građanin. Bosanski kralj Tvrtko I potčinio je kasnije svojoj vlasti i Kotor.

U toku 1390.g. bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću predali su se gradovi Split, Šibenik i Trogir te cijelo područje do Knina i Zemunika kod Zadra sa ostrvima Bračem, Hvarom i Korčulom. Te godine Tvrtko se nazvao "kraljem Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja". Tada je bosanska država imala najšire granice. Tvrtko je na zapadu izbio na staru granicu hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva od Velebita do Kotora. Pod svojom vlašću držao je Bosni priključene dijelove srpske i velike dijelove hrvatske zemlje.

Pod konac njegove vlade na bosanskim granicama pojavio se novi opasni protivnik - Osmanski Turci. Srpski knez Lazar molio je Tvrtka da mu pomogne u suzbijanju osmanske opasnosti, što je svjedočilo o ugledu bosanske vojske u tom

dijelu Evrope. Tvrtko je uočio pogibelj koja je prijetila Lazaru i razumio da bi njegov poraz približio Turke bosanskim granicama. Stoga je naredio Vlatku Vukoviću da sa jakim odredom od 5.000 Bošnjaka krene u pomoć Lazaru.

U Bosni su nekako osjećali da su od tada oni na udaru velikog i strašnog evroazijskog Osmanskog Carstva u usponu, sa strahovitim vojnim i privrednim potencijalima i vjerom, islamom, koji je uskoro počeo da privlači mnoge Bošnjake. Superiorna i centralizirana državna struktura države pokazala je organizacijsku i taktičku nadmoć nad koalicijom koja je "istrčala pred rudu povijesti na Kosovu polju". Na osnovu starih kronika Mavro Orbin je, više od dva stoljeća kasnije, zapisao: "U ovoj bici pale su mnoge ličnosti iz Raške i Bosne (. . .) Vuković je s malo svojih ljudi pobjegao poslije spomenute bitke". 8)

Poslije smrti kralja Tvrtka I 1391.g. došla je do izražaja narasla moć velikih bošnjačkih plemićkih porodica, posebno Hrvatinića, Hranića, Kosača i Radinovića (Pavlovića). Ove moćne plemićke porodice, ali i neki drugi jaki plemićki rodovi, držali su se vladara sve dok nisu i sami postali dovoljno jaki da svoje velike baštine pretvore u stvarno samostalne državice u kojima će njima pripasti ne samo puni iznos zemljišne rente nego i ostali izvori bogatstva koji su stvarani razvojem robno-novčanog prometa. Jačanju tih tendencija pridružio se još teži i kompliciraniji položaj Bosne između Ugarske i Osmanskog Carstva.

Poslije Tvrtkove smrti veliki vojvoda bosanski Hrvoje Vukčić Hrvatinić, "inače pataren" ("bogumil") bio je dugo najmoćnija ličnost Bosne. Njegova se volja morala poštivati u cijelom kraljevstvu. Dubrovčani su njega smatrali stvarnim kraljem Bosne. Vremenom se Hrvoje sve više oslanjao na Turke u ostvarenju svojih planova.

U vrijeme bosanskog kralja Stjepana Tomaša Ostojića (1443-1461) koji je naslijedio Tvrtka II Tvrtkovića, zadnjeg kralja loze Kotromanića, Osmanski Turci bili su stalno od 1451.g. prisutni u župi Vrhbosni i njenom gradu Hodidjedu. To osmansko "Bosansko krajište" predstavljalo je mostobran za kasnije konačno osvajanje Bosne.

Kraljevi Stjepan Tomaš i njegov sin i nasljednik Stjepan Tomašević (1461-1463) pokušali su zadobiti podršku katoličke Evrope za odbranu Bosne. Tomaš je oštrim mjerama progonio vjernike Crkve bosanske (odnosno "vjere bosanske" kako je ona još nazivana) nastojeći se predstaviti Zapadu kao revnostan katolik. Očito je mislio da je njegovo ranije pripadništvo Crkvi bosanskoj već zaboravljeno, kao i Tomaševa vjerska i politička kolebanja vezana za prve godine njegove uprave. On se žalio katoličkim emisarima da su mu za borbu protiv Osmanskog Carstva napola vezane ruke. U Bosni su, prema Tomaševim riječima, većinu stanovništva činili "manihejci" (vjernici Crkve bosanske) "koji više vole Turke nego kršćane". Zbog toga Tomaš nije smio ratovati protiv Osmanskog Carstva bez značajne katoličke pomoći koja je trebala doći izvan Bosne.

U Bosni su se formirale dvije stranke: turkofilska koja je imala većinu i slabija ugarofilska. Sloboda za jednu stranku doživljavana je kao ropstvo za drugu. Zbog toga je u Bosni vladalo rastrojstvo koje je trovalo odnose u njoj i onemogućavalo zajedničku suradnju u odbrani zemlje. Bosansko kraljevstvo je, poslije 75 godina hrvanja sa Osmanskim Carstvom, na vojnom, ekonomskom, političkom i vjerskom planu, rastrzano unutarnjim borbama između velikaša i kraljeva, istrošeno višedecenijskim vojnim naprezanjima u Dalmaciji i Hrvatskoj i ratovima protiv srpskih despota i ugarskih kraljeva, prihvatilo 1463.g. mladog osmanskog osvajača Mehmeda II. Crkva bosanska bila je već na zalasku svoje višestoljetne putanje a Bošnjaci

umorni od katoličkih progona i opće nesigurnosti izazvane domaćom neslogom i stalnim opasnostima od susjeda. Bosanska kraljevina nije odjednom i "šaptom pala" nego se njena građevina decenijama rastakala.

Osim toga, sukobi krupnog plemstva, s jedne, i kralja, s druge strane, unosili su razdor i u bošnjački narod. Dosta snage nepovratno je isteklo na bojnim poljima međubošnjačkog razračunavanja. Bošnjaci su "bili ratnici, ali nesložni među sobom", kaže Orbin. Po njemu, a dijelom je u pravu, Bosansko kraljevstvo je propalo zbog "razdora i nesloge" plemstva. Ali, kao što je rečno, ta nesloga kobno se proširila i na druge slojeve bošnjačkog društva. 9)

Centralizirano Osmansko Carstvo sa suvremeno orpemljenom i odlično vođenom i organiziranom vojskom, jakom ekonomijom i sa ogromnim elanom, puno samopouzdanja sile u usponu, tek je počinjalo da se sprema za prave izazove u dokazivanju svog statusa velike sile, kakav će nešto kasnije imati u Evropi, Aziji i Africi. Sve do tada predstavljalo je tek isprobavanje snaga na putu ka usponu do jedne od najvećih svjetskih imperija.

Poslije 1463.g. Bosna je još gotovo pedeset godina bila ratište. Osmanska vojska, u čiji su se sastav postepeno slivali Bošnjaci koji su prihvatili islam, ali i oni kojima je trebalo više vremena da se odreknu ili "vjere bosanske", ili kršćanstva, nosila se još dugo sa katoličkim susjedima, posebno sa Ugarskom. Bošnjaci su 1526.g. imali jednu od odlučujućih vojnih uloga u unuštenju Ugarskog kraljevstva. Bila je to jedna od najava izuzetno velikog vojnog značaja Bošnjaka u proširenju i odbrani interesa Osmanskog carstva. Stara vojnička slava Bošnjaka iz vremena bosanskih banova i kraljeva nastavila je da traje i u izmijenjenim okolnostima osmanske države.

NAPOMENE

1) Mavro Orbin, Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968., str. 174; Vjekoslav Kalić, Povijest Bosne (fototip izdanja iz 1882. godine - Zagreb), Sarajevo 1990., str. 42-43; Dr. fra Oton Knezović, Bosna i Hercegovina od seobe naroda do XII. stoljeća, Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., Knjiga prva (dalje: Povijest Bosne i Hercegovine . . .), Drugo izdanje, Sarajevo 1991., str. 182-183, 186; Dr. Muhamed Hadžijahić, Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana), Drugo izdanje (dalje: Od tradicije do identiteta . . .), Zagreb 1990., str. 15-16, 27; Marko Šunjić, "Mossolmani di Bossina" (1568), Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo, br. 23, Sarajevo 1987., str. 55-57; Prof. Ćiro Truhelka, Bosansko oružje srednjega vijeka, Povijest Bosne i Hercegovine . . . , str. 642-650.

2) Vladimir Ćorović, Istorija Jugoslavije (fototip izdanja iz 1993. - Beograd), Beograd 1989., str. 86.

3) Dr. fra Oton Knezović, navedeno djelo, str. 186-187; Marko Perojević, Ban Borić i ban Kulin, Povijest Bosne i Herceogine . . . , str. 198-200; Vjekoslav Klaić, navedeno djelo, str. 44-48; Vladimir Ćorović, navedeno djelo, str. 60.

4) Mak Dizdar, Stari bosanski tekstovi, Sarajevo 1971., str. 45, 335; Mavro Orbin, navedeno djelo, str. 140; Marko Perojević, navedeno djelo, str. 200-204, 215;

Ovim podužim pasusom iz naznačene knjige se vraćamo prvopostavljenom pitanju: promišljajući naporedo jevrejsku, muslimansku, srpsku i hrvatsku, zašto ne i romsku, albansku i druge na ovim prostoridma, književnu tradiciju, odgovaramo li i koliko na njihovu zajedničku, iako ne i istorodnu, bosanskohercegovačku izvornost i utemeljenost? Koliko su one u svojim, ipak, posebitostima i zasebitostima jedno nedjeljivo, izvorno i autentično književno tkivo sa jednom generalnom prepoznatljivom kulturnoknjiževnom odrednicom? Bez pretenzija za pisanjem priloga za jednu sveobuhvatniju bosanskohercegovačku književnu istoriju, zadovoljićemo se i samom pokušajnošću.

EPILOG

Daljnji duhovni napori su u znaku književnofilozofskih nastojanja jednog Aga-dedeta, Georgija Mitrofanovića, Mavra Orbina, Matije Divkovića, Hasana Kafije
Pruščaka i drugih, s početka XVII vijeka. Pored ostalog, važno je još jedanput, napomenuti da je ovakvoj duhovnoj baštini zajednički doprinos dalo "cjelokupno stanovištvo koje je egzistiralo na bosanskohercegovačkom terenu;" ovo i ovakvo naslijeđe kao izuzetno sadržajno jedinstvo stvaralačkih raznovrsnosti pokazuje i specifikum ovog podneblja: susretanje i ukrštanje domaće tradicije i njenog književnofilozofskog izraza sa duhovnim oblicima raznorodnih kultura. Ta raznorodnost i izukrštanost (muslimanske, srpske, hrvatske, jevrejske i drugih) pokazaće i docnije svoju osobnu svježinu i duhovnu supremaciju nad samo jednom, isključivom, tvrdonacionalnom tradicijom i orijenta

---

Vladimir Ćorović, navedeno djelo, str. 94; Sima M. Ćirković, Jedan prilog o banu Kulinu, Istorijski časopis, Knjiga IX-X, 1959, Beograd 1960., str. 74-75.

5) Marko Perojević, Ban Matej Ninoslav, Povijest Bosne i Hercegovine . . . , str. 223-227.

6) Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, Tom 1, Beograd 1970., str. 763.

7) Marko Perojević, Šubići gospodari Bosne, Povijest Bosne i Hercegovine . . . , str. 239-249; Isti autor, Ban Stjepan II Kotromanić, Povijest Bosne i Hercegovine . . . , str. 250-285; Mak Dizdar, navedeno djelo, str. 80.

8) Mavro Orbin, navedeno djelo, str. 57-61, 102, 154; Marko Perojević, Stjepan Ostoja, Povijest Bosne i Hercegovine . . . , str. 388; Isti autor, Stjepan Ostoja (opet), Povijest Bosne i Hercegovine . . . , str. 437-438, 441; Isti autor, Stjepan Tvrtko II Tvrtković (opet), str. 501; Isti autor, Stjepan Tomaš Ostojić, Povijest Bosne i Hercegovine . . . , str. 510, 547-550; Vjekoslav Klaić, navedeno djelo, str. 224, 316-317; Vladimir Ćorović, navedeno djelo, str. 229, 245; Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1982., str. 35.

mr. Hakija Zoranić

SREDNJOVJEKOVNI BOŠNJANI I NJIHOVA VJERA

Bosna i Hercegovina, pa i Sandžak su uvijek bili, danas su i bit će izuzetno značajan geopolitički i strategijski prostor oko kojeg su se tokom historije sukobljavali interesi Carigrada i Rima, Vizantije i Franačke države. Kasnije Mletačke Republike i Ugarske. Još kasnije Osmanskog Carstva i Habsburške monarhije, odnosno Austro-Ugarske, pa do polovice XIX st. od kad su se žestoko sukobili interesi Srbije i Crne Gore s jedne strane i Hrvatske s druge strane.

No, ovdje je riječ o srednjovjekovnoj Bosni. Sukobe interesa tadašnjih velikih sila pratili su, slično kao i danas, sukobi interesa velikih religija. Željeli su i žele suvereno ovladati ovim prostorima. Zbog čega su idejni, duhovni i vjerski uticaji na NAROD srednjovjekovne Bosne od sredine VII do sredine XV st. bili vrlo složeni i raznovrsni.

Gotovo da ne postoji **narod** na svijetu oko koga je ispleteno više spletki, izmišljeno toliko neistina, podvala i denunciranja kao što je to činjeno prema BOŠNJANIMA. Posebno od pojave velikosrpskih i velikohrvatskih pretenzija na nju. Od tada zapravo imamo njihove teorije o Bosni i Hercegovini, pa i o Sandžaku.

Najprije su velikosrpski osvajački vladajući krugovi izmislili tezu da su navodno prilikom naseljavanja Južnih Slavena na Balkan Srbi naselili maltene od Zadra do Bugarske te da su muslimani poturice. Kad je uz pomoć francuskih trupa 1918. godine stvorena Velika Srbija, koja je nominalno nosila ime Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, možemo li pretpostaviti katastrofalne razmjere indoktrinacija, kad su od 1919. godine nastavni planovi i programi za cijelu tu državu pravljeni u Beogradu uz strogi nazor vladajućih velikosrpskih krugova i Srpske pravoslavne crkve. Indoktrinirali su svoj i sve druge narode.

Slični su učinci postignuti na sve Hrvate i dio Bošnjaka od strane nosilaca velikohrvatske politike i kleronacionalista iz redova katoličke crkve, naročito od vremena tzv. Nezavisne države Hrvatske do danas.

Svi Srbi, a i mnogi Bošnjaci koji su učili u srpskim školama i na fakultetima naučili su temeljnu neistinu, kako smo već naveli, da su na Balkan, pri doseljavanju sve naselili Srbi i Hrvati, druge današnje narode i ne spominju. Tako milionima puta ponavljaju da su Srbi naselili od Zadra do Bugarske, da su Bosna, Hercegovina, Sandžak i sve do Bugarske "srpske zemlje", da su vladari Bosne u srednjeem vijeku bili pravoslavni Srbi itd. Otuda je nastala osvajačka terminologija: "srpska Bosna", "srpska Hercegovina", "srpsko Sarajevo", "srpska Banjaluka", "srpski Bihać", Brčko, Višegra, Srebrenica, Foča, Ilidža itd., itd.

Isto tako svi Hrvati, a i mnogi Bošnjaci koji su učili u hrvatskim školama i na fakultetima, naučili su temeljnu neistinu da su prilikom doseljavanja Južnih Slovena na Balkan, Hrvati tobože naselili sve od Istre do Drine, pa i dalje i pojas pored Jadranskog mora do rijeke Bojane. Tako i velikohrvati milionima puta ponavljaju da su Bosna i Hercegovina, čak i Sandžak "srce hrvatske države". Da su srednjovjekovnom Bosnom vladali hrvatski banovi i kraljevi itd. itd. Tokom indoktrinacije najveći napadi

su izvršeni na srednjevjekovnu Bosnu, Bošnjane i njihovu dualističku vjeru. Tako iskrivljena svijest morala je dovesti do genocida. Ali bar za sad se čini tako da nas je ovo zlo (1992-1996) naučilo pameti bolje nego sve dosadašnje škole, fakulteti i raspoloživa literatura.

Nastanak Bošnjana

Pođimo od principa: Što dalje u prošlost, to bliže sadašnjosti!

Prema dosadašnjim saznanjima do kojih smo došli analizom više znanstvenih radova, Bošnjani su nastali tokom druge polovine VII do početka IX st. od:

1. dijela autohtonih Ilira, evropskog naroda koji je na ovim prostorima živio više hiljada godina;
2. dijela germanskog naroda Gota koji se tokom III i IV st. asimilirao u Ilire, koji su također evropski narod;
3. dijela Južnih Slavena, među kojima nije bilo nikakvih srpskih niti hrvatskih plemena;
4. dijela Avara koji su prodrli zajedno sa Južnim Slavenima i čija je asimilacija u Slavene bila pri kraju;
5. dijela Romana, a moguće da je bio neznatan broj Tračana i Kelta, također evropskih naroda.

Kroz brojne, u početku krvave, a kasnije dugotrajne mirne procese uzajamnog prožimanja, asimilacije i identifikacije došlo je do svojevrsne **simbioze**, jedinstvenog naroda koji je sebi dao ime **Bošnjani**, prema zemlji Bosni ili prema rijeci Bosni.

U toj **simbiozi** izvjesnu prevagu su očigledno imali Južni Slaveni što dokazuje jezik kojim Bošnjani govore, a koji su nazvali **bošnjanski**, kasnije bošnjački, bosanski.

Bošnjani, politički narod srednjovjekovne Bosne

Nadamo se da nije teško shvatiti tezu da su se političko-organizacijski procesi odvijali slično kao i kod drugih naroda toga vremena. Redoslijed je morao ići: porodice, rodovi, plemena, savez plemena, savezi plemena i svi postaju svjesni kojem narodu pripadaju. Tačno se zna čije su šume i pašnjaci. Uz to ide prirodni tok procesa, težnji i potreba, te neminovnost svake ljudske zajednice čim se učvrsti na određenoj teritoriji da se politički organizira, da izabere ili postavi nekog ko će upravljati zajednicom, ko će je predstavljati unutra i prema vani. To je put ka nastanku političkog naroda, koji sazrijeva da stvori državu. Nikad nije bilo da nekako nije bilo. U historiji nikad nije bilo praznih prostora. Svaki dan se nešto događa, život vrvi kao u mravinjku. Ti procesi, često vrlo krvavi, su dugotrajni. Kod Bošnjana su okupljanja manjih političkih zajednica župa i kneževina oko jezgre koja se nalazila od Vrh Bosne do Vranduka, morala biti dugotrajna, s obzirom da je narod nastajao od dijelova više naroda.

Vjera Bošnjana bila je manihejska-dualistička

Etnogenezu Bošnjana kao političkog naroda nije moguće shvatiti bez naučnog elaboriranja fenomena njihove dualističke vjere. To Bošnjane razlikuje od svih drugih naroda. Na vjeru Bošnjana su velikosrpski i velikohrvatski ideolozi svestrano napadali, nazivajuće je "jeres", "hereza", "Sekta" itd. Neki su je htjeli prikazati jako primitivnom. Međutim to učenje je vjera potiče iz glava nekoliko visoko umnih, visoko obrazovanih i mudrih ljudi.

Gdje su mu korijeni?

U toku jakih previranja i sukoba oko toga da li se kršćanski prelati pridržavaju Kristovih načela, u Perziji se pojavio veliki mislilac Manihej (216-276). Napisao je više vrijednih knjiga među kojima ima proročanskih i posebno vjerskih: od kojih su najglavnije: "Živo evanđelje", "Blago života", "Knjiga tajna" i dr. U njima je tvrdio da je Bog dobra poslao na ovaj svijet četiri vjerovjesnika: Zaratustru, Budu, Krista i njega-Maniheja. On je, dakle, sebe smatrao četvrtim vjerovjesnikom. U njegovom sinkretizmu nalaze se izabrani dijelovi navedenih trojice vjerovjesnika i njegovo djelo. Tvrdio je da je u svom dualističkom učenju povezao i objedinio nauku i učenje navedenih triju otaca ispravnosti u jedinstven sistem saznanja (Gnosis).

Oko 242. g. objavio je novu dualističku vjeru. Polazište mu je vjera u vječitu borbu **dobra** i **zla**, a razlika između njih je kao između svjetlosti i mraka, te hipoteza vremena kao dar boga dobra.

Dakle, vrhovno božanstvo je **bog dobra**, tvorac idealnog duhovnog svijeta, svjetlosti, prostranstva i ljudskih duša, a **bog zla** - Sotona, tvorac je materijalnog svijeta pa i čovjeka u njemu i zla u čovjeku. No, čovjek zlo u sebi može pobijediti duhovnim pročišćavanjem sebe: propisanim pošćenjem, molitvama bogu dobra četiri puta danju i četiri puta noću, uzdizanjem i trajnim sticanjem znanja, koje uspoređuje sa svjetlošću. Dalje, čovjek je dužan da stalno čini dobra djela, da maximalno širi dualističku vjeru učeći druge ljude da ne čine zlo.

Kritizirao je zvaničnu kršćansku crkvu da je napustila brojne Kristove principe. Oštro je kritizirao ustrojstvo zvanične crkve i države.

Njegovo učenje i vjera su se brzo širili, jer je na jednostavan način objašnjavalo odakle zlo na ovom svijetu. Naime, on je tvrdio da kršćani krivo tumače Krista kad tvrde da Bog kažnjava ljude zbog njihovih grijeha. On prihvata kad su u pitanju odrasli ljudi, ali se ne slaže za djecu. Djeca su bez grešna stvorenja. Zašto su djeca izložena svim vrstama zla? Bacaju ih žive u vatru, u ključalu vodu, kolju ih i ubijaju, siluju i ubijaju njihove majke koje trebaju da ih doje i njeguju itd. To je po njegovom učenju dokaz postojanja Sotone-boga zla.[1] Manihej nije anti Krist, nego kritizira krivo tumačenje Novog Zavjeta (Kristovog). Kritizira ogromne razlike u materijalnom stanju i pravima ljudi i naroda.

Zbog svega navedenog, Manihej je 276. godine razapet nakriž i većina njegovih sljedbenika manihejaca postepeno pobijena.

---

[1] U ovom dijelu je ova religija, iako je nastala oko 242.g. po svojoj humanosti, vrlo slična islamu. U islamu je šejtan taj koji nagovara ljude da čine zlo. Traži se od vjernika da moleći se Allahu dželešanuhu istjeruju šejtana iz sebe i da ne čine zlo. Samo u islamu šejtan nije uzdignut na nivo Boga zla, nego je to zli duh suprotan melajćetu.

Tako je zvaničnoj crkvi i vizantijskoj državi izgledalo da su uništili manihejstvo.

Međutim oko polovine VII st. ono se ponovo pojavilo i naglo širilo. Na čelu mu je tada bio izuzetno učen i mudar čovjek Pavel ili Pavle. Vizantijske vlasti su naredile njegovo ubistvo, a zatim su pobili i većinu njegovih sljedbenika Pavlićana. Ali uvijek ostane neko živ i učenje se sačuva.

Oko polovine VIII st. javili su se učeni ljudi u Simokati koji su uspješno širili Manihejevo učenje i dualističku vjeru po Iraku i Siriji i stvorili svoju državu na Gornjem Eufratu. Postali su vizantijskoj vlasti i zvaničnoj crkvi opasni, jer su za oboje tvrdili da su dar boga zla-Sotone. Kao dosljedni manihejci, negirali su cijelo uređenje zvanične crkve, te država Rima i Vizantije. Zbog toga su carevi Konstantin V Kopromin 745. i Ivan Cimiskes 757. veliki dio pobili, a one za koje nisu bili sigurni da su zaraženi dualizmom protjerali na granične dijelove prema Slovenima u Trakiju, Bugarsku i Makedoniju.[2)]

Izgleda da je jedan broj nosilaca manihejstva bježeći od ubijanja iz Iraka i Sirije doselio u Francusku i Južnu Italiju. Tako je u najkraćem Manihejovo učenje i dualistička vjera dospjelo u Zapadnu Evropu i na Balkan. Dospjele su ideje i knjige, ali za dugo nije bilo uslova da ih stanovništvo prihvati.

Oko 935.g. to učenje i dualistička vjera ponovo se kao feniks rađa. Od te godine počeli su ga po Balkanu vrlo uspješno širiti visokoobrazovani teolozi, vjerovatno potomci dualista, protjeranih iz Iraka, Sirije i Jermenije na Balkan, kako smo naveli 745. i 757. g.

Koji su argumenti?

Prvi podatak o pojavi manihejstva i dualističke vjere na Balkanu nalazi se u dokumentima:

a) poslanici carigradskog patrijarha Teofilakta bugarskom caru Petrovu u kojoj mu on oko sredine X st. na postavljena pitanja odgovara i objašnjava: da je ta dualistička vjera "manihejstvo pomiješano sa pavlićanstvom";

b) drugi važan historijski dokument koji nam je ostavio najviše podataka o toj vjeri jeste traktat prezbitera Kozme pod naslovom "Besjeda na jeres", napisan oko 972. g. Ovdje su dualisti, njihova organizacija, nauka, vjerovanje i misionarska aktivnost gotovo potpuno opisani;

c) Najbolji prikaz dualista s početka XI st. je djelo "Panoplija dogmatika" od Eutimija Zigabela. Dalje, car Aleksije Komnen otkrio je oko 1110. g. da se dualizam širi po Carigradu i da ga predvodi liječnik Vasilije sa njegovih dvanaest apostola. Vasilije je spaljen na lomači, a dvanaest apostola zatvoreni u tamnici.

Neoborivi argument je historijska činjenica: poglavar dualista u Carigradu Niketa, jedva je uspio pobjeći od žestokih progona. Našao je spas kod dualista patarena u Milanu, koji su mu tvrdili da su i njihovi preci pobjegli sa Balkana nakon propasti Samuilova Carstva.

On je organizirao i pod njegovim predsjedanjem se održao Prvi kongres svih dualista Azije i Evrope u francuskom gradu Sen Felike de Karamen 1167.g. Na tom

---

[2)] Nicephorus Patriarha, Opuscula historica i Teophones Cronographia (Car Konstantin je preselio u Trakiju Sirijce i Jermence iz Theodosiopola i Melitine, a od njih se tu proširila pavlićanska jeres), Prenijeto iz Enciklopedije Jugoslavije sveska 2 JLZ Zagreb, 1982. str. 31.

Kongresu Niketa je predstavljao pet balkanskih (jedna od njih je bila bosanska) i sedam maloazijskih dualističkih crkava.[3]

Tada je dualističku vjeru osim Balkana pod raznim imenima ispovijedao veliki broj stanovnika u Italiji, Francuskoj, Njemačkoj, Švicarskoj i Španjolskoj. U Italiji su ih nazivali patareni, a u ostalim nabrojanim evropskim državama katari.

Sve ovo smo naveli da pokažemo da Bosna nije bila jedina zemlja u kojoj je postojala dualistička vjera. U Bosni je ta vjera imala najpovoljnije uvjete, zato se toliko razvila.

Nas, dakako, posebno zanima odakle i kako je ta vjera dualistička dospjela u Bosnu?

Pod idejnim vođstvom pripadnika dualističke vjere došlo je do niza ustanaka 969. protiv bugarske, a (972-976) protiv Vizantijske vlasti u Makedoniji. Rezultat tih ustanaka je stvaranje Makedonskog Samuilova Carstva, koje je zahvatilo prostor od Zadra do Jedrena i od Save i Dunava do Jadrana i Egeja.

S obzirom da su bili idejni nosioci i aktivni učesnici pri stvaranju toga Carstva, pripadnici dualističke vjere su (976-1018), koliko je ono trajalo, imali punu slobodu širenja svoje vjere po cijelom Balkanu, pa razumije se i u Bosni, Humu i današnjem Sandžaku. Dualističko Manihejevo učenje je moglo u Bosnu slobodno dospjeti najkasnije oko 980. g. Od tada datira povezivanje naroda današnjeg Sandžaka i Bosne, odnosno dualista istočno od Drine i zapadno od Drine. To je u najkraćem odgovor na pitanje odakle Manihejevo dualističko učenje i vjera u Bosni.[4] U literaturi postoje različita imena za ovu vjeru u Bosni. Protivnici: Rimska Kurija i Carigradska patrijaršija zvali su je najčešće: "heretici", "jeres", "sekta", "babuni", "bogumili", "kutugeri", "Crkva bosanska" itd. Najviše zbog toga da bi im oduzeli ili obezvrijedili relevantno Manihejevo učenje koje im je bilo i ostalo osnova, posebno dualizam.

Dualisti u Bosni su sebe nazivali Bosanska vjera, što se vidi iz više dubrovačkih izvora[5] i više nadgrobnih spomenika stećaka na kojima je napisano: "ase leži dobri Bošnjanin vjere bosanske[6] ... Međutim iz diplomatskih razloga prema vanjskom svijetu i u međudržavnim odnosima su se ponekad i sami u pisanim dokumentima pisali Crkva bosanska. **Stoga ovo pitanje ostavljamo otvorenim dok se definitivno ne istraži**. Bitno je da znamo pouzdano da je to bila manihejska dualistička vjera, gotovo identična katarima i patarenima na Zapadu s kojom Rimska Kurija i Carigradska patrijaršija teorijski nikad ne bi izišli na kraj i zato su ih svugdje najbrutalnijim genocidnim metodama uništili. Na Zapadu su ostaci prešli najvjerovatnije u protestante, a u Bosni kao što je poznato u islam.

Nije ispravna teza da su dualisti odnekud došli u Bosnu nego su Manihejevo učenje i vjeru dualističku donijeli dualistički misionari kad je Bosna bila u sastavu Samuilova Carstva preko dvjesta godina prije nastanka Nemanjićke države Raške, te dolazak ove vjere u Bosnu gotovo da nema nikakve veze sa Srbima i Srbijom.

---

[3] Vidi Jaroslav Šidak, Studija o bogumilstvu i Crkvi bosanskoj Zagreb 1975. str. 40, 42, 51, 216, 276, 365. i 366.

[4] Upitajmo se ovdje jesu li tačne tvrdnje da je stanovništvo tadašnje Bosne (Bošnjani) već bilo primilo kršćanstvo? Nema nikakvih pouzdanih dokaza. Istina, rano kršćanstvo je u II st. bilo počelo aktivnost kod Ilira i na područjima današnje Bosne i Hercegovine. Bilo je sagrađeno oko 30 bazilika. Taj proces su potpuno presjekli Goti u III st. Srušili su sve bazilike. Manihejski misionari su, dakle prvi koji su Bošnjanima donijeli vjeru, odnosno Manihejevo učenje.

[5] Enciklopedija Jugoslavije, Ibid str. 33.

[6] Privatna zbirka fotografija stećaka Besima Spahića, načelnika općine Zenica..

Bošnjani su do tada bili politeisti, od tada su svojski primili dualističku vjeru iz prostog razloga što su njeni misionari stigli prvi u Bosnu. To je historijska činjenica!

Ta vjera je Bošnjane naučila pismenosti i kulturi i oni su postali odlučujući idejni činilac koji je pod kraj X st. povezao užu Bosnu sa ostalim oblastima: Soli, Usorom, Donjim krajima, zapadnim stranama, Ramom, Dolinom Neretve, Humom i Istočnim stranama. Sve je to povezala mudra dualistička manihejska vjera.[7] To znači, kad su Bošnjani dotadašnji politeisti prihvatili dualističku vjeru, usvojili i naučili pismo, koje su u Bosnu donijeli njeni misionari, kojem su kasnije dali ime **Bosančica**, postali su politički narod i u daljnim procesima stvarali državu. Zapravo, bosanski dualisti su stečenim znanjem i iskustvom iz vremena Samuilova Carstva bili tvorci jedinstvene vjerske i narodne bošnjanske svijesti. Tako su Bošnjani tad imali: svoju teritoriju, bošnjanski jezik, religiju, pismo Bosančicu, svijest o pripadnosti upravo Bošnjanima i postepeno, ali sigurno osnovali vlastitu državu Bosnu.

U kršćanstvu su oko 864.g. izbili oštri unutarnji sukobi i najzad je 1054.g. došlo do konačne podjele na Katoličku i Pravoslavnu crkvu. I tom prilikom se pomenulo da bi granica između njih trebala biti rijeka Drina. Tek tada se Rimska Kurija sjetila da u Bosni nije ništa uradila, te da im je od tada gotovo sve kasno. Jedino genocidom da unište dualističku vjeru. Ali i zato im treba dugogodišnja indoktrinacija cijelog katoličkog okolnog stanovništva više država i naroda. Naravno, od tada su se neprekidno bavili indoktrinacijom. Zato katolici, pa i pravoslavci imaju potpuno iskrivljenu predstavu o Bosni i Bošnjanima, jer sva pisanja i teorije da je u Bosni bilo pravoslavaca ili katolika prije oko 1430. godine nemaju relevatnih dokaza. Sve su sami falsifikati [8]

Ovdje apstrahiramo pravoslavce i katolike koji su ušli u sastav Tvrtkovog kraljevstva, a nisu Bošnjani. Ali ne apstrahiramo dualiste sa područja današnjeg Sandžaka, Crne Gore, pa i cijelog Balkana koji su dolaskom Osmanlija, nakon što su Bošnjani dualisti u dramatičnim okolnostima prešli na islam i oni također prešli na islam.

Teorije o katolicima i pravoslavcima u srednjovjekovnoj Bosni izmišljene su da bi indoktrinirali svoj i bošnjački narod, veliko Srbi da je Bosna "srpska zemlja", a veliko Hrvati da je Bosna "hrvatska zemlja".

Upitajmo se gdje su pravoslavne ili katoličke crkve u Bosni i Hercegovini do oko 1430. g.? Imali bar jedna pravoslavna ili katolička zadužbina, crkva ili samostan bilo kojeg bosanskog vladara? Kulin-ban je obnovio baziliku i u njoj ispovijedao dualističku vjeru. Tu vjeru su ispovijedali svi bosanski vladari do Stjepana Tomaša i njegova sina Stjepana Tomaševića, koji su pod ucjenom 1449. god. prešli iz dualista u katolike. Obećano im je da će za uzvrat dobiti pomoć Zapada da se odbrane od Osmanlija, ako dualiste preobrate u katolike milom ili silom.

Pogledajmo pravoslavnu crkvu

Pravoslavna crkva i dinastija Nemanjića sagradili su manastire: Đurđeve stupove krajem XII st., Studenicu oko 1196., Žiču 1221., Sopoćane 1265., Mileševo 1275., Gračanicu 1315., Dečane 1325., Pećku patrijaršiju 1346.g. itd. Tako je zapravo

---

[7] Za vjeru Bošnjana nije ispravno tvrditi da je neomanihejska niti bogumlska, jer Pavel i "Bogumil" nisu ništa novo dodali niti mijenjali, samo su dosljedno primjenjivali Manihejevo učenje i vjeru u praksi. Oni su pravi manihejci.

[8] vidi o falsifikatima u Nada Klaić, Srednjovjekovna Bosna Zagreb, 1994. str. 28.

radilo pravoslavlje u Srbiji, jer ga je tamo bilo, a nije ništa radilo u Bosni jer ga nije bilo!!

Pogledajmo katoličku crkvu

Postojale su Splitska, pretežno sa italijanskim svećenstvom i Dubrovačka biskupija. Ali nisu mogle uspješno obavljati ni svoje poslove na teritoriji današnje Hrvatske. Nominalno je bila osnovana Katolička biskupija za Bosnu u Đakovu u Slavoniji u drugoj državi i ostala je tamo, jer Bošnjani i njihovi vladari bosanske vjere nisu dopustili katoličkim niti pravoslavnim misionarima da zakorače u Bosnu. Ali to su radili mudro, diplomatski. Sjetimo se mudrosti prvaka bosanske vjere i Kulina-bana na Bilinu Polju 1203. Međutim kad je bosanska država poslije Tvrtkove smrti postepeno počela slabiti, franjevcima je oko 1443. uspjelo da se uvuku tik uz kralja Tomaša, odvoili ga od savjetnika dualističke bosanske vjere, a time i od bošnjanskog naroda i polako podmuklo pripremili propast bosanske države i bosanske vjere.

Na suprot ranijim falsifikatima o početku rada franjevaca u Bosni, navodno 1291.g.[9], prvi franjevački samostani u Bosni počeli su se graditi malo prije sredine XV st. i to: u Kreševu, Fojnici, Olovu, Srebrenici i kraljevoj Sutjesci itd.

Pravoslavni manastiri i crkve u Bosni:

Pričaju da je prvu pravoslavnu crkvicu izgradio Sandalj Hranić oko 1430.g. na Šćepan polju;

Drugi pravoslavni sakralni objekat sagradio je Herceg Stjepan 1454. Sve ostalo je građeno kasnije u Osmansko vrijeme.

Tek nakon genocida nad Bošnjanima dualističke bosanske vjere od oko 1443., zatim jačeg 1450. i najjačeg (1459-1463) raspršila se dualistička bosanska vjera.

1. ne zna se broj ubijenih, ali ih je moralo biti veoma mnogo s obzirom da je genocid u prekidima trajao oko dvadeset godina. Od onih što su ostali živi rasturaju se u sljedeće grupe:

2. dosta Bošnjana prešli su nasilno u katolike;

3. manji broj Bošnjana prešli su u pravoslavce;

4. najveći broj Bošnjana je prešao u islam.

Dakle nije tačno da su katolici masovno prelazili u islam, jer ih pravih u Bosni nije ni bilo. U islam su prelazili Bošnjani dualističke vjere, tobožnji katolici, koji su bili nasilno pokatoličeni.

Krucijalni dokaz da u Bosni nije bilo pravoslavaca i katolika, gotovo do dolaska Osmanlija su groblja! Naime, arheolozi nisu pronašli nikakva pravoslavna niti katolička groblja, prije navedenog vremena.

U srednjovjekovnoj Bosni postojala su samo groblja i nekropole Bošnjana njihove vjere što dokazuje preko šesdeset hiljada stećaka nadgrobnih spomenika.

I ovu najvažniju materijalnu činjenicu su pretendenti na Bosnu neistinito prikazali, onako kako im odgovara. Naime oni tvrde da su u Bosni postojali "heretici", katolici i pravoslavci, (ništa ne govore koji je to narod ili oni kažu Srbi, a ovi Hrvati), te

---

[9] Crkveni koncil 1431.g. u Baselu ocijenio je Bosnu izrazito heretičkom zemljom. Dakle, nema katolika niti pravoslavaca. Vidi I. Šidak Ibid str. 272. i 273.

da su stećke navodno podizali pripadnici sve tri vjere "jer je to bio općenarodni običaj". Opet ne kažu ime naroda. Kad bi to bilo tako stećke bi nesmetano nastavili podizati katolici i pravoslavci i poslije dolaska Osmanlija, jer im to oni ne bi zabranjivali.

Istina je drugačija: stećke su podizali samo Bošnjani dualističke vjere. Na stećcima na kojima postoje napisi ispisani su Bosančicom, kojom nisu pisali pravoslavni ni katolici. Pravoslavci su imali svoje pismo ćirilicu, a katolici latinicu. Dalje, na starim stećcima nema krstova-križeva, jer ih dualisti nigdje nisu uvažavali, pa ni u Bosni.

Međutim kad je u XV st., tačnije poslije 1430. g. počelo rasulo i račvanje u tri vjere, narod je jedno vrijeme i dalje podizao stećke ali je svako počeo dodavati oznake vjere u koju je prešao. Tako se u prelaznom periodu pojavljuju stećci u obliku nišana sa natpisom ispisanim Bosančicom, zatim sa polumjesecom i zvijezdom, odnosno stećci sa urezanim krstom itd.

Prema svemu naprijed izloženom u srednjovjekovnoj Bosni živio je narod Bošnjani dualističke vjere manihejske i to su preci sva tri današnja autohtona naroda Bosne i Hercegovine.

Nije bilo pravoslavaca niti katolika, a kamoli Srba ili Hrvata. Poslije pada Bosne pod osmansku vlast, narod je ostao nepromijenjen ali sa tri vjere sve do druge polovine XIX st. sa malo izmijenjenim imenom umjesto Bošnjaci, koji su naprijed opisanom idoktrinacijom pravoslavci posrbljeni, a katolici pohrvaćeni. Posljedice po njih same, a i po Bosnu i Hercegovinu su katastrofalne kao što su i po Bošnjake. Sva zla su nam došla iz Beograda i Zagreba zbog pretenzija na našu zajedničku tisućljetnu domovinu.

prof. Nedžad Hadžidedić

ETNIČKA STRUKTURA SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

1.

Pitanje etničke strukture srednjovjekovne Bosne je vrlo složen etno-istorijski problem iz više razloga. S jedne strane, on nije do danas sistematski ni istraživan (pogotovo ne interdisciplinarno) osim što je usput dotican, prema potrebi, u pokušajima prisvajanja Bosne, njene teritorije, njene istorije i njenog naroda od strane njenih susjeda i sa istoka i sa zapada. S druge strane, činjenica je da su primarni izvori za takva istraživanja, vrlo oskudni naročito za pojedina razdoblja njene srednjovjekovne istorije. Pri tom ti primarni izvori u većini slučajeva potiču iz vizantijskih, latinskih i ugarskih izvora pisanih sa velike prostorne, a vrlo često i vremenske i psihološke distance. Mnogima od njih se ne može odreći ni tendencioznost s ciljem realizacije ili formalnih feudalnih prava ili drugih političkih interesa. Kako su i mnogi sačuvani pisani spomenici našeg jezika pisani iz pera duhovnika, u njima se vrlo "izdašno" upotrebljava biblijska terminologija sa etničke zajednice[1], a ima i čistih falsifikata.[2] To sve stvara dodatne teškoće svakom ozbiljnom istraživaču. Međutim, kako god se ti izvori mogu apsolutizovati, tako isto se ne mogu ni sasvim zanemariti,[3] a to opet pruža mogućnost za različite, pa i tendenciozne interpretacije, što je, uglavnom, do sada, i bio slučaj. Tako je Noel Malcolm mogao napisati u uvodu svoje knjige: "Povijest Bosne" (str. XXIV): "Više od jednog stoljeća Hrvati pišu knjige u kojima dokazuju da su Bosanci zapravo Hrvati, a Srbi, isto tako neumrono tvrde da su svi oni 'zapravo'Srbi". Sekundarna literatura, pored toga što je "zaražena" nacionalno-ideološkim predodžbama, u interpretaciji se autori često služe savremenim poimanjem etničkih zajednica i etničke strukture, koje su u prošlosti mijenjali svoju sadržinu i značenje kao prevashodno istorijske kategorije.[4] Stoga je posve jasno da srednjovjekovnu etničku terminologiju moramo interpretirati ne u njenim savremenim značenjima već u njenom srednjevjekovnom kontekstu, a u svjetlu istorijske etnologije i novijih dostignuća teorije etnosa i etničkog identiteta. Pri tom se nećemo baviti (re)interpretacijom primarnih izvora, jer za to nismo kvalifikovani (to je posao istoričara), već ćemo svoj prikaz etničke strukture srednjovjekovne Bosne temeljiti na (re)interpretaciji sa podacima iz primarnih izvora (što je obilato korišteno) dobro se vidi na podacima koje iznosi Marko Vego: "Pogledajući diplomatske spise, domaće i strane, došao sam do mnogobrojnih podataka o nazivima za oznaku bosanske države u srednjem vijeku. Svi savremenici su naglašavali da je Bosna organizaciono-politička jedinica sa raznim nalovima: vojvodstvo, pokrajina, zemlja Bosna, zemljica Bosna, Bosna, Bosona, Bosina, Vosna, Bosanski krajevi, kraljevina (država), banatstvo, regija, bosanski rusag (ugarski izraz za državu), kneževstvo ili principat, kraljevina Rama, kraljevina Bosna i Slavonija. Strani diplomati su nazivali stanovnike bosanske države Bošnjanima, Bosancima, bosanskom nacijom sve u državnom smislu. Ponekad stanovnike bosanske države nazivaju i Slavenima sa dodatkom ili Bošnjani, bosanski ljudi, Srbima i Hrvatima, dok su sastavne dijelove bosanske države nazivali župama, distriktima, zemljama, regionima i dijelovima Bosne".[5] Očito da je iz ovakvih podataka uzimao svako ono što

mu je trebalo u dokazivanju već unaprijed zadatih nacionalnih shema. Srećko Džaja čak smatra da nije moguće "obuhvaćanje sveukupne bosanske povijesti pojmovima država i (bosanski) narod, nego (samo) kategorijom povijesni krajolik kao mjesto povijesne sinteze'".[6]

2.

S obzirom na naprijed pomenute okolnosti, u našem razmatranju i analizi etničke strukture srednjevjekovne Bosne, odnosno njene etnosocijalne istorije, potrebno je voditi računa o karakteru i formi uzajamnog dejstva između socijalno-političkih i etničkih procesa i njihovim vezama i razvitkom, zatim njihovim izmjenama i transformacijom formi samosaznanja. Pri tom ćemo se oslanjati na, kako je rečeno, rezultate i saznanja naše istoriografije, kao i teoretska uopštavanja i pojmove koji su razrađeni u savremenoj etnološkoj nauci na bazi istorijsko-komparativnog izučavanja i osmišljavanja opširnog materijala etničke istorije raznih naroda svijeta od drevnih vremena do naših dana. [7] Prema tim saznanjima na početnim stadijima stnosocijalne istorije sve do kapitalističkih društava osnovna uloga u objedinjavanju članova takvih zajednica pripada opštedržavnim organima vlasti, pri tom potestarne (političke) veze jasno preovlađuju nad ekonomskim vezama, koje posebno u uslovima feudalizma imaju prvenstveno lokalni karakter.[8]U tom slučaju u našoj analizi etničke strukture u srednjovjekovnoj Bosni, prvenstveno će nas zanimati pojava organizovane vlaasti na toj teritoriji(teritorijama) s čime je najuže povezano uobličenje etničkog saznanja kao neodvojive značajke naroda (kao i svake druge etničke zajednice), važnog pojmovno-psihološkog fenomena koji odražava i sintetizuje u sebi, te uopštava ostale etnokulturne oznake jedne etnosocijalne zajednice, predstavljajući njihovu misaonu i emocionalnu formu. To je složen sistem vrijednosti i saznanja svakog člana etničkog jedinstva, kao i njegovog vlastitog mjesta u tom sistemu. Univerzalno i konkretno jedinstvo etničkog samosaznanja izražava se u njegovom etnonimu,[9], kojim svaka etnička zajednica sebe označava i time se diferencira od drugih takvih zajednica.

S druge strane potrebno je naglasiti da je struktura etničkog samosaznanja hijerarhična: razne njegove komponente u raznih individua, grupa i socijalnih slojeva zauzimaju različita mjesta u sistemu duhovnih vrijednosti. Etničko samosaznanje može izgubiti to značenje samo u slučaju asimilacije, dok se, u uslovima sačuvanja osnovnih faktora postojanja naroda i pri normalnoj smjeni pokoljenja, postojani kompleks komponenata samosaznanja, prenosi slijedećim generacijama naslijeđem, putem predaje etničke informacije u procesu porodičnog vaspitanja.[10]

3.

I dosadašnja istoriografija problematiku političke organizacije, tj. pojavu javne vlasti u srednjovjekovnoj Bosni, kao i u ostalim južnoslovenskim zemljama, počinje sa doseljavanjem Avara i Slovena na Balkansko polusotrvo. "Ali, - reći će N.Klaić - nije bilo sloge u tome kako su bile velike hrvatska i srpska jezgra, pa se prečesto pojednostavljivala slika doseljenja na taj način da se tvrdilo kako su tobože Hrvati i Srbi podijelili između sebe gotovo čitav doseobeni prostor".[11] Time se želi pokazati kontinuitet boravka od prvog doseljenja Slovena u ove krajeve. Međutim, kako je to doseljenja zapravo izgledalo? Znamo da su Sloveni u društvu s Avarima (negdje i pod njihovom vrhovnom vlašću) došli na Balkan (kraj VI i početak VII v.) iz dva pravca.

Jedan prodor je izvršen iz Donjeg Podunavlja na jug i jugozapad u istočne rimske provincije: obje Mezije, Trakiju i Ilirik prema Crnom, Jegejskom i Jadranskom moru, a drugi je uslijedio na zapad u Panoniju i Norik.[12]Srbi i Hrvati dolaze najkasnije u drugom talasu doseljenja.[13] Takođe, "znamo da je prvo geopolitičko jezgro u kome je nilo najjače srpsko ime, bilo srazmjerno maleno (između Pive, Tare i gornje Drine), a isto tako i hrvatsko između Cetine i Zrmanje sa središtem oko Nina i Knina. Znamo i to da je i poslije širenja srpske i hrvatske države dobar dio Južnih Slovena ostao nezahvaćen srpskim i hrvatskim imenom i da se neutralna slovenska zona kroz vijekove protezala do panonske Slavonije preko Bosne ka Dubrovniku. Nazivi "Slavonija", "Slovinci", "Slovinski" koji se dugo i uporno drže, jasno dokazuju da je između srpskog i hrvatskog jezgra ostala zadugo široka, ni srpska ni hrvatska nego samo slovenska zona.....Pojava srednjovjekovne Bosne i dubrovačke države stoji svakako s tim u vezi."[14]

Avari su po dolasku sa Slovenima, odmah starali svoju političko-vojnu organizaciju, koja se u okviru ogromnog avarskog kaganata realizovala u stvaranju većih i manjih teritorijalnih cjelina, koje su, posve je razumljivo, u isto vrijeme bile i političko jezgro. O tome nam svjedoče od Avara kasnije preuzeti nazivi župan i ban za čelnike takvih manjih i većih cjelina. Avarska vrhovna vlast na čelu sa kaganom trajala je oko dvjesto godina, tj. do kraja VIII stoljeća kad su Franci srušili avarsku vlast.[15] U tom istom periodu u pogledu na etničke procese događa se slijedeće: Sloveni su ovdje zatekli starosjedioce više ili manje romanizovane Ilire. Tada se na zauzetoj teritoriji otvaraju procesi etnogenetske miksacije između autohtonog stanovništva i doseljenika. Postoje razna svjedočanstva o uticaju mjesnog doslovenskog stanovništva na kulturu doseljenika. Ti se uticaji javljaju u sferi jezika i materijalne kulture, u obredima i običajima, takođe i u tradicionalnim socijalnim institucijama. Taj se proces završava jednom od tipičnih posljedica uzajamnog dejstva doseljenika - zavojevača sa starosjediocima u svojevrsnom prihvatanju, u novo nastaloj etničkoj zajednici, jezika superstrata s prevlađivanjem biofizičkih osobina substrata.[16] Međutim, iamamo dokaza o očuvanju autohtonog romanizovanog stanovništva i poslije doseljavanju Slovena, koji u srednjovjekovnim pisanim izvorima figuriraju pod imenom Vlasi čije je osnovno zanimanje bilo stočarstvo i, koji će kasno u srednjem vijeku primiti jezik doseljenika. Nakon rušenja avarske vrhovne vlasti preostali Avari su jezički takođe poslovenjeni, dok su Sloveni od njih preuzeli (zadržali) župsku i bansku teritorijalno-političku organizaciju, [17]s tim da sada nakon raspada avarske vlasti ove oblaasti djeluju samostalno. U njima se odvijaju procesi etnogenetske konsolidacije, gdje, kao što je rečeno, osnovnu ulogu u objedinjavanju takvih zajednica imaju potestarne (političke) institucije vlasti. Te oblasti su "Sklavinije" latinskih izvora. U njima je opšti etnonim bio Sloveni uz još neki lokalni, područni naziv, prema tim aetnosocijalnim oblastima, kneževinama (protodržavama) koje su zauzimale obično određene geografske cjeline. Na žalost nemamo nikakvih drugih podataka o tadašnjoj kao ni o avarskoj Bosni, pa se ova situacija može rekonstruisati samo na temelju analogija sa drugim Sklavinijama na Balkanu, za koje znamo da su u tom periodu imale samostalan razvoj.[18] Prvi podatak koji pominje jednu takvu oblast je poznati podatak iz polovine X vijeka kod Konstantina Porfirogenera, to je zemlja (ili zemljica) Bosna.[19] Međutim, u pravu je Nada Klaić kad konstatuje da u međuvremenu, područje Bosne nije mogao biti prazan politički prostor i da Bosanci u toku četiri stoljeća nisu bili sposobni da stvore vlstite političke teritorijalne organizacije,[20]iako, kao što je rečeno, do X vijeka nemamo nikakvih

podataka o tome. Sasvim je sigurno da su paralelno sa "zemljom Bosnom" egzistirale i ostale etnosocijalne oblasti, iako o njima nema pomena u dokumentima, to ne znači da one kao i Bosna nisu postojale od ranije (vjerovatno već od kraja VIII v.). Imena tih oblasti, koje će postati sastavni dijelovi države Bosne saznaćemo kasnije iz pojedinih povelja bosanskih kancelarija, gdje se one redovito odvojeno pominju sa svojim predstavnicima u opštem staleškom zboru na kojem se inače birao ban i kralj.[21] One su i nakon uključenja u bosansku državu zadržale svoje oblasne osobenosti: dijalekt, lokalno pravo i običaje, osobenosti materijalne i duhovne kulture, unutar oblasnu bračnu endogamiju. Jednom riječju ove oblasne zajednice ovladale su kako protestarnim tako i posebnim etnokulturnim svojstvima. Zato smo ih i nazvali etnosocijalnim oblastima. Oblasti koje su postepeno ušle u sastav bosanske države su: Usora sa Solima, Donji kraji, Hum (Humska zemlja), Zapadne strane ili Zavšje, Zagora, Podrinje, Travunija, Konavli.[22]Od kojih je Usora bila i banovina paralelno sa Bosnom.

Iako se bosanski ban poimenice pominje prvi put tek 1155. godine,[23]to svakako ne znači da je to datum nastanka bosanske države. Mada je bosanska srednjevjekovna država, kao i svaka feudalna država, imala hijerarhičnu političku strukturu sukobljenu s oštrim pritivriječnostima između centripetalnih i centrifugalnih tendencija, uz nestabilne državne granice, ipak je centralna vlast, sa svim atributima države, obezbjeđivala sudejstvo svih faktora koji su neophodni za etničku konsolidaciju jednog naroda. To su: stabilnost teritorije, njena odbrana od stranog pritiska, jedinstvo aparata vlasti, učvršćenje socijalno-političke strukture i vjeroispovjesti, utvrđenje zakona, prava, trgovačke razmjene, nastanka centara kulturnog života, te osjećaj pripadnosti i podanstva državi. To je sve rezultiralo nastankom i učvršćenjem etničkog samosaznanja realiziranog u samonazivu - etnonimu Bošnjanin, pominjanog u više domaćih i stranih dokumenata.[24]Formiranjem i učvršćenjem etnonima Bošnjanin nisu u potpunosti nestali oblasni etnonimi, ali su došli u drugi plan i služili u lokalnoj upotrebi, jer kao što je naglašeno etnička struktura je hijerarhična. Od oblasnih etnonima jedino je pominjan etnonim Usorani.[25]

Ovdje je potrebno naglasiti da se ova etnička zajednica Bošnjani jasno izdvaja svojim etničkim karakteristikama od svojih susjeda,[26] između ostalog i svojom religijom. Kao što je rečeno, bosanska država se širila osvajanjem okolnih teritorija. Tom prilikom u njen sastav ulaze i pripadnici drugih religioznih zajednica katoličke i pravoslavne (polovinom XIV v.). Ovo širenje Bosne i naročito njen ekonomski napredak (u vezi sa rudarstvom) odražavaju se i na njenoj etničkoj strukturi, ona se usložnjava, pa pored Bošnjana i ranijih Vlaha susrećemo se i sa etnonimima Sasi i Latini, koji uglavnom predstavljaju urbano stanovništvo specijalnog zanimanja i specijalnog statusa u bosanskoj državi. Pri tom je potrebno napomenuti da kad su u pitanju Sasi nema dvojbe o njihovoj različitoj etničkoj pripadnosti, dok je situacija s Latinima nešto drugačija. Naime, pod tim imenom se kriju Italijani, ali najčešće i najviše primorski trgovci iz gradova na Jadranskoj obali. Zajedničko svim ovim Latinima nejednaog jezika i nejednakog porijekla bila je pripadnost katoličkoj crkvi i jo više uživanja personalnih prava i zaštite od strane njihovih gradova, što ih je razdvajalo od domaćih ljudi u gradovima i trgovima.[27] Smatrani su stranim državljanima i tako tretirani.

U tom periodu pripadnost različitim religijskim zajednicama, u okviru bosanske države, iako je rezultirala kulturnim specifičnostima njihovih pripadnika, koje su nastale kao rezultat različitih vjerskih svjetonazora, nije značila i različitu

etničku pripadnost. Jer tada u tim religijskim zajednicama nije postojalo posebno etničko samosaznanje (osim bošnjanskog kao određujuće oznake etničke pripadnosti). Pominjane kulturne specifičnosti su još uvijek bile samo etnografskog karaktera. Etnička samosvijest preko pripadnosti određenoj religiji(konfesiji) biće postepeno formirana, u drugim političkim i socijalnim prilikama, u osmanskom periodu, a javno će se manifestovati tek u XIX vijeku. Kad u sastav Austrougarske bosanskohercegovački pravoslavci ulaze kao Srbi, katolici kao Hrvati, a muslimani kao Bošnjaci. Ali time smo već izašli iz okvira teme našeg kolokvija.

NAPOMENE

1) Grafenauer Bogo, Pitanje srednjovjekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja, JIČ, 1-2, Beograd 1966, 2-36, str.7.

2) Klaić Nada, Srednjovjekovna Bosna, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989, str.7.
3) Ćirković Sima, Problemi izučavanja etničkih odnosa u srednjem veku, Prilozi, 11-12. Institut za istoriju, Sarajevo, 1975/76, str. 269.
4) Bromley Ju.V., Etnos i etnografija, Izdateljstvo "Nauka", Moskva, 1973, str.6.
5) Vego Marko, Postanak srednjevjekovne bosanske države, Svjetlost, Sarajevo, 1982, str.102.
6) Džaja Srećko M, Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1992., str.13.
7) Razvitje etničeskogo samosaznanija slavjanskih narodov v epohu rannogo srednjevekovja, Izdateljstvo "Nauka", Moskva, 1982, str.6-7.
8) Bromley Ju.V., Očerki teorii etnosa, Izdateljstvo, "Nauka", Moskva, 1983, str.385-6.
9) Razvitie....,str.7.
10) Nav.dj.,str.8.
11) Klaić N., nav.dj., str.10.
12) Vlahović Petar, Novije teorije o naseljavanju Slovena po današnjim Jugoslovenskim zemljama i njihova antropološka potvrda, u radovi I, Muzej grada, Zenica, Zenica, 1970, str.75.
13) Grafenauer B., nav.dj., str.16-17., Klaić N., nav.dj., str. 25-26.
14) Dvrniković Vladimir, Karakterologija Jugoslovena, Beograd, 1939. str.286-287,
15) Klaić N., nav.dj., str.27,33.
16) Bromley Ju.v., Očerki....nav.dj., str.281.
17) Klaić N.,nav.dj., str.25.
18) Razvitie....,nav.dj., str.21.
19) Nav.dj., str.295.
20) Klaić N., nav.dj., str.13,22.
21) Vego M., nav.dj., str.103.
22) Nav.dj., str.33.
23) Nav.dj., str.19.
24) Isto kao f.n. 5)
25) Nav.dj., str.34.
26) Nav.dj., str.104.
27) Ćirković S., nav.dj., str.270.

L I T E R A T U R A

1. Brandt Miroslav, Izvori zla, August Cesarac, Zagreb, 1989.
2. Bromley Ju.V., Sovremenie problemi etnografii, Izdateljstvo "Nauka", Moskva 1981.2
3. Bromley Ju.V., Etnos i etnografija, Izdateljstvo "Nauka", Moskva, 1973.
4. Bromley Ju.V., Očerki teorii etnosa, Izdateljstvo "Nauka", Moskva, 1983.
5. Ćirković Sima, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd, 1964.
6. Ćirković Sima, Problemi izučavanja etničkih odnosa u srednjem vijeku, Prilozi, 11.12, Institu za istoriju, Sarajevo, 1975/76.
7. Dvorniković Vladimir, Karakterologija Jugoslovena, Beograd, 1939.
8. Džaja Srećko M., Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
9. Grafenauer Bogo, Pitanje srednjevjekovne etničke strukture prostora juglosvenskih naroda i njenog razvoja, JIČ, 1-2, Beograd,1966, 2-36
10. Grbić Jadranka, Etnicitet i razvoj, Etnološka tribina, 16, Zagreb, 1993, 57-72,
11. Klaić Nada, Srednjevjekovna Bosna, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
12. Razvitie etničeskogo samosaznanija savjanskih narodov v epohu rannego srednevekovja, Izdateljstvo "Nauka", Moskva, 1982.
13. Vego Marko, Postanak srednjovjekovne bosanske države, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
14. Vlahović Petar, Novije teorije o naseljavanju Slovena po današnjim Jugoslovenskim zemljama i njihova antropološka potvrda, u Radovi I, Muzej grada Zenice, Zenica, 1970, 73-86.
15. Vukanović Tatomir P., Etnogeneza Južnih Slovena, Vranjski glasnik, X, Naordni muzej Vranje, Vranje, 1974, 1-314.

mr. Husein Zvrko

JEZIK SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

Sagledavajući elemente jezika srednjevjekovne Bosne dolazi se u jedan zanimljiv prostor u kojem se vide dokazi o dugom, neprekidnom trajanju bošnjačke kulture. Bez obzira koja su plemena ovdje živjela, kakvi zavojevači dolazili i prolazili, koji narodi više ili manje useljavali u ove krajeve, ostajala je jedna nit koja je vezivala stranovnike ovih krajeva; bio je to titraj koji su mogli samo Bošnjaci da osjete, boja čiju su nijansu mogli samo oni da uoče, bio je to naprosto njihov jezik. I mnogobrojni Slaveni u VII stoljeću i nadalje trpjeli su adstrat. Taj uticaj jezika pobijeđenih uz jezik pobjednika danas možemo pratiti najčešće u toponimima i hidronimima.

Pogledajmo malo ime naše države: Bosna i Hercegovina. Ovaj drugi dio imena označava prostor kojim je upravljao čovjek sa titulom **herceg**. **Herceg** u mađarskom i **hercog** u njemačkom označavaju vojvodu ili nadvojvodu i tu je sve jasno.[1] Prvi dio imena naše države često se, u živom govoru upotrebljava sam za sebe (Bosna), označavajući pri tome državu Bosnu i Hercegovinu. Što u osnovi znači riječ Bosna, mi danas to ne znamo. Ta nemogućnost prodiranja do značenja korijena te riječi, do njenog etimologijskog sagledavanja, kazuje o nedokučivoj starosti te riječi. Zna se da veće pritoke Save nose imena iz predslavenskog perioda. Za Bosnu se zna sigurno da je iz predslavenskog, pa i predrimskog perioda, a u lingvističkom smislu i predindoevropska riječ. Sa lijeve strane Save ima pritoka, čije ime lingvisti često dovode u vezu sa Bosnom; to je Bosut. Predslavensko ime Bosuta je **Bosante**, pa otud i ta potreba za asocijacijama i raznim tumačenjima.[2]

---

[1] "**herceg** m (Vuk, 14.v.) = **hrceg** (čakavski, 16.v.) prema **f hercigonja** (Stulić) = **herceţica** (15.v.) << dux, vojvoda <<. Odatle pridjevi na-**ski herčeški**, na-ji herceginji (Stulić), na-**ov** hjercegov (1405), poimeničen sa-bc **Hercegovac**, toponim, na-ica hercegovica (15.v.) <<hercegova žena<<, sa-ić **Hercegović** (prezime), na-ina Hercegovina, odatle etnik na-**bc/-ka** Hercegovac gen. - **vca m** prema f **Hercegovka**. Na-**li** Herceglija (prezime) = **Hercelija** (narodna pjesma, 18.v.). Na-**ija: herceţija** (hrv.kajk., Belestonec, Jambrošić) <<hercegova država<< [...] U 18.v. prevodi se austr.austr. **erzherzog** kao **nadvojvoda** m prema f **nadvojvotkinja**. Od njem. herzog < **haritogo**, od kojega je možda stara praslovenska prevedenica (calque) **vojvoda** (v.), preko madž. **herceg**. (Petar Skok: Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. I, JAZU, Zagreb, 1971., str. 664.).

[2] **Bosna,** f. hidronim (17.v., pritok Save, izvor blizu Sarajeva, odatle naziv predjela, gdje izvire: Vrhbosna), horonim potvrđen, potvrđen od polovine 10.v. kod Perfirogeneta Bosona agdje je poluglas između **s** i **n** označen kao **o** pa bi se moglo suponirati **Bosbna**, ali se poslije piše **Bosina** u Dubrovniku, upor.arb. **Boslinje**, i njem. etnik **Wasser** (kroaten) **Bosin** + **er**. Ta grafija predstavlja **b**: **Bosbna**. Prema tome se poluvokal ne da odrediti. Dočetak je kadikad bio identificiran sa pridevskim sufiksom - **bn** - **an** pa se deklinira kao pridjev: (**u, k**) Bosnoj. U fratarskoj administraciji označuje se prema Srebrenici, gdje je nekada bio fratarski samostan, **provincia Bosna argentina**. Pridjev na - **bsk bosanski**; etnici na - **bc** m prema f na - **ka**: Bosanac, gen. - **anca** (također prezime) prema Bosanka f (također ime uzvisine kod Dubrovnika **Bosanka**); na - jak Bošnjak, gen. - aka (15.v.) odatle tur. **bosnakca** "bosanski jezik", arb. **boshnakce**, Boshnjak; hipokoristik Bošnjo m (Vuk), toponim pl. Bošnjaci,

Kod vizantijskog cara Konstatina VII Porfirogeneta (905-959), ima zapisano ime pokrajine, kraja zemlje **Bosona**. Poluglas između **s** i **n** ovdje je proizveden u o; u drugim slučajevima tu imamo i pa je pisano Bosina. Taj poluglas vremenom je postao bezvučan i nefunkcionalan pa se stoga i izgubio te danas imamo **Bosna**.

Iz svega se da zaključiti da su hidronim Bosna koristili svi koji su ovdje živjeli, pa su ga i Slaveni preuzeli od prethodnih naroda[3] dajući kasnije to ime čitavom prostoru i samoj državi što je ostalo sve do danas. Ovaj i slični jezički primjeri mogu poslužiti kao dokaz kontinuiranog trajanja jezičke kulture iz predslavenskog perioda. Znači to da narod koji je ovdje živio dolaskom Slavena nije bio otjeran i uništen već nekom simbiozom amalgamizirao starince i novodošle Slavene i time je bila obilježena autohtonost Bošnjana.

Srednjobosanski gradovi kakav je stari grad u Travniku, koji je ostao gotovo isti sa neznatnim izmjenama koje su činjene za vrijeme turskog perioda, grad Borač kod Rogatice, Bobovac u kojem su čuvana vladarska znamenja časti, vlasti i ugleda (insignije), Sokol na Plivi pod kojim je poklekao mađarski kralj Ljudevit Veliki u sukobu sa Bošnjanima, grad Jajce, Blagaj, Soko iznad sastavaka Pive i Tare ili Samobor iznad Drine, nedalko od Ustiprače, imali su dosta strogo uređen način života. Pored pristava koji je bio glavni i mijenjao vladara u odsutnosti, tu su bili komornik (rizničar, blagajnik), tepčija ili tefčija zadužen za odgoj i obuku mladih plemića kaznac (peharnik), naravno tu je i sveštenikm i dijak (pisar)[4]. Rad ovih zadnjih nas posebno interesuje.

Sveštenstvo crkve bosanske zajedno sa malim brojem plemstsva činilo je sloj pismenih ljudi, Sveštenstvo je imalo uticaja na unutrašnju organizaciju života stanovništva, na dvor, pa i na diplomatiju.

Ljudi od pera iz vremena srednjovjekovne Bosne ostavili su za sobom pisane spomenike koji bi se mogli podijeliti na tri grupe: kodeksi srednjovjekovne Bosne, administrativno-pravni spisi i epigrafika.

---

gen. - aka (Slavonija), prezime **Bošnjaković**; prema f. **Bošnjakuša, Bošnjakinja**; na - janin **Bošnjanin** (14.v., stari instr. pl. **Bošnjami**), toponim pl. t. **Bošnjani** (Križevac), prezime **Bošnjanović**, bošnjanski.

Kako su nazivi za sve veće savske pritoke predslavenski i predrimski, mora se uzeti da je i **Bosna** predslavenska (uacijelo čak i predindoevropska) riječ. Uspoređuje se sa imenom lijevog savskog pritoka Bosut, kojemu je potvrđeno predslavensko ime Bosante, kao za druga imena rijeka, koja su u rimsko doba glasila kao maskulina, može se prema Bosante (deklinacija nt, upor. **Narenta>Neretva)** postulirati **Bossanus Bassenus Bassinus**.
Upor. **Bassania**, grad u makedonskoj Iliriji. (Petar Skok: isto, str. 190.)

[3] "Dakle, ime rijeke > bez sumnje je ostalo od starijega naroda <, i taj su hidronim preuzeli Slaveni koji su došli u ove krajeve, prilagodivši ga svome izgovoru, da bi ga potom dali i zemlji uz rijeku; od imena države **Bosne** izvođeni su poslije etnički (**Bošnjanin, Bošnjak**, Bosanac) kao i prisvojni pridjevi: **bošnjanski, bošnjački, bosanski**. Od 13.v. postoje podaci o različitim predmetima pod bosanskim nazivom: rasno oružje koje je bilo u prometu u Dubrovniku, te specijalne **bosanske mahrame, bosanski ćilimi, nakit bosanske izrade** (vienaz bosniensis cum folio argenti), i dr. (Senahid Halilović: "Bosanski jezik", Biblioteka Ključanin, Bosanski krug, Sarajevo 1991., str. 19.)

[4] "Život na dvoru bio je uređen po zapadnom načinu sa više dvorskog osoblja: bio je tu dvorski pristav kao neki maršal dvora ili možda i pomoćnik vladara, komornik (rizničar ili protuvestijar), tepčija (vaspitač mladih plemića), dijak (logofet, pisar). Ranije je bilo i zvanje kazanca i stavilca koje je prešlo kasnije vjerovatno na komornika i peharnika. Razumije se da na dvoru nije nedostajao ni sveštenik. (A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić: "Kulturna istorija Bosne i Hercegovine", Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1955., str. 119. i 120.)

Sa propašću bosanske države i prestankom aktivnosti crkve bosanske spomenici materijalne i duhovne prirode su nestajali. Pa i kada bi se koji književni spomenik našao u 19. i 20. vijeku, samo ako nije imao kolofona, redovno je pripisivan srpskoj ili hrvatskoj kulturnoj baštini. Ponekad nije smetalo i kada je u kolofonu stajalo tačno vrijeme i mjesto nastanka spomenika uz potpis pisara kao bosanskog krstjana, što je sve vezivalo za srednjevjekovnu Bosnu, da opet bude svrstano u baštinu naroda kojoj nikako ne može da pripada.

Kodeksi srednjevjekovne Bosne pisani su na narodnom jeziku sa dosta natruha staroslovenskog kojeg su emisari Ćirila i Metodija pokušali da nametnu svim Slovenima. U srednjevjekovnoj Bosni taj crkvenoslavenski jezik nije mogao da zaživi.

Epigrafika srednjevjekovne Bosne daje poseban ton kulturi Bošnjana. Smisao uklesanih riječi na stećcima kazuje mnogo o ljudima koji su naručivali takve natpise a i o klesarima koji su birali pismena i način kako da to ostvare. Natpisi na stećcima pisani su na narodnom jeziku mada i u njima ima ponekad natruha staroslavenskog.

Najčistijim narodnim jezikom pisani su administrativno-pravni spisi. Ovi spisi u kojima su razne povelje, testamenti, ugovori i druge zabilješke predstavljaju književnu baštinu u širem smislu. Zavisno od toga koju je funkciju spis trebalo da ima pisan je na latinskom i narodnom jeziku ili samo na narodnom jeziku. Narodni jezik u ovim spisima lišen je pjesničkih fantazija i emocionalnih zanosa kakve srećemo u kodeksima, a izbjegnut je i literarni koine formiran pod uticajem slovenskih prosvjetitelja radi uvođenja zajedničkog jezika svim Slavenima. Na osnovu jezika kojim su pisani administrativno-pravni spisi može se jasno uspostaviti dijahronijska nit od jezika srednjevjekovne Bosne iz predturskog perioda do savremenog bosanskog jezika. Iako je velika vremenska distanca od srednjovjekovlja Bosne do danas, nije tako velika razlika između narodnog jezika kojim su pisani ovi spisi i savremenog govornog i književnog jezika Bošnjaka. Narodni jezik u spisima srednjovjekovne Bosne nezaobilazan je predmet proučavanja lingvista koji hoće da sagledaju istoriju bosanskog jezika. Pisani spomenici srednjovjekovne Bosne pokazuju da su još u to vrijeme bile ustaljene neke gramatičke zakonitosti u jeziku koje mogu poslužiti kao osnovica za prihvatanje normi savremenog bosanskog jezika. Za normiranje onog zajedničkog, srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog kako smo ga zvali, svakako su korištene i bile osnov za etimološko tumačenje. Valja istaći da su npr. u Povelji bana Kulina sve upotrijebljene riječi čisto narodne bosanske izuzev **jevanđelije**, **dijak**, i **avgust** koje su došle iz grčkog ili latinskog i **ban** koja je vjerovatno avarskog porijekla. No imajući u vidu da su i te riječi bile dugo u upotrebi i tako se odomaćile, one se u tekstu ne osjećaju kao strane već prihvaćene kao svoje.[5)]

Srednjovjekovni bosanski rukopisi pokazuju da je u bosanskom jeziku mnogo prije nego u jezicima susjednih slavenskih naroda Æ > u (B Æ DE BUDE; TRGAJUĆI >TRGUJUĆI) I A>E (KNAZ>KNEZ, IMA>IME, DEVAT>DEVET).

Primjećuje se da se skoro redovno iza zadnjonepčanih suglasnika k, g i h visoki vokal srednjeg reda **bi** (kakav danas postoji u ruskom jeziku) prelazi u visoki

---

[5)] "Ta činjenica dobiva, osobito kada je riječ o leksici, na značaju ako se ima u vidu da su drugi, prije svega crkvenoslavenski stari pisani spisi preplavljeni tuđicama, najviše grčkim riječima". (Slavko Vukomanović: "Leksika i gramatička značenja u Povelji bana Kulina", Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina (1189-1989), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. XC, Sarajevo, 1989., str. 89.)

vokal prednjega reda **i**. (Npr. bosbnbsk**bi** bopsbnbski). U ostalim slučajevima ovo tvrdo **bi** će se još duže javljati.

U jeziku srednjovjekovne Bosne oba poluglasnika se svode na jedan i to onaj prednjega reda (**b**) sa tendencijom potpunog iščezavanja.

Stari glas jat (**ѣ**) stoji nepromijenjen u spisima iz 12 i početkom 13. vijeka, a onda počinje raslojavanje ovog glasa. "Poslije izmjena (dovršene u 15.v.) na čitavom ovom prostsoru prethodno razvijene, diftonške vrijednosti jata, unutar dominirajuće zapadnoštokavske fizionomije, bh teren se dijeli na četiri dijalekta. To su zapadnobosanski (tip **klišća** = ikavskošćakavski), istočnobosanski (**kliješća** = ijekavskošćakavski), zapadnohumski (**klišta** = ikavskoštakavski) i istočnohumski (**kliješta** = ijekavskoštakavski)".[6]

Prostor Bosne u srednjem vijeku obuhvata zapadnoštokavsko narečje. Krajevi istočno od Neretve i dolina Drine čine istočnoštokavsko govorno područje, dok su dolina Une i oblasti zapadno od nje obuhvaćeni čakavskim narječjem.

Nije na odmet da podsjetimo danas, kada se dovijamo kako da uspostavimo bosanskohercegovačku monetu, da je u Bosni, prije svih drugih naroda na južnoslavenskom prostsoru, postojao novac sa natpisom na čistom narodnom bosanskom jeziku. Bilo je to za vrijeme kralja Stjepana Tomaša (1444-1461.). Na novcu, sa grbom u kojem su stilizirani inicijali kralja Stjepana Tomaša, ispisano je: GOS (podin) TOMAS CRA(lj) BOSN(e). Pošto je novac bio namijenjen za širu upotrebu u narodu, otud i potreba da se na narodnom jeziku kaže o vladaru koji je taj novac uveo i na čijem prostoru se upotrebljavao.

Iz svega proizilazi da od Grškovićevih zapisa iz 12. vijeka do srednjovjekovnog bosanskog romana iz 15. vijeka, poznatog u istoriji književnosti kao "**Berlinska aleksandrida**", od Povelje bana Kulina 1189. do Testamenta hercega Stjepana od 20. maja 1466. ili Rodoslova Jurja Hvalovića iz avgusta 1467.; lapidarnih natpisa od Humačke ploče iz X (po nekim istraživačima ovaj spomenik potiče iz XI vijeka) do natpisa iz Boljuna kod Stoca iz 1471. ima jedan obilježen prostor, koji je nužno do kraja deskriptivno filološki i lingvističko-analitički sagledati i na tim osnovama ispisati istoriju bosanskog jezika.

---

[6] Dževad Jahić: "Jezik bosanskih muslimana", Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991. str. 18.

prof. Fikret Bećirović:

STOLNO MJESTO BOSANSKIH VLADARA

U V O D

Pozivom za učešće na Naučnom skupu u Zenici na temu Srednjovjekovna Bosna, kojeg je inicirao prof. dr Željko Škuljević, ukazana mi je velika čst da zajedno sa svoji monogopoštovanim profesorima sa postidplomskog studija i kolegama, učestvujem u prizivanju historijskog, kulturnog i svakog drugog identiteta bošnjačkog.

Kao osviješćeni bošnjanin, srčano vezan za kakanjski kraj, za njegovu bogatu historiju i ovog puta, sa izborom pomenutih tema nastojat ću da istaknem dobrano zaboravljenu i nedovoljno prikazivanu važnost kakanjske neolitske kulture i osobitu važnost kakanjskog kraja kao stolnog mjesta bosanskih vladara, "Kraljeve zemlje" i nosioca srednjevjekovnog kulturnog kruga Gornja Bosna.

Obzirom da je, koliko do juče, prošlost ovog kraja kao i cjelokupna bosnaskohercegovačka, bila predmet interesovanja samo najužih krugova znanstvenika i kulturnih radnika, neizostavno se nameće pitanje: jesmo li svojim dosadašnjim "odnosom" svjesno ili nesvjesno izgonili u zaborav i šutnju značaj neolitskih i kraljevskih prostora za ljubav "modernog" i prefiksa " industrijski i rudarski gradić" pri tome zaboravljajući svoj iskonski duhovni i svaki drugi identitet, stavljajući ga na "raspolaganje" i tumačenje drugima? Pada li zbog toga na nas dio krležijanskog prokletstva upućenog svim balkanoidima "da premalo imaju za sebe" i da su zbog toga "balkanska krčma i apendiks"). To su samo su neka od pitanja, koja nam historijski kovitlac u novoj značenjskoj formi u zadaću stavlja.

Obzirom na pomenuto, vrijeme otriježnjenja i traženja izgubljenog smisla zasigurno je tu i pred nama, što uostalom pokazuje i ovaj Skup, kao i mnogi drugi slični njemu.

Djelimično odstupanje ovog rada (Kakanjski neolit) od teme Naučnog skupa, učinjeno je s namjerom da se prikaže razvijena životna i kulturna aktivnost u ovom kraju, kao i značajno prisustvo elemenata akulturacije i mulitikulturnosti mnogo prije no što će ovaj kraj postati kraljeva zemlja i stolno mjesto bosanskih vladara.

Kada je riječ o stolnom mjestu bosanskih vladara posebna pažnja posvećena je pokušaju rasvjetljavanja stolnog mjesta prije izgradnje banskih dvora u Sutjesci i na Bobovcu, tj. do bana Stjepana II Kotromanića. U tom kontekstu posebno je interesantan toponim Mile (Visočke i Kakanjske) Kulinova ploča u Biskupićima, kao i stećak iz Donje Zgošće i drugi indirektni dokazi o postojanju stolnog mjesta u Visočkom ili Kakanjskom kraju.

Polazeći od dostignutog znanja, materijalnih i drugih fakata, služeći se metodom misaone apstrakcije, dovodeći određene fakte i postavke u nove korelacije, pod upit i sl. dosadašnji vidici će nam zasigurno biti širi, što je uostalom i cilj ovog cijenjenog Skupa.

Kakanjska neolitska kultura

Područje Kakanjskog kraja još u mlađe kameno doba (neolit) bilo je intenzivno naseljeno, te kao jedna od dvije neolitske grupe u gornjem toku rijeke Bosne (druga je Butmirska) po svojoj raznolikosti elemenata i kulturnoj fizionomiji zauzima izuzetno mjesto u kulturnoj historiji BiH.

Prve zvanične podatke o nalazištu neolitskog naselja u Kaknju dao je 1933. godine dr Mihovil Mandić.

Opsežna naučna istraživanja docnije 1954. godine vršili su dr Alojz Benac i njegov asistent Borivoj Čović.

Po njihovoj procjeni ovo neolitsko naselje nastalo je između 2.700 i 2.600 godine p.n.e.

Kakanjsko neolitsko naselje na lokalitetu Plandište na blagoj uzvisini na ušću rijeke Zgošće u Bosnu, kao i mnoga druga prahistorijska naselja, pronađeno je slučajno izgradnjom željezničke pruge uskog kolosijeka za vrijeme austrougarske uprave po otvaranju rudnika, poslije 1902. a zatim 1933. godine gradnjom ceste pored pruge, 1948. godine pruge normalnog kolosijeka. te 1953. godine pri izgradnji zgrade gimnazije, igrališta i privatnih kuća.

Prilikom ovih gradnji skinute su velike količine zemlje te je na taj način uništen najveći dio neolitskog kulturnog sloja. Neolitsko naselje na Plandištu zauzimalo je u prvobitnom stanju površinu od oko 20.000 m^2 , što za neolitske pojmove znači zaista ogromnu površinu, veliko naselje.

Pored pomenutog sistematskog istraživanja izvršena su i sondažna istraživanja na površini od 1.200 m^2, pa se sa velikom sigurnošću pretpostavlja da je kakanjsko naselje bilo mnogo veće.

U sklopu druge faze izvršena su istraživanja u selu Arnautovići kod Visokog 1958. i 1960. godine. Nešto kasnije, tj. 1963. i 1964. godine otkrivena su dva neolitska naselja u selu Obre kod Kaknja, na desnoj obali rijeke Trstivnice, uzvodno od ušća oko 3 km. Prilikom otkopavanja utvrđeno je da naselja u Obrima pripadaju različitim kulturnim grupama: jedno od njih u Starčevačkoj, a drugo u Kakanjskoj grupi, što govori o visokom stupnju akulturacije.

Naselja Kakanjske neolitske grupe locirana su na desnoj obali rijeke Bosne na ocjeditim i sunčanim terenima, što znači da su neolićani već ranije imali ustaljene navike i kriterije u izboru mjesta stanovanja. Na osnovu činjenice da je Kaknju postojalo veliko neolitsko naselje, te iskopanog keramičkog materijala u Obrima i Arnautovićima, može se zaključiti da je u Kakanjskom naselju došlo do raslojavanja tamošnje neolitske grupe i da su se odvojeni dijelovi nastanili u Obrima, Arnautovićima i možda još nekim mjestima koja do sada nisu ispitana.

Nastanjene grupe međusobno su saobraćale prvenstveno zbog ekonomskih razloga, a zasigurno i zbog drugih (rodbinskih, kulturnih i sl.).

Stanovnici pomenutih naselja ekonomski su upućeni na slivna područja rijeka na kojima su živjeli (Zgošća, Trstivnice i Goruše), živeći najvećim dijelom od lovačko-sakupljačke privrede.

U potrazi za hranom često puta su lovačke grupe jednog naselja prelazile na teritorij druge, zbog čega su izbijali sukobi. To se posebno odnosilo na kakanjske i obarske grupe, zbog relativne blizine.

Zbog izbjegavanja sukoba, obarske grupe, pošto su bile manje, prinuđene su da izvore hrane traže na nešto udaljenijim prostorima, te su svoje lovačko-

sakupljačke aktivnosti usmjerili prema gornjem toku Trstivnice i bočno prema slivnom području rijeke Goruše, koje je pokriveno velikim šumskim kompleksom.

Sve donedavno taj šumski kompleks bio je bogato lovište, što nam samo od sebe govori da je i u neolitsko doba bio bogat izvor hrane, te zbog toga privlačan kako za stanovnike sliva Trstivnice tako i za stanovnike sliva rijeke Goruše. To je jedan od ključnih razloga društvenog raslojavanja i stvaranja novih naselja. Jedno od takvih mogućih naselja je bištranska gradina koja je smještena ispod sela Bištrani na lijevoj obali Trstivnice, 5-6 km jugoistočno od naselja Obre. Bištranska gradina po svojoj lokaciji odstupa od gradinskih naselja karakterističnih za metalno doba, koja su pravljena isključivo na uzvisinama sa odbrambeno strateškim značajem. Ova gradina, pošto nema izrazite elemente klasične gradine, mora biti bar malo starija jer nema neka neolitska obilježja kao što su: lociranje na ocjeditom i osunčanom terenu, na obalama potoka, te u blizini bogatog izvora hrane. Ovu neobičnu gradinu u poznom neolitu naselili su neolitski lovci i sakupljači obarskih, a možda i kakanjskih naselja. Po istoj logičkoj pretpostavci sa istim razlozima, društveno raslojavanje bilo je u Arnautovićima, a kretalo se uzvodno uz rijeku Gorušu i bočno prema trstivničkom području.

Tragovi materijalne kulture

Iako je uništeno mnogo tragova mateijalne kulture prilikom kopanja temelja za zgrade, kuće, zatim kopanjem raznih kanala i dr. nehotično (posebno u Kaknju) je otkriveno izuzetno kulturno blago. Kulturni sloj u kakanjskom naselju kreće se od 1,10 m debljine do 1,90 m, a u obarskim naseljima i do 3 m.

Na pomenutom kakanjskom lokalitetu, prilikom kopanja temelja za zgradu gimnazije pronađena je dugačka zemunička nastamba sa dimenzijama 50x50 m, ukopana blizu jednog metra u zemlju sa drvenim pleterom i lijepkom od ilovače. Svojom lokacijom na ocjeditom terenu, uz primjenu drvenog pletera, oblijepljenim ilovačom, zatim ilovačom nabijeni pod, te odvojenim prostorijama za stanovanje i ostavu, ova kuća odražavala je sve potrebe na tadašnjem nivou društvenog razvoja. Obzirom na veličinu, kuća je služila većoj rodovskoj zajednici.

U ovoj nastambi, kao i drugim otkrivenim objektima, pronađena su razna kamena oruđa: široki i uski nožići sa dvije oštrice, kamena sjekira (kalufastog i jezičastog oblika), koštana oruđa: razna šila i lopatice, spatule: gruba i fina keramika sa trakastom ornamentikom te sa primjenom tehnike utiskivanja prstiju ili nekog drugog tvrdog predmeta.

Među oblicima finije rađene keramike najčešći su: tanjiri, bikonične posude, zdjele, vaze na šupljoj nozi i na punim nogama, razne vrste šalica i dr. Plastični motivi na keramici urađeni su u okviru paralelnih, okomitih, cik-cak ili polukružnih linija, sa tehnikom utiskivanja, što predstavlja relativnu originalnost i kulturnu individualnost.

Iako leži na teritoriji butmirske kulturne grupe između Butmira i Neba (kod Bile) kakanjska grupa po svim svojim elementima originalnosti, ipak predstavlja jednu sasvim zasebnu neolitsku kulturu u Bosni i Hercegovini.

U sklopu kulturne grupe, značajno je spomenuti bogate oblike i tipove keramike pronađene u Obrima. To su razne cilindrične i loptaste vaze, tamnosive i crne bikonične zdjele, šolje i druge vrste keramičkih izrađevina za svakodnevnu upotrebu.

Tragovi duhovne kulture

Pored predmeta za svakodnevnu praktičnu upotrebu, pronađeni su i predmeti koji su namjenjeni za izuzetne prilike, predmeti za kultnu upotrebu. To su: kultne posude (ritoni) i pljosnati kolut od pečene zemlje (sunčev kolut).

Kultna posuda (riton) obojena je jarko crvenom bojom, sa četiri zadebljale noge ukrašene trakastim motivima, širokim kosim otvorom i velikom drškom iznad otvora.

"Sunčev kolut" izrađen je od pečene zemlje crvene boje sa linijama raspoređenim kao zrake sunca, po čemu je i dobio ime.

Pomenuti kultni predmeti predstavljaju veliku zagonetku u ovon neolitskom kompleksu (kompleksu trakaste keramike), jer su oni bitna kulturna pojava neolitskog doba na jadranskom području, za koje se pretpostavlja da su bili povezani sa kultom plodnosti i rađanja (riton) i kultu sunca (sunčev kolut).

U mozaiku ukupne kulture ovog područja pored pripadnosti i uticaja Vinčanske, Starčevačke i Butmirske kultne grupe, nesumljivo je vršen uticaj neolitske skupine jadranskog bazena, koja je povezana sa grčkim neolitskim kulturama. Obzirom da je tadašnja Grčka poštovala božanstva Demetre i Adonisa koji svoja glavna obilježja plodnosti i rađanja vuku od misirskog božanstva Ozirisa i Izide, za vjerovati je da se taj kult, s korjenima iz dalekog Misira, poštovao i ovdje. To podupire gore pomenutu tvrdnju.

Ovi kultovi, a posebno ritoni, pretpostavlja se da su došli dolinom Neretve do gornjeg toka Bosne, jer je ista zdjela nađena u Zelenoj pećini kod Konjica, do sada najbliže međustanice od Jadrana do Kaknja. Primajući kult, neolićani su primili i kultne posude, ali su ih ukrašavali na svoj način i tako ostali vjerni svom umjetničkom stilu, a posebnu zagonetku predstavlja zoomorfni izgled ritona.

Prilikom otkopavanja jednog od obarskih naselja pronađeni su ostaci dječijeg skeleta za koje se, na osnovu otkrivenih položaja, može utvrditi da ne pripadaju redovnom sahranjivanju.

Skeleti sahranjene djece pronađeni su u središtu naselja uz centralno ognjište, gdje su se po pravilu obavljali magijski obredi, pa se pretpostavlja da su ti skeleti ostaci žrtvovane djece, dojenčadi, koja su u kultnom obredu ubijana možda pri osnivanju naselja, zbog umoljavanja duhova ili za neko opće dobro zajednice.

Kultni predmeti, kao neizostavni rekviziti u kultnom obredu, imali su čarobnu moć, personificirajući određeno nebesko tijelo, u kojem prebiva neko božanstvo ili duh (sunčev kolut), od čije je dobre ili loše volje ovisi dobrobit ili nesreća zajednice.

Uz kultnu posudu (riton) u kojoj je za vrijeme obreda vjerovatno bila neka sveta tečnost, kojom je starješina sela ili vrač prskao pripadnike zajednice, te uz određene ritualne žrtve određenih životinja ili tek rođene djece, kultni obred imao je svoju punoću.

STOLNO MJESTO BOSANSKIH VLADARA OD STJEPANA II KOTROMANIĆA

Neosporno je da je ovaj region, sa visočkim i zeničkim, imao izuzetnu važnost od neolitskog doba do vladavine Rimske imperije. Postrimski period (kraj VI st.) obilježen je upadima raznih barbarskih plemena, a posebno Slavena. Tek nakon dužeg "barbarskog" perioda prvi pisani tragovi o zemlji Bosni spomenuti su u spisu

vizantijskog cara-pisca Konstantina Porfirogeneta iz X st. a mnogo poslije toga pominje se prvi bosanski vladar ban Borić (1154-1164), doduše u vazalnom odnosu prema Ugarima, a nedugo poslije njega i prvi vladar samostalne bosanske države ban Kulin (1180-1204).

Dolaskom prvog vladara samostalne bosanske države potkraj XII st. visočko-kakanjsko-visočki region postaje ekonomsko, kulturno i političko središte, te stolno mjesto bosanskih vladara. Stolovanje prvog vladara samostalne bosanske države bana Kulina, vezano je za kakanjsko-visočki kraj, bez egzaktnih podataka u kojem je od ova dva bila prijestonica.

U dosad dostupnoj literaturi mjesto Kulina bana vezuje se za lokalitet Mile, kod Visokog za što nema sigurnih fakata, osim činjenice da je ban za svoje vladavine sagradio bosansku crkvu (hižu) u neposrednoj blizini Mila, tj. u današnjem selu Biskupići.

Da li se činjenica o sagrađenoj crkvi u pomenutom mjestu, dovedena u vezu sa lokalitetom Mile za koje se tvrdi da je bilo stolno mjesto, može uzeti vjerodostojnim?

Nije li ban Kulin kao i svaki drugi vladar, gradio vjerske objekte i van stolnog mjesta? Da li je crkva u Biskupićima mogla zadovoljiti potrebe samo visočkog kraja, a da ne govorimo o kakanjskom i šire? Da li postoje još neki lokaliteti na kojima su bile Kulinove crkve?

Postoje li toponimi "Mile" i drugi toponimi vezani za banovo ime i na drugim mjestima ovog područja? Da li su lokaliteti visočke Mile i Biskupići, obzirom na plodonosno polje u kojem se nalaze, bili uopće logični za srednjevjekovni tip grada i ostalih građevina? To su samo neka od pitanja koja se nameću u naučnom istraživanju.

Posebno mjesto u smislu podozrivosti prema dosadašnjim teorijama i korelacijama, moraju imati gore postavljena pitanja. U tom cilju dosadašnje teorije o stolnom mjestu moraju se dovesti bar pod upit. Nema sumlje da je uz stolno mjesto u srednjevjekovnim državama u neposrednoj blizini morala biti vjerska institucija (u ovom slučaju crkva) kao potpora političkoj vlasti. Na osnovu pronađene tzv. "Kulinove ploče" u selu Biskupići, određena je lokacija bosanskoj ili Kulinovoj crkvi, i to je fakat ali za postojanje crkve. Međutim na osnovu te "ploče" dosadašnja znanstvena teorija odredila je i stolno mjesto u Milama kod Visokog, skoro bez ikakvih drugih dokaza, osim da crkva mora biti uz stolno mjesto. Rukovodeći se tim teorijama to bi zaista bilo istinito da je Kulin imao jednu crkvu u svojoj, doduše maloj državi: tada bi ona zaista morala biti u blizini prijestonice. Međutim, pored pomenute crkve u Biskupićima, koja je zadovoljavala pomenute potrebe tog kraja, otkrivene su crkve u Podbriježju kod Zenice, crkva velikog sudije Gradiše, i u Gračanici kod Visokog crkva velikog Kaznaca Nespine. Pored toga i toponimi u kakanjskom kraju Crkvenjak i Crkvina zasigurno navode na postojanje tih institucija i u kakanjskom kraju. U mjestu Crkvenjak već je govoreno kao o mjestu sa kontinuiranim kultovima na kojim još uvijek postoje materijalni dokazi (temelji crkve i grobnice), međutim u kontekstu pitanja stolnog mjesta, poseban osvrt zaslužuje toponim Crkvina u današnjem kakanjskom predgrađu Albanija ili negdašnjoj Donjoj Zgošći.

Toponim Crkvina (danas češće korišten pod imenom Vrbica ili Zelena), u kulturno-historijskom kontekstu poznat je po velikoj nekropoli stećaka i nadasve jedinstvenim " Zgošćanskim stećkom", kojeg su do sada eminentni znanstvenici locirali na razna mjesta kao što su kod Bobovca, Visokog i sl. Tačna lokacija "stećka"

koji je 1952. prebačen u Sarajevo u dvorište Zemaljskog muzeja, nalazi se iznad kuće Alojza Bartala, koji je te iste godine, dobivši od općine zemljište, započeo graditi kuću nekih desetak metara ispod čuvenog stećka, te se "stećak" na taj način "spasio" od uziđivanja u podrumske zidove, kao što su završili mnogi stećci. Kome pripada taj neobični stećak neizostavno je pitanje koje se odmah nametnulo, a egzaktan odgovor (mada je bilo pokušaja) još uvijek nije pronađen.

Eminentni znanstvenik Ć. Truhetka smatra da je stećak nekog odličnog velmože ili čak banov, konkretnije Stjepana II Kotromanića.

Zaista, takav stećak sa jedinstvenim ornamentima, kulama, te scenama lova, jedino može biti velikaški, preciznije vladarski, jer takva stilizacija i scene, odlika su najviših elitističkih krugova, koje ne mogu pripadati običnom velikašu, a pogotovu ne običnom smrtniku. Takav jedinstven stećak još nigdje nije pronađen, pa čak ni u Visočkim Milama gdje je kako kažu bilo kotromaničko groblje. Toponim Crkvina nesumljivo je dobio ime po Kulinovoj crkvi lociranoj na tom mjestu, a dvorište crkve postavljen je "stećak nad stećcima", ispod kojeg leži upravo ban Kulin ili netko iz njegove loze. Pored čuvenog stećka sljemenjaka na istoj nekropoli pronađen je stećak u obliku stuba (nazvan Obelisk) sa visinom od 245 cm (iznad zemlje), ukrašen sa četvorokrakim zvjezdama, rozetama, vrpcama, ribama i dr.

Pri vrhu uspravnih strana ovog spomenika bio je urezan natpis kojeg je Ć.Truhelka rekonstruisao ovako: SIE LEŽI STEPAN' BAN BOSAN'(SKI) I BRAT' MU BOGDAN' I DRAGIŠA (I) KNEZ' BAKULA I KNEZ' STANK(O) I TVRTKO S DRUŽI(N)O(M)

Iako je Truhelkina rekonstrukcija pomenutog natpisa izazvala podijeljena mišljenja, neosporno je da je i ovaj stećak uz čuveni sljemenjak pripadao nekom odličnom velikašu, nekom iz vladarske loze ili čak vladaru, što također podupire tezu o stolnom mjestu u ovom kraju.

Drugo, dovodeći u korelaciju visočke i kakanjske MILE možemo zaključiti slijedeće:

Za razliku od visočkih MILA, koje se nalaze u plodnoj ravnici, bez ikakvih fortifikacijskih elemenata, što bi zaista bio izuzetak za srednjovjekovni grad, kakanjske MILE nalaze se na blagoj uzvisini sa mogućnošću pregleda šire okoline sa daleko većim pregledom Karaulske gradine koja se od Mila nizvodno uz rijeku Bosnu nalazi oko 1km.

Pored toga Kakanjske Mile su omeđene prirodnim preprekama - rijekama Bosnom (jug-sjeverozapad) i Zgošćom (sjever-zapad), ispunjavajući sve važnije elemente nekadašnje gradine, po čemu se najvjerovatnije jedan dio koji graniči prema selu Hrasno, i danas zove Gradac. U prilog stolnog mjesta na kakanjskim Milama govori i prisustvo značajnog broja srednjevjekovne vlastele koja je po pravilu uvijek bila u neposrednoj blizini vladara. O prisustvu vlastele na ovom području govore nam i dan danas imena sela i naselja koja su dobila ime po njihovim porodičnim lozama, kao što su: Crnčić(Crnač), Kujavić (Kujavče), Turbić (Turbići), Bjelhanić (Bjalavići) Haljinić (Haljinići).

Kolika je važnost vlastele sa ovog područja govore i određeni pisani tragovi (M.S.Filipović - Visočka nahija).

God. 1249. kada je ban Matija Ninoslav išao u Dubrovnik, u njegovoj pratnji bio je Gradislav Turbić. Nešto docnije 1249. Humski knez Andrija obnovio je mir i prijateljstvo s Dubrovčanima, i u povelji o tom pominje se među vlastelom i neki Trubić.

Za boravak prvog vladara samostalne bosanske države bana Kulina u ovom regionu vezana su dva pisana traga i to kroz povelju Dubrovčanima izdatu u stolnom mjestu Mile 29.08.1189. i dokumenat o održavanju Bosanskog sabora na Bilinom polju kod Zenice 08.04.1203.godine. Povelja Dubrovčanima je banovo pismeno odobrenje slobodne trgovine Dubrovačkim trgovcima "u svoj zemlji bosanskoj".

To je prvi sačuvani pismeni trag-akt dobre volje, otvorenosti i vješte diplomatije. Sabor na Bilinom polju po hronološkom redu drugi je sačuvani pisani dokumenat, a po svojoj važnosti prvi, koji govori o prisustvu Kulina bana na ovim prostorima i prvom aktivnom miješanju stranih sila u unutrašnje stvari bosanske države.

U tom kontekstu i kontekstu pada Bosne, Miroslav Krleža ("Bosanske medijevalne teme" ("Život" br. 4-5.1965), kaže: "Evropa koja je kroz tri stoljeća u tu zemlju nevjerničkog korova i trnja slala samo uhode, palikuće, robce i inkvizitore, zlurado je slušala glasove kako propada iz dana u dan to zlohudo kraljevstvo, vijekovima napadano sa svih strana."

Javno se odrekavši heretičkih nauka na Saboru 1203. po zahtjevu papskog legata Ivanas i splitskog arhiepeiskopa Bernarda ban Kulin je diplomatski izbjegao sve pogrome i prijeteće sile i na taj način spasio bar na kratko narod od krstaških ratova. Možda je zbog ovog vještog diplomatskog manevra, a vjerovatno i dotadnjeg vještog i pravednog vladanja, u narodu ostao i do današnjeg dana najljepši spomen na svog vladara " Od Kulina bana i dobrijeh dana".

Godinu dana nakon održanog Sabora, na bosanski prijesto dolazi Kulinov sin Stjepan, o kojem se vrlo malo zna, iako je vladao punih 28 godina. Da li je moguće da se za tako dug vremenski period ništa značajno nije dešavalo po čemu bi Stjepanova ličnost bila pamćena.

Čak do sada nemamo ni jedno poređenje sa velikim Kulinom, po kojem bi znali da li je sin nadmašio oca ili je ostao njegova blijeda sjenka. Na Stjepanovo mjesto bogumili 1232. godine dovedoše Mateja Ninoslava za kojeg se takođe kaže da je boravio u centralnoj Bosni, gdje se nalazilo stolno mjesto bosanskih banova.

U to vrijeme u punom zamahu su, već ranije najavljeni, započeli krstaški ratovi protiv bosanskih heretika, te je zbog toga ban često mijenjao mjesto boravka sklanjajući se od ugarskih krstaša.

Tako se u jeku najžešće ofanzive ban Matej Ninoslav gubeći bitku za bitkom, sklanja u dubovačko zaleđe. Za to vrijeme ugarski vojskovođa Koloman, pod iznuđenim obećanjima prihvatanja katoličanstva, na banski prijesto postavlja Matejevog rođaka Prijezdu, koji kao garanciju za dato obećanje daje svog sina u monahe. Međutim Prijezdina vladavina niti je bila prava niti je trajala dugo-tek toliko koliko se Koloman zadržao u Bosni, a to je po svoj prilici bilo 2-3 mjeseca. Odmah po Kolomanovom odlasku iz Bosne, Ninoslav se vraća na prijesto, pokušavajući da sanira neprilike u zemlji, u čemu djelimično ima uspjeha.

Međutim pritajeno rovito stanje u zemlji otkriva se nakon Matejeve smrti kroz otvorne unutrašnje borbe oko bosanskog prijestolja, koje potrajaše sve do dolaska Stjepana II Kotromanića 1322. godine. Obračunavši se sa svojim neprijateljima u borbi za bosanski prijesto, forsirajući ekonomsko i vojno jačanje, Stjepan II uspostavlja čvrst temelj bosanskoj državi, kojeg će na pravi način iskoristiti njegov sinovac Tvrtko I, stvorivši jaku kraljevinu, uzdigavši bosansku srednjevjekovnu državu na vrhunac njene moći.

Već u prvim godinama Stjepanove vladavine, pojedine susjedne oblasti pod različitim okolnostima, ulaze u sastav bosanske države, koja je na taj način ekonomski i vojno sve više jača.

Koristeći narode koji su nastali u Srbiji nakon smrti kralja Milutina, Stjepan II prodire prema jugoistoku i zauzima dio Huma. Nakon ovog uspjeha Bosni je pripojena i dolina Neretve, koja je uvijek bila glavna saobraćajnica između mora i zaleđa. Ovom prilikom Bosni je pripao i trg Drijeva blizu ušća Neretve, koji će ostati kroz vijekove njen prirodni izlaz na more. Pripajanjem Huma, Bosna se približila Dubrovniku i ostalim trgovačkim gradovima na moru, što je doprinijelo još čvršćem povezivanju (trgovačkom, kulturnom i političkom).

Razvojem trgovine porasla su i primanja dadžbina na promet robe, što je bosanskom banu bio solidan prihod. Prošla su vremena bana Kulina i Ninoslava, koji su, istina, bili daleko od ovih pozicija, te su dozvoljavali slobodnu trgovinu bez iakave naknade.

Dolaskom na vlast Tvrtka I započeto je ekonomsko i vojno jačanje dostiže fantastične razmjere. Od malog komadića morske obale (trg Drijeva), bosanska obala tada se proteže sjeverno do Biograda i južno do Kotora, postajući respektabilna pomorska sila, a sa zauzetim dijelovima Srbije i Hrvatske i kontinentalna.

Stolno mjesto Stjepana II prije izgradnje Bobovca, kao i njegovih prethodnika sa preciznošću nije utvrđeno, mada ga dosadašnja znanost vezuje za Mile (Arnautoviće), gdje se kao argument za pomenutu konstataciju stolnog mjesta navodi pronađeno obiteljsko groblje Kotromanića.

Prvi pisani tragovi o boravku Stjepana II u ovom kraju vezani su za održavanje Sabora između 1326. i 1329. godine i pisanu povelju, koju je bosanski ban zajedno sa bratom Vladislavom, nakon "izbora" izdao knezu Vukosavu Hrvatiniću kojom mu potvrđuje izvjesne posjede. U pomenutom razdoblju, tj. 1327. godine u Moštru, izdat je jedan dokumenat vezan za izgradnju "slavnog dvora u Trstivnici" tj. novog stolnog mjesta na staroj rimskoj fortifikaciji Bobovcu, te dvora i ostalih objekata u Sutjesci.

Stolno mjesto Bosanskog kraljevstva (Bobovac i Kraljeva Sutjeska)

Opće naznake

Širenje državnog teritorija, jačanje centralne vlasti i konsolidovanje unutrašnjih prilika, započeta je nova državna koncepcija sa Stjepanom II, a snažnije nastavljena Tvrtkom I Kotromanićem. Uz novu koncepciju i novi oblik državne vlasti i države bilo je potrebno sagraditi novu prijestonicu koja će ujedno biti neosvojivo utvrđenje, zadovoljavajući sve potrebe vladara i njegove svite, te u kulturnom pogledu biti na nivou srednjevjekovnih prijestonica tog vremena.

Grad sa svojim fortifikacijama rađen je u tri faze:

Prva faza (burg) - rađena je iza 1327. tj. odmah nakon donošenja odluke o izgradnji nove prijestonice. Ovdje je značajno spomenuti da je ovoj fazi za prve konture grada - utvrđenja, poslužio je jedan zid iz kasne antike (V-VI st.) po kojem se vidi da je već tada ovdje bilo formirano savršenije naselje.

Druga faza (izgradnja dvora) - glavni radovi izvršeni su u četvrtoj i petoj deceniji XIV stoljeća.

Treća faza (sjeverni dio grada i dr.) - rađena u prvoj deceniji XV st.

Na osnovu pisanih izvora jasno je da su prve dvije faze izgradnje Bobovca, te dvor u Sutjesci rađene za vrijeme Stjepana II.

Poznati hroničar tog vremedna Mavro Orbin opisujući osvajački pohod na Bosnu srpskog cara Dušana kaže: "Rat je izbio 1349. godine. Dušan je u oktobru 1350. godine sa velikom vojskom (oko 80.000 vojnika) dopro do pod sam Bobovac. Pri tom je uspio zapaliti banske dvore u Sutjesci i na Bobovcu, ali utvrđeni grad nije mogao osvojiti. Podigavši opsadu Bobvca Dušan napusti ovaj kraj i uputi se prema Humskoj zemlji, a Stjepan II posljednje godine života provede u miru popravljajući porušene dvore."

Imajući u vidu ovaj i druge pisane izvore, te činjenicu da je prijestonica smještena u planinskom, rijetko naseljenom i teško prohodnom kraju imala je prvenstveno kao i za ranijih vremena strateško-odbrambenu ulogu što zaslužuje poseban osvrt U duhu svog vremena kao i svi tadašnji gradovi tog tipa, Bobovac je opasan bedemom, kulama, otvorima za strijelce i dr. Ukupna dužina gradskog bedema iznosila je 1100 m, sa visinom od 3-5 m i prosječnom debljinom 105 cm. Na bedemu je bilo 11 kula svih tipova (zaobljene, ugaone, četvrtaste).

Unutar bedema smještene su bile četiri građevine tipa palače i to: tri u sastavu kraljevskog dvora, a četvrta je pripadala franjevcima (tzv. maloj braći).

Pored pomenutih objekata, bile su razne zanatske radionice, konjušnice, spremišta i dr. te nekih 50-60 kuća. Ispod sjevernih zidina bilo je malo predgrađe, a ispod južnih predgrađe sa oko 200 kuća.

Omiljeno boravište bosanskih vladara je "slavni dvor u Trstivnici" tj. u Sutjesci, u kojem su izdate mnoge povelje i u kojem je vođena živa diplomatska aktivnost, čak možda više nego u Bobovcu.

Dvor je smješten na jednom zaravanku, zvanom Grgurevo, koji je dobio ime po Tvrtkovoj crkvi posvećenoj sv. Grguru, a u neposrednoj je bilizini današnjeg Franjevačkog samostana. Dvor se sastojao od "donje" palače u obliku slova L, te aneksa gornje palače i pomoćnih zgrada.

Oko dvora nisu bili, niti su mogli postojati fortifikacijski bedemi jer se kompletno mjesto Sutjeska nalazi u kanjonu, prirodnom usjeku (sutiska).

Izgradnja, za tadašnje vrijeme, jednog takvog impozantnog grada, bila je nemoguća bez vještih majstora raznih profila: zidara, tesara, keramičara, klesara, kovača, gravera, rezbara, slikara i dr. Znatan broj različitih majstora stalno je boravio u predgrađu ili gradu zbog dugogodišnje izgradnje novih objekata, te sitnozanatske proizvodnje za potrebe dvora i širu upotrebu.

U gradu su bile tri kovačke radionice s prostorom za taljenje. Za potrebe dvora i širu upotrebu u njima su se kovali: oruđe, oružje, dijelovi bojne opreme, potkovice, razni čavli, posuđe, nakit i dr.

Vitalno mjesto u svakodnevnoj upotrebi, a posebno u slučaju napada i opsada grada imale su cisterne za vodu. Shodno vitalnoj važnosti cisterni, specijalizirani majstori zidari za cisterne, bili su posebno cijenjeni. Za ove poslove najčešće su dovođeni majstori iz Dubrovnika i drugih gradova Dalmacije.

Pored majstora koji su pravili objekte vitalnog životnog značaja, te zbog toga bili visoko cijenjeni, također su bili majstori koji su zadovoljavali određene estetske, kulturne potrebe. To su bili majstori raznih specijalnosti, a posebno su se cijenile razne vrste rezbarenja u drvetu, kosti, modeliranje kamena, muljike (laporca) i dr.

Ovi su ukrasi odražavli ekonomski, kulturni i politički nivo stolnog mjesta, kao i nivo vlastele koja je u vječitoj utakmici sa vladarom nastojala obezbjediti visoko mjesto i ugled, kako kod svojih podanika tako i kod vladara i stranih delegacija.

Specijalizirani majstori uglavnom su dolazili iz Dubrovnika i Italije, o čemu postoje pisani tragovi, kao npr. onaj od 28. decembra 1341. godine u kojem se mletački rezbar Nikola obavezao dubrovačkom knezu Ivanu Foscnaru da će četiri godine raditi na dvoru bosanskog bana Stjepana II Kotromanića.

Iz izvora se zna pouzdano na kojem je dvoru radio ovaj čuveni rezbar, ali se pretpostavlja da je radio na oba: i u Stujesci i na Bobovcu.

Imajući u vidu da je Bobovac napravljen na staroj Gradini i na temeljima rimske fortifikacije, te na raskršću važnih puteva, kao takav on je ispunjavao sve strateško-odbrambene uslove, te u tom smislu on je bio "Ključ Bosne", na čije su bedeme udarale razne vojske kako domaće vlastele u borbi za prijestolje, tako i razne (bjelo) svjetske.

Pored toga Bobovac i Sutjeska su u upravnom, ekonomskom i kulturnom pogledu također bili ključevi.

Kao što je već pomenuto sve vrste zanatlija, majstori raznih specijalnosti dolazili su da rade i izgrade savremenu prijestonicu.

Sa izgradnjom dvora do izražaja su došli razni oblici duhovnosti (pismeni akti, povelje, muzika, igra i dr.), živa diplomatska aktivnost, kao i ekonomska i svaka druga.

To su bili Bobovac i Sutjeska (Sutiska) - " naše stolno misto "
(CURIA BANI / REGIS)

* Nešto izmijenjen i prilagođen separat iz moje knjige
" Kakanj i njegova okolina " - izdavač NIP Kakanjski glas,
novembar, 1995.g.

prof. Alen Lepirica

GRANICE SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

Historijski razvoj granica BiH možemo posmatrati u (hiljadugodišnjem) periodu - od srednjeg vijeka (XII stoljeća) do danas. Bosna se prvi put zvanično pominje u Porfirogenetovom spisu "De administrando imperio" kao mala oblast - horion Bosna. Tadašnji prostor Bosne je obuhvatao područja oko gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne negdje do Zavidovića sa dolinama njenih pritoka te župom Ramom i Gornjim Povrbasjem na zapadu predstavljajući nukleus za njen kasniji teritorijalni razvitak. Navedenu oblast su činile male slavenske župe koje su tokom vremena srasle u dosta labavu političku cjelinu neodređenih i nestabilnih granica.

Tek krajem XII st. u vrijeme bana Kulina (1180.-1204.) dolazi do širenja Bosne koja stiče prve oblike samostalnosti i državnosti. U tom vremenskom razdoblju teritorij Bosne je oivičen Savom na sjeveru i Neretvom na jugu dok ističnu granicu čini tok Drine u Gornjem Podrinju kao i donji tok Drine uzvodno od Zvornika do ušća u Savu. Priključenjem Donjih Kraji - Bosni zapadna granica obuhvata sliv gornjeg i srednjeg toka Sane odakle povija sve nadomak Vrbaškog grada (Banja Luka). U sastav Kulinove Bosne tada ulaze veoma važne župe Usora i Soli koje čine sjeverni dio Bosanske države.

Nakon Kulina i bana Mateja Ninoslava dolazi do raznih pritisaka na Bosnu, te krstaških ratova koji se vode protiv krstjanskih heretika sa ciljem uništenja Crkve Bosanske i uvođenja katoličke vjere koja je samo formalno priznata (Bilino polje 8.4.1203). U doba Ugarske prevlasti koja traje do kraja XIII st., državna teritorija Bosne je razbijena na nekoliko oblasti koje su gravitirale raznim stranama. Dolaskom bana Stjepana II Kotromanića na vlast (1322.-1353.) dolazi do značajnog teritorijalnog širenja Bosne u pravcu juga i jugozapada. Nakon velikih borbi Bosni se pripoji Hum te cijela krajina od Cetine do Neretve a nedugo potom i oblast Završje (Duvno, Livno i Glamoč) koja je od 1324. ostala trajno u vlasti bosanskih banova i kraljeva. U jednoj savremenoj povelji se kaže da ban Stjepan "držaše (zemlju) od Save do mora od Cetine do Drine". Druga polovina XIV st. je obilježena intenzivnim ekonomskih razvitkom, uz širenje bosanske države širila se trgovina i jačala privreda. Intenzivnim razvojem zanatstva i trgovine došlo je i do razvoja gradova. Stjepanov nasljednik njegov sinovac ban Tvrtko (1353.-1391.) mudrim političkim i uspješnim vojnim aktivnostima je doveo Bosnu do vrhunca moći. Vojnički pobjedivši Ugre 1363. (Ludovik I), svladavši unutrašnje nemire Tvrtko je 1369. uspio da uspostavi punu vlast u zemlji. U Mileševu 1377. se okrunio za kralja "Srbljem i Bosni" a njegov kraljevski naslov su priznale sve uticajnije države susjedi: Venecija, Dubrovnik, ugarski kralj i njegova nasljednica Marija. Kraljice Jelisaveta i Marija priznale su mu 1385. pravo na grad Kotor da bi 1390. osvojio utvrđene gradove: Split, Šibenik, Trogir sve do Zemunika kod Zadra. Tvrtko se nazvao kraljem Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja. Tada Bosna ima najveći državni prostor a time i najduže granice (karta br. 1). Na jugu joj je pripadala cijela dalmatinska obala (sa izuzetkom Dubrovnika, Pelješca i Mljeta) i Boka Kotorska sa Kotorom te otoci: Brač, Hvar, Korčula i Šolta sve

do Zadra. Zapadna granica je bila: dolina Zrmanje, Lička brda i polja te dolina srednjeg toka Une sve do Novog, odakle je povijala u pravcu istoka obuhvatajući srednjevjekovne župe: Sanu, Vrbas i Glaž na prostorima donjih tokova Sane, Vrbasa i Ukrine i izbijala na Savu između današnjeg Bos. Borda i Bos. Šamca. Istočna granica se protezala obroncima Lovćena iznad Kotora te preko Nikšićke župe i Drobnjačke visoravni sjekući srednji tok Tare izbijala u Polimlju kod Mileševa. Odatle preko sjeničkog kraja i planine Zvijezde se prostirala srednjim i donjim tokom Drine. Tvrtkova samostalna kraljevina Bosna na vrhuncu svoje moći je obuhvatala površinu veću od 60.000 km^2. Nakon ovih blistavih uspjeha razvitka i širenja bosanske teritorije pod Kotromanićima dolazi prvo do stagnacije (kralj Stjepan Dabiša) a potom do potpunog komadanja bosanske države koje je uzrokovano neslogom domaćih velmoža te čestim upadima ugarskih i osmanskih snaga koje su takvo stanje vješto koristile.

Srednjevjekovne granice su bile uglavnom prirodnog karaktera, njih su činila orografska razvođa, dominantne tačke i visovi, rijeke, jezera i morske površine ali i utvrđenja, sarinarnice, nasipi i kanali načinjeni u odbrambene svrhe. No u tom ranofeudalnom razdoblju u našim krajevima kopnene granice su se na pojedinim dijelovima označavale kamenim međašima. Kao na primjer, u srednjevjekovnoj župi Trebinje gdje se i danas nalazi jedan od pobodenih kamenih stubova sa čije su sjeverne strane isklesani krstovi. Sličnu ulogu su imali i nešto stariji rimski miljokazi.

prof. Bakir Tanović

PAD BOSANSKE SREDNJOVJEKOVNE DRŽAVE 1463. - DOBA FETHA - OSVAJANJE BOSNE

U kontekstu kulturno-vjerske revolucije koja je trajala u Bosni oko jednog stoljeća (1415 - 1530) i u kojem vremenu se formirala bosnjačka nacija u današnjem njenom poimanju i značenju.

Pad i propast Bosanske srednjovjekovne države ne možemo posmatrati izolovano od događaja koji su im predhodili i od historijskih posljedica koje je taj događaj imao na buduće generacije Bošnjaka.

Bosanska država u to vrijeme bila je u fazi razvijenog feudalizma, sa državnom kancelarijom, koja ima savremenu heraldiku, sa feudalnom ekonomijom čiji se prosperitet bazira na eksploataciji značajnih rudnika, srebra, olova, zlata i bakra. Ona je skupa sa Srbijom proizvodila jednu petinu evropske proizvodnje srebra i imala značajne gradove i dosta bogatih i prosperitetnih ljudi. Ona je po svemu pripadala krugu razvijenih evropskih država svoga vremena. [1)]

U obrazloženju za nagli pad bosanske države bez otpora, kod većine historičara nailazimo na nedovoljna i nepotpuna objašnjenja. Kao naprimjer: Bosna saptom pade; kukavno; predaja; izdaja ili opet: Svi nam znakovi prstom kažu da je Bosna veoma bolesna bila, čim nemogaše ni junački poginuti. Ova bolest ležaše ponajglavnije u vjerskoj i čudorednoj razvraćenosti koja se u njezinom tijelu više stoljeća zalegla, te ga pomalo raztrovala. Ovdje se misli na bosanske krstjane.[2)]

Međutim, nepobitna historijska istina je, da se je Bosna kroz stoljeća, od njenog postanka pa do pada, duhovno i fizički opirala prodoru katolicizma i katoličkoj doktrini, a na vojnom planu želji njenih susjeda da je putem sile raskomadaju, podjarme i podijele. Iz tih razloga današnji Bošnjaci, bez ostatka branioci bosanske države, a historijski nasljednici dobrih Bošnjanja moraju posmatrati svoju prošlost kao dio cjelovite evropske historije.

Vrlo je uočljiva historijska činjenica da su samom padu Bosne (1463) predhodili događaji koji su doveli do preocesa kulturno-vjerske revolucije u bosanskoj državi, a sam čin osvajanja Bosne od strane Osmanlijske Imperije, kao katarzu jednog mnogo šireg procesa koji je trajao više od jednog stoljeća.

[1)] Pavao Anđelić, Kulturna istorija BiH, Sarajevo 1966; Noel Malcolm, Bosnia a short history, str. 24; Jirecek, Die Handelsstrassen, pp 41-9.

[2)] Vjekoislav Klaić, Povijest Bosne, Sarajevo 1990, str. 340, vidi Rački, Bogomili i Patareni (Rad VIII, str. 173)

Zbog toga se u istraživanju treba ograničiti na neposredne događaje, koji su predhodili padu Bosne, i to svega pola stoljeća prije propasti bosanske državne samostalnosti.

Treba odgovoriti na pitanje: koji su historijski uslovi omogućili početak kulturno-vjerske revolucije kod Bošnjaka.

Prvi doticaj sa Osmanlijama. Bošnjani su imali nakon bitke kod Marice 1371 godine. Već tada su srpske čete bile obavezne da učestvuju u pohodima sultana Murata. Prilikom bitke kod Konje (Ikonije) 1387, gdje se Muratu pridružio i evropski beglerbeg Timurtaš, sa vojskom u kojoj su učestvovale i srpske pomoćne trupe, bilo ih je 2.000. U ovoj bitci nakon kažnjavanja zbog pljačke, srpske trupe se pobuniše pri povratku kući, što natjera Murata da preduzme kašnjeničke ekspedicije protiv Srbije.[3)]

U tim prvim otporima Osmanlijama, učestvuju i Bošnjani. U bitci kod Pločnika 1387 godine. Osmanlije doživljavaju strašan poraz od združenih snaga Srba i Bosanaca, tako da ih je samo petina izvukla živu glavu.[4)]

U drugoj bitci kod Bileće veliki vojvoda rusaga bosanskog Vlatko Vuković Kosača, dočekao je sa bosanskim oklopnicima neiskusne turske prinčeve i potpuno ih porazio.[5)] Nakon ove bitke slijedila je Kosovska bitka u kojoj učestvuje Vlatko Vuković sa bošnjanskim trupama (1389). Kosovska bitka je bila okršaj združenih balkanskih država protiv Osmanlija. To je slijed historijskih činjenica o prvim doticajima Osmanlija i Bošnjana.

Nakon ovog poraza balkanskih država na Kosovu, ostvaruje se tendencija evropskih vladara i pape da preduzmu odlučne i konkretne akcije protiv turske opasnosti i bosanskih heretika. Ona se tragično završava po Evropu, jer su združene evropske armije u bitci kod Nikopolja 1396 doživile vojni poraz od strane Osmanlija.[6)] Što se tiče Bosne, još za kralja Dabiše 1392 godine, Osmanske trupe drugi put nakon Bileće provaljuju u Bosnu. Postoje ozbiljne indikacije da su te trupe pozvane od strane nekih bosanskih velikaša, zbog straha od mađarskih krstaških prodora u Bosnu.[7)]

Već 1398 godine, osmanlijske trupe prodiru po treći put u kraljevu zemlju Bosnu. Klaić dovodi ovaj prodor u vezu sa promjenama na prijestolju, bosansku kraljicu Jelenu zamjenjuje Stjepan Ostoja, uz podršku domaćih velikaša i vjerovatno Turaka.

Te iste godine Sigismund, mađarski kralj, optužuje velikog bosanskog vojvodu Hrvoja za pakt sa Turcima. On piše jedno pismo Trogiranima, 2 juna 1389, u kojem kaže: Znajte, kako smo dočuli iz vjerodostojnih izvještaja da se vojvoda Hrvoje, kao nevjerni gojenac, vođen zločom izdajstva, pridružio društvu nevjernika križa Kristova, naime Turaka, i da je namjeran svom snagom udariti i ratovati na vjerne nama i svetoj kruni našoj, koji borave u kraljevini Bosni.

Ove optužbe Sigismundove bile su utemeljene, jer je veliko-bosanski vojvoda bio kolovođa svih pobuna protiv kraljice Marije i Sigismunda, a pripadao je krugu

---

[3)] Joseph von Hammer, Historija turskog osmanskog carstva, Zagreb, 1979, str. 68-69.

[4)] V. Klaić, Povijest Hrvata, Knjiga II, Zagreb 1982, str. 288; J. Hammer, N. djelo str. 69.

[5)] K. Jirecek, Istorija Srbije, Beograd 1952, str. 324.

[6)] V. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb 1982, knj. 2. str. 322

[7)] V. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb 1982, knj. 2 str. 333.

najuglednije bosanske vlastele koja je bila sljedbenik crkve bosanske. A to su Hranići (Kosače), Pavlovići, sam Hrvoje i njegovi rođaci Klesići.[8]

Nakon ovih optužbi, Sigismund odmah poduzima vojne akcije protiv Hrvojevih posjeda Vrbaskog grada (Banjaluke) i Kozara (Kozarca). Ali, u tome Mađari nemaju uspjeha jer već sljedeće godine Hrvoje zauzima od Mađara cijelu županiju Dubičku.[9] Sljedeću deceniju i po, Sigismund ništa drugo ne radi nego atakuje na bosansku zemlju, prije svega na posjede Hrvojine i ostalih bosanskih velikaša, i to u godinama 1405-1407 kada sklapa savez sa Mlečanima. U to vrijeme javljaju Dubrovčani Sigismundu: da je poslanik turski došao Hrvoju u Bosnu.[10] Nakon toga Sigismundu uspjeva da 1408 godine provali u Bosnu sa 60.000 vojnika i da kod grada Dobora savlada bosansku vojsku, navodno zarobi kralja Tvrtka II i dade pogubiti 126 prestavnika bosanske vlastele odrubivši im glave i bacivši im trupla sa visoke stijene.

Ovaj poraz Bošnjaka imao je za posljedicu veliku omrazu i mržnju bosanskih krstjana i plemstva prema Mađarima katolicima i Sigismundu.[11] Sljedećih godina bosanski velikaši mijenjaju taktiku pridružujući se Sigismundu. Prije svih Hrvoje i Sandalj Hranić, koji prelazi na katoličanstvo, postaje član Zmajevog reda kojeg ustanovljava Sigismund (1408) na proslavi i turniru povodom velike pobjede i rađanja kćerke Elizabete. Glavni zadatak članova Zmajevog reda bio je da brane kržćansku vjeru i presto vladaoca. Ovim činom prelaska dvojice vojvoda Sandalja i Hrvoja na stranu Sigismunda nije bio zadovoljan veliki dio naroda bosanskog i vlastele, te dovedoše svrgnutog kralja Ostoju na prijestolje. A već 1410 godine kralj Ostoja je prema nekim izvještajima: *Odavno pristao uz Turke i odmetne Bošnjane protiv kraljevstva i kralja Ugarske.*[12]

U to vrijeme u Evropi bila je velika povezanost između katoličke crkve i svjetovnih vladara, kao realizatora njihove politike. Katolička crkva našla je načina i stvorila organizacione forme da se bori protiv herezi Katara i bosanske heretičke crkve, na koju se s razlogom sumnjalo: *Da njihov katarski heretički papa stoluje u Bosni.*[13] U tu svrhu katolička crkva organizovala je svoje redove, poput franjevaca (12-o stoljeće) i ustanovila inkviziciju krajem 21-og stoljeća.

U vrijeme kada Sigismund atakuje na bosanski državni teritorij, na Karlovom praškom univerzitetu (osnovanom 1348) pojavljuje se profesor Jan Hus (1369-1415) koji zahtjeva sekularizaciju crkvenih zemalja i istupa protiv papske vlasti, priznavajući autoritet samo *Svetom pismu.* On je imao jake veze sa profesorom Viklifom sa londonskog univerziteta koji je također bio protiv katoličke crkve, protiv krupnih posjeda i protiv nepotrebne pompe katoličkih obreda. U stvari, ovi ljudi su bili preteće buduće Reformacije.

Ovakva otvorena pobuna protiv crkvene dogme dovela je do sabora u Konstanci kojeg je organizovao Sigismund. Na tom saboru osuđen je Jan Hus, i unatoč ličnih garancija koje mu je dao Sigismund, spaljen je na lomači 1415 godine, što je imalo za posljedicu rat sa Husitima u Českoj. Nema nikakve sumnje da je Sigismund sa istim motivima i pobudama i tih godina istupio i protiv Hrvoja i protiv

---

[8] V. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb 1982, knj. 2 str. 335; V. Klaić, Povijest Bosne, Sarajevo 1990, str. 347; H. Mehmed Handžić, Islamizacija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1940, str. 9.

[9] V. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb 1982, knj. 2 str. 336.

[10] V. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb 1982, knj. 2 str. 376 i 378.

[11] V. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb 1982, knj. 2 str. 388.

[12] V. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb 1982, knj. 3 str. 57.

[13] Istorija srednjeg vijeka 1, (redakcija Udaljčova, Kosminskog, Valenstajna), Beograd 1950, str. 360.

bosanskih heretika računajući na pljačku njegovih posjeda. I pored toga što je Hrvoje bio spreman, da održi vjernost katoličkoj crkvi i kruni lično, i u tom smislu davao potrebna uvjeravanja. Godine 1413 bili su mu oduzeti posjedi Brač, Hvar, Korčula i Split i predati na upravu Dubrovniku. Sljedeće 1414 godine, Osmanlije su već u Bosni, odakle vrše dalje prodore prema Hrvatskoj i Štajerskoj, nakon uzaludnog pokušaja Hrvoja da dobije pomoć od Mlećana. Konačno, 1415. godine, Sigismund sa velikom vojskom kreće da rasčisti sa Hrvojem, bosanskim hereticima i pripoji njihove posjede. On ga je još u junu 1413 proglasio veleizdajnikom i lišio svih časti i imanja.[14] Međutim, Hrvoje pretiče Sigismunda, poziva Osmanlije, koji dođoše sa vojvodom Ishakom, te združeni sa bosanskom vojskom, do nogu poraziše Ugarsku vojsku kod rijeke Lašve na Hrvojevim posjedima (1415) i zarobiše znatan broj Sigismundovih velikaša, među njima i Pavla Ćupora a koga Hrvoje dade potopiti u volovskoj koži, u rijeci Bosni. Ova mržnja između Hrvoja, bosanske vlastele sa jedne strane i katolika sa zapada sa druge strane, nije bila samo vjerske prirode nego je nosila i jednu ličnu notu. Bosansko plemstvo bilo je mahom slavenskog porijekla, dok su plemići okupljeni oko Sigismunda (porijeklom Njemca, rođenog u Češkoj) bili uglavnom Njemci i Mađari (nakon što je Sigismund 1397 na Križevačkom saboru pobio dio autohtonog hrvatskog plemstva), kao i dio stanovništva Dalmacije koje je vuklo rimske korijene. To se ispoljavalo na svim nivoima odnosa. Prema tradiciji. Mađar Pavao Ćupor vrijeđao je Hrvoja ovim riječima: *Slovinac nije čovjek, pogača nije kruh.* Dok je Splićane pogađalo to što je Hrvoje nametnuo za knezove Splita bosansku vlastelu (Petricu Jurjevića od Vrbasa i Cvitka Tolinčića od Rame.).[15] Nema nikakve sumnje da je zbližavanje sa Osmanlijama i njihovim trupama po oružju, koje vode bosanski ljudi, napravilo prvi korak ka vjersko-kulturnoj revoluciji i kasnijem dobrovoljnom prelasku Bošnjana na Islam.

Već sljedeće 1416 godine, prema nekim izvorima, osmanske trupe se nalaze u Vrhbosni, u srcu Bosne: *U gradu Vrhbosni namjesti slavodobitni car Muhamed još iste godine 1416 za sandžaka svog vojvodu Izaka.*[16]

Sasvim drugi odnos prema Bošnjanima imale su Osmanlije. Oni su za komandante Krajišata postavljali domaće slavenske ljude iz uglednih porodica, prije svega Bosance. O značaju Skopskog Krajišata za Osmansko osvajanje Bosne i drugih zemalja dao je dovoljno materijala historičar Hazim Šabanović. Prvim krajišnikom (vojvodom) ovog krajišata bio je Pašajizit beg, porijeklom iz Saruhana, a poslije njega njegov libertin (usvojenik) Ishak beg (1414-1439) koji je bez sumnje našeg porijekla. O Isak begu, sinu Ishakovu, Ćiro Truhelka iznio je uvjerljive dokumente koji govore o njegovom bošnjačkom porijeklu, kasnije osporavani dosta marginalno od strane Hazima Šabanovića.[17]

Još eklatantniji primjer je Mahmud paša Anđelović, veliki vezir, pjesnik, mecena i šejh koji je nosio naziv veli (sveti), i koji je bio veliki vezir prilikom osvajanja Bosne, kao prisni prijatelj sultan Mehmed II fatiha.[18] Prema tvrdnjama nekih historičara, on je rođeni

---

[14] V. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb 1982, knj. 3 str. 79.

[15] V. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb 1982, knj. 3 str. 79. i 80.

[16] V. Klaić, Povijest Bosne, Sarajevo 1990, str. 255; Thwrocz, Chronica Hungarica, p. 292; Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches I, p. 635.

[17] Ćiro Truhelka, Isabeg - brat hercega Stefana, GZM 1918, str. 213-218; Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, str. 25.

[18] Safet beg Bašagić, Znameniti Hrvati, Zagreb 1913, str. 40; Marko Perojević, Stjepan Tomaš Ostojić, Povijest hrvatskih zemalja BiH, Sarajevo 1942, str. 542: "Malo dana poslije smrti Lazareve, već 3 veljače, preuze upravu

brat Mihajla Anđelovića koji je vodio proturšku stranku prilikom pada Smedereva 1459 godine. Drugi ključni razlog, kod Bošnjana heretika za prihvatanje Osmanlija kao saveznika protiv katoličanstva i njihovih eksponata, kao reakcije na katoličku dogmu, ležao je u duhovnoj sferi. To je bila pobuna jednog autohtonog evropskog naroda protiv katoličke crkve mnogo ranije nego što je u Evropi nastupila Reformacija, na čije dešavanje je uticao niz historijskih okolnosti, kao i bez sumnje Božja volja, da se u Bosni pojavi Islam i osmanlije.

Predislamska vjera Bošnjaka, odnosno bosanskih krstjana (kako su se oni sebe nazivali), Crkve bosanske pripadala je širem krugu vrlo znane Evropske herezi *Katara* (čisti na grčkom). Ovaj heretički pokret, koji je negirao katoličke dogme, pored Italije (Lombardija) zahvatio je sjevernu Francusku, južnu Njemačku i granajući se stigao do istočnih oblasti Brandenburga i Pruske. Zahvaljujući trgovačkim vezama Njemačke i Francuske jeres zahvatila je katare i Englesku.[19] Historiografija susjednih zemalja Srba i Hrvata nastojala je svim silama dokazati kako Bosanska crkva nije bila heretička nego srpska-pravoslavna, odnosno katolička i to bez validnih historijskih dokaza. Tezu da je bosanska crkva pravoslavna, sponsoriranu od Srbske crkve, dokazivali su V. Glušac, Božidar Petranović i prota Svetozar Davidović.[20] Jaroslav Šidak, kao Hrvat, pobijao je Glusćevu tezu tvrdnjom da je bosanska crkva prava hrišćanska crkva, t.j. katolička.[21]

Nažalost, ove stavove prihvatio je i američki historičar John V. A. Fine, koji tezu o pravoj kršćanskoj crkvi praktično dokazuje na samo jednom validnom dokumentu - Testamentu Gosta Radina.[22] Ovu tvrdnju uspješno je pobio Salih H. Alić iznoseći argumente da je: *Prvi od tih izvora, takozvana bula, pape Aleksandra od 18 marta 1067 godine, kojom se uspostavlja dukljansko-barska mitropolija i kojoj između ostalih, pripada i bosanska biskupija, a kojom su se služili svi historičari koji su pisali o historiji Bosne (F. Rački, V. Klaić, I. Marković, St. Novaković, S. Stanojević, A. Hoffer, M. Prelog, pa i sam Rački) dokazani falsifikat.*[23] Svakako da ova stanovišta treba odbaciti kao naučno neargumentovana, a politički tendenciozna.

Našoj nauci je danas jasno da se pitanje širenja Islama u Bosni ne može posmatrati odvojeno od Bosanske crkve i bosanskih krstjana, odnosno od likvidacije bosanske crkve, niti od činjenice da je između te dvije vjere bilo dodirnih i sličnih tačaka.[24] Ova stanovišta potvrđuje niz historičara Bošnjaka;*: Safet beg Bašagić, Muhamed Hadžijahić, H. Mehmed Handžić, Adem Handžić, a od drugih: Ćiro Truhelka,

---

despotovine namjesništvo: udovica Jelena slijepi Stjepan i kao gubernator (gubernator Rassie) "veliki vojvoda" Mihajlo Anđelović, brat rumelijskog paše Alipaše Anđelovića."

[19] Udaljčev, Kosminski, Valenstajn, Istorija srednjeg vijeka I, Beograd 1950, str. 361.

[20] Adem Handžić, Širenje Islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu, Prilozi O. F., Širenje Islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu, Sarajevo 1991, str. 38.

[21] H. Mehmed Handžić, Islamizacija BiH i porijeklo bosansko hercegovačkih muslimana, Sarajevo 1940, str. 17; J. Šidak, Problem bosanske crkve u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca., JAZU, Zagreb 1937, knjiga 259.

[22] John V.A. Fine, Zaključci mojih posljednjih istsraživanja o pitanjima Bosanske crkve, Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja, Skopje 1982, str. 127-134.

[23] Salih H. Alić, Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu, Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja, Skopje 1982, str. 154-155.

[24] V. Klaić, Povijest Bosne, Sarajevo 1990, str. 346-352; F. Rački, Bogumili i Patareni (Rad Jug. Akad. VII, VIII i X).

Vladislav Skarić, Aleksandar Solovjev, Jovan Cvijić i britanski historičar Sir Thomas W. Arnold i drugi.

Što se tiče tvrdnje o postojanju sličnih i dodirnih tačaka između ove dvije vjere, prema onome što današnja nauka zna o vjerskoj doktrini za koju se pretpostavlja da je bila kod bosanskih krstjana, stvari stoje ovako: Isus sam nije Bog, već najviši od anđela, tijelo mu bijaše samo prividno; Patareni su odbacivali krštenje, osobito djece; Svećenstva Pravog nisu imali pošto je svaki član kod njih smio naučiti i širiti svoju vjeru; Patareni nisu imali klasične crkve, niti zidanih zgrada za štovanje Bogu, kome se može svugdje moliti; Hulili su krst nazivajući ga "vješali"; Odbacivali su kipove i rugali se kršćanima što im se klanjaju; Njihovi hramovi bile su obične kuće bez zvonika i zvona, koje su držali za demonske trublje; Klupa, stol, prekriven običnim platnom, na kojem je otvoreno jevanđelje, to je bio sav ukras njihove bogomolje; Kod njih se rijetko nalazio muškarac ili žena koja ne bi znala napamet Sveto pismo i to na narodnom jeziku; Mrsni ljudi običan svijet) uzimali su žene da im budu vjerne i da ih mogu otpustiti po volji; Nisu priznavali crkveni brak.[24] Ako se sa ovim uporedi, glavni i kapitalni izvor o bogumilskoj patarenskoj religiji u Bosni, kojim su se ispred sebe i drugih pismeno odrekli krivovjerstva mnogi bošnjački pravci, godine 1203, pred inkvizitorom Ivanom de Casamarisom, dvorskim kapelanom splitskog arcibiskupa Bernarda, onda se vidi koliko su gornji navodi tačni.

U svojoj ispovjedi obećavaju heretički prvaci: *da će u svim mjestima imati bogomolje,* znači nisu ih prije imali; *pa da će u crkvama imati oltare i križe,* bilo je pretjerano tražiti od njih da odmah drže u i ikone; *da će čitati knjige starog zavjeta,* znači nisu ga priznavali; *da će imati svećenike, da će održavati poste, svetkovine, svetce; da neće među se primati Maniheje, da će se zvati braćom a ne krstjanima,* da se iz toga imena razumije da drugi osim njih nisu kršćani. Kao što se vidi u ovom izvještaju kapelana Casamarisa, jasno je da je ovo autentično Katarsko učenje, odnosno učenje bosanskih krstjana, tj. Bosanske crkve u njenom orginalnom početnom stadiju.[25] To što bosanski krstjani (crkva bosanska) u svim vijekovima nisu imali identičan stav sa ostalim katarima o svim vjerskim pitanjima - ne znači da nisu bili heretici.

Od 1415. poslije poraza Mađara u dolini Lašve od strane združene bosanske i osmanlijske vojske, turski krajišnici ili krajiške vojvode bili su sultanovi zastupnici prema Bosni. Oni su nadzirali hrišćanske tributarne vladaoce, bili glavni širitelji Islama u Bosni i imali presudnu ulogu u rušenju bosanske države, uživajući veliko sultanovo povjerenje.

Tursku zaštitu uskoro su potražili i ostali patarenski velikaši. Prvo, Pavlovići (1415), zatim Sandalj Hranić (1418). Njihovo stavljanje pod okrilje Osmanlija bilo je prirodno i jedino političko rješenje obzirom da su bili izloženi uništenju od strane katoličke crkve i njene inkvizicije. Svi historičari se slažu da su Tu rci od 1428 ili 1429 zaposjeli neke bosanske gradove, Hodidjed i Vrhbosnu. Međutim, presudan momenat je nastupio kada je nakon smrti Sandalja Hranića doveden u pitanje opstanak njegovog nasljednika Stjepana Vukcića Kosače, jer je car Sigismund naredio Frankopanima i hrvatskom banu Matku da osvoje Hum i svrgnu Stjepana.

Budući herceg Stjepan, po kome će se cijeli ovaj kraj Bosne nazvati Hercegovina, za svoj spas pozvao je krajiškog vojvodu Ishak bega, koji zbog zauzeća na akcijama u Albaniji šalje svog starijeg sina Baraka sa 10.000 vojnika da praktično spase hercega

---

[24] V. Klaić, Povijest Bosne, Sarajevo 1990, str. 346-352; F. Rački, Bogumili i Patareni (Rad Jug. Akad. VII, VIII i X).

[25] H. Mehmed Handžić, Islamizacija BiH, Sarajevo 1940, str. 7.

Stjepana uvjerenog heretika i patarena. Ova osmanlijska vojska pod Barakom pustošila je i zadavala strah sve do ušća Neretve i Trebinja. U augustu 1435 godine Barak je zimovao u Hodidjedu i boravio u Vrhbosni (Sarajevu) i Zenici. Izgleda da je tada Tvrtko II pristao da da danak sultanu od 25.000 dukata.[26]

Od tada se Osmanlije utvrđuju u Hodidjedu, po nekim za stalno, a ponekima povremeno. Nakon 1439, pa do 1944 godine, Turci su držali značajan broj bosanskih gradova. Osmanlije su prije osvajanja Bosne fetha u svojim rukama imali (povremeno ili stalno); Nevesinje, Gacko, Zagorje, Foču, Ustikolinu, Podrinje, Pljevlje, Čajniče, Višegrad, Sokol, Srebrenicu, Zvornik, Zenicu i dolinu Miljacke sa Vrhbosnom Sarajevom, kome je tada udaren pravi temelj.[27] I to je bio ključni momenat na putu ka islamizaciji Bosne.

Da bi upotpunili sliku pred osvajanje Bosne, treba reći da je u Bosnu tada stigao Franjevac Jakov de Marchia, kao glava vikarije bosanske, snabdjeven velikim ovlaštenjima, da istrijebi sve patarene i šizmatike i da obnovi red i stegu u franjevačkim manastirima.[28] Time je počela hajka i progonstvo nad crkvom bosanskom i prisilno pokrštavanje bosanskih patarena, stvarajući tako veliki broj kriptopatarena u Bosni.

Zadržavanje osmanlijske vojske u gradovima - tržištima i osnivanje naselja (kasaba) od velikog je značaja za islamizaciju Bosne. U tim mjestima podizane su prve džamije, kao što je Careva Džamija, *Dzamii-atikom* (stara džamija), koja je osnovana u Vrhbosni. Prema tvrdnji Muvekita u Vrhbosni je još 1452 godine, Nesuh beg sagradio svoju džamiju. U formiranju ovih naselja imali su veliku ulogu derviški redovi koji su osnivali svoje tekije - zavije, oslobođene poreza. To su bili svratišta sa besplatnom hranom od tri dana, gdje se je sakupljao prost svijet, na koje je vršen jak uticaj u propagiranju vjere. Skoro svi prvi vodeći muslimani pripadali su tarikatui derviškim redovima od kojih su u Bosni bile najznačajnije bektašije, odnosno njihova grana suni tarikata nakšibendije. Hadži Bektaš veli osnivač je janičara. Još prije pada Bosne, dok su kraljevi bili prisutni, Isak beg, osnivač Sarajeva osnovao je tekiju mevlevijskog reda (1462).[29] Ovdje je posebno zanimljivo istaći za kulturnu situaciju Bošnjaka u ovom periodu, pismo Mahmud paše Anđelića, poslano pri osvajanju Jajca, 19 juna 1463, pisano na bosančici (obloj ćirilici) i zadnje pismo Muhameda Čengića, 5 aprila 1953, pisano istim pismom, koje su njegovali bošnjački begovi, a koje je objavio Zdravko Kajmaković (Pisana riječ BiH, Sarajevo 1982).

Vakufi su, također, odigrali presudnu ulogu. Primjer takvog uvakufljenja potpune svojine (mulk zemlje) je vakufnama Isa bega, sina Ishak bega (1462), još dok je Stjepan Tomašević vladao Bosnom.[30] On je uvakufio u okolini Vrhbosne svoju mulk zemlju koju je kupio od prvog muslimana Balabana, sina Bogčinova, u mjestu Brus na Trebeviću iznad Sarajeva. Iz te vakufname se vidi da je postojalo također muslimansko groblje na granici ovoga vakufa. Balaban, kao prvi musliman Bošnjak, imao je svoje imanje u Sarajevu na ušću potoka Koševo u rijeku Miljacku. Na Crneč groblju kod Sarajeva nađen je grobni natpis Bogčina, sina Stipanova, a oca Balaganova. Postoji, također, ferman sultana Murata iz godine 1442/43 kojim on daje zemlju na Romaniji nekom Sirmerdu za zasluge. To su

---

[26] Hazim Šabanović, Bosanski Pašaluk, Sarajevo 1982, str. 28-29; Konstantin Jirecek, Istorija Srba, Beograd 1952, str. 361.

[27] M. Handžić, Islamizacija BiH, Sarajevo 1940, str. 19.

[28] Milan Prelog, Povijest Bosne, Sarajevo 1914, str. 62.

[29] Adem Handžić, O širenju Islama u Bosni sa posebnim osvrtom na srednju Bosnu, POF Sarajevo 1991, str. 44.

[30] Vakufname iz BiH, XV i XVI vijek, Orijentalni institut, Sarajevo 1985, str. 18. i 19.

sve dokazi o načinu ranog širenja Islama, mnogo prije pada srednjovjekovne bosanske države.

Ovako je izgledala politička, vojna i vjerska situacija u Bosni kada su posljednji kraljevi bosanski, Stjepan Tomaš (1443-1461) i Stjepan Tomašević (1461-1463) odlučili da Bosnu predaju katoličanstvu i Zapadu... Još je Tvrtko II, nudio Mlečanima da preuzmu upravu Bosne, ali ovi su to odbili iz straha pred Osmanlijama. Na kraju se je pokazala, politički gledano pogrešnom, ova računica posljednjih bosanskih kraljeva, da se oslanjanjem na Ugarsku i Papu, t.j. na one sile koje su prije, najviše ugrožavale njihovu samostalnost, može spasiti državna samostalnost Bosne.

U kontekstu evropske historije, to je bilo vrijeme stvaranja velikih multinacionalnih religijskih država. To je naročito važilo za prostor Balkana i južno od Alpa. U vrijeme dolaska na vlast Stjepana Tomaša, uvjerenog patarena koji je prešao na katoličanstvo, došli su do kulminacije sukobi katoličanstva sa *Crkvom bosanskom* koju je rimska kurija od uvijek nastojala potpuno uništiti. Neki od feudalaca prešli su za primjerom Tomaša na katoličanstvo, ali je njihov broj bio neznatan prema golemom broju pristaša *Crkve bosanske.* Tako je prvih godina njegove vlade politička moć *Crkve bosanske* ostala netaknuta. To se vidi iz primjera povelje Tomaša iz 1446 godine, kada ne može poreći: *Što ne bi to ogledano gospodinom didom i crkvom bosanskom i dobrimi Bošnjani.*[31)]

Snaga bosanskih krstjana u Bosni, pred njeno osvajanje, ogledala se prije svega u propalom pokušaju da kralj bude okrunjen krunom, koju mu je iz Rima poslao Papa 1446 godine. Kruna je bila već izrađena i u Splitu predata biskupu Tomi, ali se krunisanje zbog snažnog otpora bosanskog plemstva i patarenske mase nije moglo održati. Ovo se slaže i sa ocjenom iz pisma koje je posljednji bosanski kralj, pred sam pad Bosne, u očajanju i desperaciji, uputio papi Pikolominiju, geografu i historičaru, Piju II [31)]: *Tvoj predhodnik Eugen ponudio je mom ocu krunu i htio je osnovati u Bosni biskupske crkve. Otac je to odbio, da ne bi izazvao protiv sebe mržnju Turaka, jer je nov kršćanin i još nije prognao heretike i maniheje iz svoga kraljevstva.* Iz ovog pisma se dade zaključiti, da su katoličke crkve u Bosni, koje su osnovali franjevci kao misionari u 14 vijeku, bile lokalnog karaktera i da su imale mali broj vjernika. Propao je, također, pokušaj kralja Tomaša sa slanjem tri prvaka bosanskih krstjana, moćnih na kraljevskom dvoru, u Rim da prihvate katoličanstvo. Dvojica su po povratku u Bosnu prihvatila katoličanstvo, a treći je promijenio mišljenje i pobjegao hercegu Stjepanu, upornom patarenu, što je bio uvod u otvoren vjerski rat u Bosni.

S tim u vezi činjenice pokazuju, da su najmoćniji bosanski velikaši: prvo Hrvoje, pa zatim Pavlovići, pa Sandalj Hranić i na kraju herceg Stjepan, svoj jedini oslonac, pa i biološki opstanak, nalazili u savezništvu sa Osmanlijama.

Hrvatski i Srpski historičari zbog svojih nacionalnih i vjerskih ciljeva, prikazivali su bosanske velmože, ili kao izdajnike, ili kao nesložne, neprincipjelne ljude, koji se međusobno bore za vlast, i slično.

Herceg Stjepan, taj moćni bosanski velmoža, nepomirljivi heretik, glavni zaštitnik *Crkve bosanske,* koga je izaslanik pape Eugenija IV, hvarski biskup Toma, još 1439 godine bezuspješno ubjeđivao da pređe na katoličanstvo, bio je također čovjek političkog kompromisa pa se je pod pritiskom Pape izmirio sa kraljem Stjepanom Tomaševićem,

---

[31)] Mihajlo Dinić, Propast bosanske države, Historija naroda Jugoslavije, Zagreb 1953, str. 607-608.

[31)] Mihajlo Dinić, Propast bosanske države, Historija naroda Jugoslavije, Zagreb 1953, str. 607-608.

pred sam pad Bosne. Shvatljivo je što današnji hrvatski nacionalisti tog heretičkog fundamelistu, koji nikad nije bio katolik proglašavaju Hrvatom , grubo falsificirajući historiju. Ali nije shvatljivo da Bošnjaci na sve to nijemo šute. Kao da herceg Stjepan Vukčić nije bio Bošnjanin i njihov predak.[32]

Na krunisanju posljednjeg bosanskog kralja 1462, krunom dobivenom iz Rima, na državnom saboru, što je značilo otvoreno pristupanje Zapadu, bili su prisutni i neki velikaši (Petar Pavlović, Tvrtko Kovačević -Dinjić) ali ne i herceg Stjepan.

Zapad je izvršio tada enorman pritisak na Bosnu tako da su se do usijanja zaoštrili vjerski odnosi, između većine koja se držala Crkve bosanske i manjine koja je pristajala uz kralja katolika i nekoliko plemića. Veliki broj heretika pobjegao je u Hercegovinu ispred nasilnog pokrštavanja. Otpočeo je pravi vjerski rat u Bosni između pojedinih grupa. Karakter ovih vjerskih sukoba, najbolje se vidi iz primjera kada je kralj Stjepan Tomaš, 1459, napao Hodidjed: *Kralj je zauzeo predgrađe (burgum) Hodidjeda, koje je bilo veliko i puno naroda, i spalio ga, a narod dijelom poubijao, dijelom poveo u ropstvo.* Pošto Osmanlije u Bosni nisu naseljavali Turke, pretpostaviti je da je kralj pobio i zarobio dobre Bošnjane.[33]

Iz Rima, a naročito iz Budima, u to vrijeme su zahtjevali, da se jednom zauvijek unište bogumili, koji su stajali u savezu sa češkim Husitima i njihovim vođom Gjurdjem Podjebradskim, sa kojim se tada ugarski kralj Matija Korvin bodio za češku krunu.[34] Te, 1462 godine, kralj Stjepan Tomašević odbio je pod pritiskom mađarskog kralja da plaća danak sultanu, naivno vjerujući da će dobiti pomoć od Matije Korvina. Kad je ta pomoć izostala predložio je sultanu primirje na 15 godina, ujedno povećavajući danak. Sultan je formalno pristao. Ali, imajući prave informacije, sultan je naredio trupama u proljeće 1463 da krenu iz Jedrene na Bosnu. O tome detaljnije izvještava Konstantin Janičar u svom poznatom djelu, koje je izuzetan izvor.[35]

Prema pisanju Safet bega Bašagića, u Kratkoj uputi: *Mnogi velikaši, koji na oko prešli na katoličku vjeru ostajući i dalje vjerni bogumilstvu, preko bosanskog namjesnika izvješćavali su velikog vezira Mahmud pašu Anđelovića o svemu šta se snovalo i kovalo na bosanskom dvoru.*

Uzevši u obzir šta su sve držali Osmanlije, počevši od Sarajeva a završivši sa Zvornikom, Šabcom i Šamcom, te da je herceg Stjepan, na koga se nije moglo računati, držao Hercegovinu do Glamoča, šanse za odbranu takozvanih kraljevih zemalja bile su nikakve, što će uskoro pokazati i ratne operacije. I tako je otpočela Fetha, osvajanje Bosne od strane Mehmeda Fatiha osmanskog sultana, koju su mnogobrojni Bošnjani dočekali kao pravo rješenje tegoba u kojim su se nalazili.

Sultan je sa vojskom krenuo na Posavinu, a Mahmud paša je dobio naređenje da udari na srce Bosne. Predhodno su turske trupe fingirale napad na Ugarsku da spriječe Matiju Korvina da pošalje trupe u Bosnu. Onda su se Osmanlijama predali Pavlovići i vojvoda Tvrtko Kovačević, a Mahmud paša je izbio pod Bobovac koga predade nedavno pokatoličeni zapovjednik Radak. Nakon toga Mahmut paša nastavi da juri kralja. Prvo ga je tražio pod Sokolom, a kada je ovaj pobjegao u Ključ, Mahmud paša opsjede tvrđavu tražeći od kralja da se preda. Kralj,

---

[32] V. Klaić, Povijest Bosne, Sarajevo 1990, str. 287.

[33] Marko Perojević, Ženidba kraljevića Stjepana Tomaševića, Povijest hrvatskih zemalja BiH, Sarajevo 1942, str. 547.

[34] S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne, Sarajevo 1900, str. 14.

[35] Konstantin Mihajlović, Janičarove uspomene ili Turska hronika, Prosveta, Beograd 1966.

nemajući drugog izlaza, se predade a Mahmut paša mu dade pismenu garanciju da mu se ništa neće dogoditi. Poslije toga kralj potpisa da se i ostali njegovi gradovi predaju. Pod Jajcem, Mahmut paša se susretne sa sultanom, kome je bilo krivo što je njegov veliki vezir i drug iz djetinjstva poštedio kralja, koji ako poživi može biti prijetnja osvajanju Bosne. Zato zatraži od uleme Ali Bastamia da izda fetvu (šerijatsku osudu): El muminu la juldegu min dzuhrin meretejni (pravovjerni nek se ne da ugristi dva puta iz iste rupe), uze sablju i posljednjem kralju Stjepanu Tomaševiću odsječe glavu.[36] Ovim se činom završava samostalnost srednjevjekovne Bosanske države.

Historičari smatraju da je davanje pismene garancije kralju kasnije dovelo do pada i pogubljenja velikog vezira Mahmut paše Anđelovića godine 1474 u Istanbulu. Pod Jajcem je masa Bošnjaka prešla na Islam. Ovo grupno prelaženje na Islam izazvalo je dosta pometnje u srpsko-hrvatskoj Historiografiji. Mnogi su to kasnije pokušavali osporiti.

Bošnjački historičar, Safet beg Bašagić, to opisuje ovako: *Svi bogumilski plemići pohrle pod Jajce, da se poklone sultanu. Postupak bogumila iznenadio je Mehmed Fatiha, zato im potvrdi sve stare povlastice izuzev jedino prijašnje naslove. Svima velikašima u nasljedstvo podijeli turski počasni i plemićki naslov beg i uvrsti ih u vojsku kao lenske vitezove. Vlastelići i građani (cives) uvršteni su u red spahija. . . .*

Na opći zahtjev novih muslimana, kako se razabire iz službenih izvora u janičarskom zakoniku stoji ovo: Iz svih ostalih pokrajina zakon je uzimati samo kršćansku djecu u "adzemi oglane"; naprotiv u Bosni zakonom je određeno, da se samo uzimaju muslimanski sinovi i primaju odmah u carske saraje i bašću.

Sa ovim se u suštini slaže i Vjekoslav Klaić, koji kaže: *Poput kraljice i vojvode Ivaniša mnogo se naroda iseli iz tužne Bosne. Doćim su patareni bosanski, vlastela i kmetovi većinom prigrlili vjeru Muhamedovu; kršteni narod bježao je ispred zuluma turskog.*

Međutim, kada su se poslije počeli izučavati turski porezni defteri onda je bilo jasno da je proces islamizacije tekao postepeno. Ali time se ne može dovesti u pitanje, i grupno prelaženje bosanskih krstjana na Islam kao historijske činjenice. Pogotovo kad znamo da cijeli državni teritorij srednjovjekovne Bosne nije sve do 30-ih godina 16 vijeka bio uključen u Osmansku državu.

Nakon zauzimanja Jajca sultan naredi Mahmud paši da krene na Hercegovinu koju on osim nekoliko gradova ne osvoji. Sljedeće godine 1464, u zimu, Matijaš Korvin osvoji Jajce, a hercegov sin Vladislav: Ramu, Uskoplje, Livno, dok mu drugi sin Vlatko zauze devet gradova uz Drinu, sve do Srebrenice. Ova osvajanja prisiliše Mehmeda Fatiha da 1464 ponovo dođe u Bosnu, opsjedne Jajce, a pošto Mađari opsjedaše Zvornik on ih s vojskom protjera iz Istočne Bosne. S time se ovo ratovanje završilo.

Od osvojenih oblasti u sjevernoj Bosni Mađari formiraše dvije banovine, Jajačku i Srebreničku. Na jugu Mađari zauzeše Počitelj, a Mlečani primorje od Neretve do Cetine. Hercegu Stjepanu ostade uzak pojas zemlje u primorju s Novim na ulazu u Boku Kotorsku. Herceg Stjepan očito pošteđen od Osmanlija, svojih starih saveznika, umro je u miru 1466 godine u prisustvu gosta Radina, koji prema svome testamentu sigurno nije više pripadao savršenim krstjanima (perfecti). Tek nakon njegove smrti Bošnjaci su oslobodili povjesni Herceg Novi 1482 godine.

---

[36] S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne, Sarajevo 1900, str. 17.

Jajačka i Srebrenička banovina održale su se u ovako rascjepljenoj Bosni još nekoliko decenija. Tek početkom 16-oga vijeka, kada je Turska započela svoju snažnu ofanzivu protiv Ugarske, Srebrenik su oslobodili Bošnjaci 1512, Šabac i Beograd 1521, a Jajce 1528, čime je cijela stara Bosna integrirana u svoje historijske granice.

Sa ovim je završen vojno-politički prikaz pada bosanske države. Međutim, onaj drugi proces, vjersko-kulturne revolucije Bošnjaka, kao njihove reakcije na katoličanstvo, osvajačke ratove i inkviziciju trajaće mnogo duže.

Ovaj historijski proces pokrenut je prilikom progona heretika u Bosni, njihovog raseljavanja, konfiskacije njihovih imanja i nasilnog pokatoličavanja bogumila za kralja Tomaša godine 1459, i to na očigled Osmanlija koji drže Vrhbosnu, Hodidjed i Tilavu, t.j. današnje Sarajevo sa okolinom. A ti progoni su se desili samo četiri godine prije akcije na Bosnu sultana Mehmeda II, pa se je mogla očekivati - prva masovna reakcija - grupnog prelaženja bosanskih krstjana na Islam.

Vjersku revoluciju Bošnjaka predvodili su prvi muslimani poput Ferhat bega, oca Gazi Husfef bega, koji je primio Islam (očito visokog roda) i postao zet sultana Bajazita II (1481-1512) oženivši se sultanijom Seldžukom. Brat Ferhat begov, po imenu Radivoj, ostao je u svojoj vjeri i bio još živ 1483, u Humu u Hercegovini. Među drugim promotorima Islama bili su Ishak beg, te njegovi sinovi Barak i Isak beg osnivač Sarajeva. Zatim, veliki vezir Mahmud paša Anđelović, koji je sa Fatihom osvojio Bosnu, te Ahmed paša Hercegović, pet puta veliki vezir u toku vladavine trojice sultana, koji je komandovao flotom (kapudin paša) 1501 godine, u borbi sa hrišćanima. Zatim, veliki vezir Rustem paša, sin Radoja Opukovića, te mnogi drugi iz generacije prvih muslimana u Bosni. To su sve ljudi iz redova patarenskog plemstva.

Što se tiče običnog naroda i seljaka u pravu je Klaić kad kaže da su: *patareni-kmetovi, pored vlastele, većinom prigrlili vjeru Muhamedovu.* Primjera radi može se navesti, da je 1489 godine dvije i po decenije nakon pada Bosne, Sarajevo kao naselje imalo 46 posto muslimanskih domaćinstava. Dok je u 18 naselja sarajevske nahije taj odnos iznosio 40 posto. Ovo daje širenju Islama sva obilježja jednog vjerskog pokreta. Pri tome je osnovna činjenica da je to muslimansko stanovništvo bilo domaće.[37] Sve se to dešava neposredno nakon osvajanja Hercegovine (1470) i oslobođenja Herceg Novog (1482), još dok je značajna teritorija Bosne, Jajačka i Srebrenička banovina pod okupacijom Mađara. Kao što je ranije rečeno, izuzetnu ulogu u propagiranju Islama odigrali su derviši (kojima su pripadali skoro svi vodeći ljudi) u osnivanju malih tekija (zavija) u urbanim naseljima, kao i osnivanje brojnih vakufa.

Sve je to omogućilo izvođenje, jedne vjersko-kulturne revolucije bez presedana, u ranijoj historiji Bosne i susjednih zemalja. Ovo je bio presudan korak u formiranju početkom 16-oga vijeka u Bosni bošnjačkog naroda, kao nacije u današnjem značenju tog imena. Ovi Bošnjaci, novi muslimani, primivši Islam, njihovo plemstvo i narod, postali su dio Osmanlijske vojske koja je dalje sa velikim entuzijazmom nastavila oslobađati bošnjačku zemlju. Tu njihovu zemlju, su nakon Fetha, držali mađarski okupatori, kao predstavnici jedne strane katoličke sile koja je prije toga stoljećima nastojala pokoriti i raskomadati Bosnu.

Početkom 16-og vijeka, tačnije 30-ih godina, nakon Mohačke bitke 1526 i pada Jajačke banovine 1528, možemo smatrati da je glavnina procesa kulturno-

---

[37] Adem Handžić, O širenju Islama u Bosni, POF, Sarajevo 1991, str. 43.

vjerske revolucije bila obavljena. To se može vidjeti i na primjeru poreskih deftera Vilajeta Pavli, odnosno statističkih podataka za sljedeća mjesta: Višegrad, Dobrun, Hrtar, Brodar, Borač, Prača, Studena, Volujak, Glasinac, Pale i Olovo, prema kojima, 1489 godine, ima oko 25 posto muslimana da bi iza 1516 godine, taj procenat iznosio oko 70 posto. Ovi rezultati nisu potpuno egzaktni jer uključuju isključivo poresko stanovništvo, što ukazuje da je islamiziranog stanovništva bilo čak i više. Prema ovoj statistici, na kraju 16 vijeka, 93 posto stanovništva čine muslimani u nahijama Vilajeta Pavli.[38]

Silna je energija neponovljivo razvijena kod bošnjačkog naroda u 16 vijeku, nakon ove duhovno-vjerske revolucije. Kao neposredna posljedica te narodne vitalne energije je nagli uspon Bošnjaka državnika i vojskovođa u Osmanskoj Imperiji, poput Mehmed paše Sokolovića Visokog i Rustem paše Opukovića. Također, nastao je procvat u kulturi, pjesništvu, filozofiji, tadašnjoj nauci itd, a posebno u epskom pjesništvu Bošnjaka u homerovskoj tradiciji. Posljedice ove vjersko-kulturne revolucije 15-og vijeka u Bosni bile su mnogoznačne za dalju budućnost Bosne i one se odražavaju na aktuelnu sudbinu Bošnjaka ove 1996. godine.

Na kraju, u odnosu na vjersko-kulturnu revoluciju u Bosni, treba podvući, da dokazi o sličnosti učenja Bosanske crkve sa Islamom nisu stvari neke misaone konstrukcije ili nacionalnog profiterstva, nego realnih činjenica. Tako naprimjer, Arapi u početku svoje vlasti u Iraku pomažu manihejce, pa ih dovode iz udaljenih perzijskih pokrajina u Irak, da slobodno propovjedaju svoju vjeru. Time se tumači privlačnost između Islama i manihejskih sekti.[39]

Kao što i drugi historičari tvrde, da je na svaki način bogumilstvo, misli se na Bosansku crkvu, prvi pokret reformacije u Evropi, t.j. veze bogumilstva sa češkim bratovštinama, sa husitizmom i učenjem Petra Celcickoga.[40]

Ti historičari idu korak dalje sa tvrdnjom *da je prelaz na Islam u Bosni značio zbacivanje unutrašnjih okova, oslobođenje tih ljudi, koji time stupiše iz tijesne i mukle izbe bogumilstva na slobodno polje snažnog političkog i ratničkog rada u okviru otomanske imperijalne politike.* Također je vrlo jasno, da dobri Bošnjani ovim činom ne postadoše muslimani samo sa vjerske tačke gledanja, nego i Osmanlije u političkom smislu, jer je to odgovaralo osmanlijskim shvatanjima države.

Ovo je za rezultat imalo, prva dva i po vijeka bošnjačko-islamske historije, izlazak na svjetsku scenu jedne nove generacije Bošnjaka u globalnom smislu.

Također, postoji mišljenje da je i kulturno bogumilstvo t.j. bosanska vjera, utjecala na odgoj ovih ljudi, koji su pored ostalog bili na prilično visokom kulturnom stupnju zbog svoje načitanosti u odnosu na ostalu Evropu. Ovo vrijeme, sa druge strane, bez ikakve sumnje značilo je u historijskom smislu konac Bošnjačke vjere, t.j. Bosanske crkve i srednjovjekovnih bosanskih pokreta za očuvanje sloboda.

Kao što se iz historije bosanske hereze kao vjere u srednjem vijeku i historije janjičara u islamskoj Bosni dade zaključiti, u Bosni je ovaj vjerski elemenat bio vrlo energičan. To pokazuje koliko su duboki korjeni Bošnjačkog naroda. Sa ovim činom

---

[38] Amina Kupusović, Širenje Islama u Vilajetu Pavli, POF, Sarajevo 1991, str. 152.

[39] Flügel, Mani, seine Lehren und siene Schriften', Leipzig, 1862.

[40] L. V. Südland, Die Südslawische Frage und der Weltkrieg, Wien, 1918.

nastupa u bošnjačkoj historiji jedna nova era, nakon četiri vijeka mukotrpne historije ovoga naroda, u kojim su ga mađarski križari i pape trebali naučiti kulturi i katolicizmu. Sada se oni okreću novom dobu, u kojem oni oslobađaju i proširuju stare granice srednjevjekovne Bosne, čime se utvrđuje etnički prostor bošnjačkog naroda i njegova historijska država.

prof. Tarik Kulenović

PRISVAJANJE I OTUĐIVANJE BOSANSKOG SREDNJOVJEKOVLJA

Sadašnjost u kojoj se nalazi Bosna i Hercegovina nameće stalne zahtjeve za preispitivanjem dosadašnjih spoznaja o postanku i trajanju Bosne i Hercegovine kao zasebnog državnog, geopolitičkog, kulturnog i civilizacijskog tijela. U tom poduhvatu jedan od najvažnijih segmenata je i redefiniranje odnosa Bosanaca spram srednjovjekovne bosanske države.

Nastanak i trajanje srednjovjekovne Bosne postaje prvorazredno političko pitanje, a manipulacijom povijesnim činjenicama, stanje od prije preko 500 godina pretvara se u skoro pa legitimnu argumentaciju koja služi kao odgovor na pitanje: "Kome pripada pravo vlasništva nad BiH?" Na ovaj način Bosna se opetovano dijeli i prisvaja, te joj se silovanjem povijesti nameću kojekakvi identiteti. U tom kovitlacu stradaju najmanje dvije stvari: povijesna istina i znanost. Ujedno legalna politička nadmetanja iz područja racionalnog i mogućeg prelaze u mitomaniju i historicizam, čime gube svaku logičku vezu sa stvarnošću. Stoga je namjera ovog izlaganja ukratko iznijeti mehanizme i ustaljena shvaćanja koji su kreirali sliku koju danas imamo o srednjovjekovnoj bosanskoj državi i sprečavali da se bosanska povijest sagleda objektivno, oslobođena nacionalnih mitova i potreba političkog trenutka.

Nacija i povijest

Prvi problem s kojim se susreće istraživač u analizi historiografije srednjovjekovne Bosne su nacionalno obojene interpretacije. Nacije u kreiranju vlastitog identiteta, koriste nekoliko mehanizama. U svrhu ostvarivanja homogenizacije i stvaranja objedinjavajuće razine identiteta kojom se mogu zahvatiti dovoljno široki slojevi stanovnika tvori se službeni, književni jezik, definira se "nacionalno" tlo, religija i povijest.

Nacija je zamišljena zajednica. Njeni temelji počivaju na mješavini različitih utjecaja koji su tijekom vremena djelovali na određenom prostoru i na određenu populaciju. Među bitne karakteristike stsvaranja nacionalne posebnosti spada kreiranje nacionalne povijesti. Ovaj postupak, poznat kao historicizam, ima za svrhu da naciji, kao relativno novoj povijesnoj kategoriji, osigura naknadnu prošlost. Potreba da se izvrši reinterpretacija povijesti kroz nacionalni filter uzrokovana je težnjom za nacionalnom čistoćom. U svakoj naciji nalazimo potrebu za skoro pa božanskim atributima. Nacija sebe želi vidjeti kao vječnu, nepromjenljivu i od samog nastanka potpuno dovršenu formaciju koja je autonomna i neosjetljiva na utjecaje sa strane. Stoga i povijest jedne nacije u romantičarskim interpretacijama mora biti neprekinuti logični državno-pravni niz. U tu svrhu historicizam miješa mit i povijest, koristeći mit za popunjavanje povijesnih praznina. Povijesna realnost ipak nije jednosmjerna ravna ulica, čista i jasna, već predstavlja konglomerat brojnih utjecaja, skretanja, vrludanja i kompromisa.

lako nove društvene formacije, nacije u 19. stoljeću sebi prisvajaju obnoviteljski karakter. U povijesti se traži "zlatno doba", dovoljno daleko u prošlosti, iz kojeg bi bilo jasno vidljivo da je nacionalna država nekada bila moćna i slavna, iza čega su slijedila "tamna stoljeća" da bi na kraju došla nacionalna država kao obnoviteljski faktor koji ponovo vraća "staru slavu djedova" na povijesnu pozornicu. Nacija-država nužno potrebuje i "okupatora" od kojeg se treba osloboditi. To mogu biti strani osvajači, ali i domaće feudalno plemstvo koje uzurpira pravo nacije na slobodu. Ovo je vidljivo na primjerima nove grčke države koja svoj legitimitet zasniva na starogrčkim državama - gradovima, kao i na primjeru modernog Izraela koji svoje zlatno doba nalazi u židovskim državama u Palestini od kojih je posljednja uništena u 1. st. naše ere. Na Balkanu, uz Grčke, u novije doba vidljiva je historicistička djelatnost kod Srba, koji svoje aspiracije zasnivaju na obnovi "Dušanovog carstva", kao i kod Hrvata koji stvaranje nacionalne države, smatraju nastavkom hrvatskog kraljevstva koje se ugasilo 1102, poslije poraza hrvatskog kralja Petra Svačića na Gvozdu i ušlo u sastav ugarske države. Pozicija Bošnjaka je nezgodnija, jer oni svoje zlatno doba traže u razdoblju turske vladavine Bosnom, a upravo Turke susjedni nacionalizmi definiraju kao okupatore oslobođenjem od kojih nacije stječu slobodu. Cilj insistiranja na povijesnim pravima bio je potvrditi pravo nacije na kreiranje sopstvene države "kakva je nekada sigurno postojala". U drugoj fazi, nakon etabliranja nacionalne države, povijesne okolnosti bi se koristile kao opravdanje za širenje državnog teritorija.

Drugi problem s kojim se bosanska historiografija suočava je sužavanje konteksta. Bosni se nameće kontekst korespondiranja samo sa susjedima, Hrvatskom i Srbijom. Iako u vrijeme najvećeg uspona bosanske države, samostalna hrvatska država nije ni postojala, a Srbija je, do Dušanove smrti i svog raspada bila isključivo orijentirana ka jugu i Bizantu. Bosna u vrijeme svog srednjovjekovnog trajanja održava odnose sa Madžarskom i Rimom, kao glavnim svjetovnim i duhovnim silama ovih prostora, vladarska dinastija Katromanića ženi se sa vladarskim porodicama "pola Evrope", a trgovina se odvija uglavnom sa Dubrovnikom i Mletačkom republikom. Ujedno, u vrijeme najvećeg uspona "Crkve bosanske" u evropi "cvatu" heretički pokreti čija veza sa Bosnom još nije dovoljno istražena. Uz heretike sjeverne Italije i južne Francuske, ne treba zaboraviti ni prodor Husita u Madžarsku kao ni posljedice koje je on ostavio za sobom.

Problematika odnošenja nacija na slavenskom jugu prema povijesti višestruko se reflektirala na Bosnu. Nakon austrougarske okupacije BiH i nestanka osmanskog sustava vlasti, BiH postaje otvorena svim zbivanjima koja su zahvaćala susjedne zemlje. Tako u nju dolaze nove nacionalne ideje, srpska, hrvatska i jugoslavenska. Religijska podjela, koja je predstavljala suštinu osmanskog upravnog sustava, prenosi se na plan socijalnih odnosa. Rastuća buržoazija u svojoj gladi za zemljom, okomljuje se na feudalnu klasu i, shodno rastućoj ekonomskoj moći, postavlja i političke i kulturne zahtjeve. Kako feudalne strukture svoj legitimitet vuku iz razdoblja Osmanskog Carstva, buržoazija se upušta u poduhvat prisvajanja starije bosanske povijesti da bi time umanjila značaj feudalaca. Ovakav primjer poznat je iz vremena francuske revolucije. Feudalni sloj se pozivao na Franačko carstvo i svoj legitimitet je bazirao na njemu. Shodno tome, treći stalež, buržoazija, se proglasila nasljednicima starosjedilaca, Gala, koje su Franci podvrgli svojoj vlasti. Samim time, zauzimanje vlasti od strane buržoazije, tumačen je kao povratak na prijašnje, "prirodno" stanje i zato legitiman. BiH, kao zemlja složenih konfesionalnih odnosa

imala je nesreću da se socijalno pitanje prenese na plan konfesionalnih, a kasnije nacionalnih odnosa. Ujedno, izložen ekspanzionizmu buržoazije sudjednih zemalja, novi poduzetnički sloj, umjesto da formira jedinstvenu strukturu, opredijelio se za već formirane buržoazije susjeda. Time je pitanje pripadnosti srednjovjekovne Bosne, kao pretpostavljenog izvora legitimiteta buržoazije postalo političko pitanje i odrazilo se na historiografiju. Kako su pravoslavni i katolički Bošnjaci koji su uglavnom tvorili novi buržoaski, poduzetnički sloj, mahom izabrali srpsku i hrvatsku nacionalnost, srednjovjekovna bosanska država i zadatak da se dokaže njena nacionalna srpska ili hrvatska pripadnost dolazi u ruke povijesničara tih nacija, čime počinje "veliki lov na bosansku povijest" u kojem glavni ulog postaje kreiranje "povijesnog prava" na Bosnu.

Mehanizmi otuđivanja

Danas možemo ustvrditi da je bosanska povijest, pa i ona srednjovjekovna dobro utemeljana na izvornim dokumentima, iz kojih se zasebnost i državnost banovine i kraljevine Bosne, kao i tok događaja mogu vrlo dobro rekonstruirati, čemu doprinosi i obimna historiografska građa. Problem nastaje prilikom interpretacije. U želji da se stvori argumentacija za potvrđivanje teza autora, činjenice se često zanemaruju ili proizvoljno tumače[1)]

Tradicionalni pristup temelji se na dve postavke prisvajanju i negiranju. Prisvajanje se odvija na pretpostavci da su slavenska plemena koja su naselila prostor Bosne i Hercegovine nužno pripadala hrvatskom ili srpskom etničkom korpusu i daljnja povijest tog područja je ustvari povijest hrvatskog ili srpskog etničkog korpusa. Negiranje se provodi kroz odricanje umijeća državotvornosti Bošnjanima. Kroz tradicionalne povijesne interpretacije, nastanak Bosne kao zasebne cjeline se najčešće smješta unutar srpske ili hrvatske srednjovjekovne države. Činjenica ostvarivanja bosanske samostalnosti tumači se utjecajem državotvornog srpskog ili hrvatskog plemstva. Primjer ovakve teze nalazimo kod Dominika Mandića, koji tvrdi da su banovinu Bosnu stvorili Hrvati koji se nisu slagali s mađarskom vlašću u Hrvatskoj. A na njega se danas nadovezuje Šime Đodan.

Analizirajući metode kojima se koriste povijesničari za prepravljanje povijesnih podataka, vidljivi su neki oblici prisvajanja srednjovjekovne bosanske povijesti:

1. Tumačenje nacionalne pripadnosti na osnovu religijskog uvjerenja - Postojanje samostalne Crkve bosanske pokušava se negirati ili minimalizirati, s namjerom da se populacija srednjovjekovne Bosne svede na katoličku ili pravoslavnu. Iz čega proizlazi da su u pitanju Hrvati ili Srbi. Makar je nejasno kako se

---

[1)] Do danas je o povijesti Bosne u srednjovjekovlju napisano više knjiga. Među značajnije spadaju slijedeće: Vjekoslav Klaić: "Poviest Bosne"; Sima Ćirković: "Istorija Bosne", Nada Klaić: "Povijest Bosne"; Grupa autora: "Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine"; Noel Malcolm:"Bosnia, a short history" 1993; Nijaz Duraković: "Prokletstvo Muslimana" 1993; Srećko Đaja: "Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine", 1992, Enver Imamović: Korijeni Bosne i bosanstva, 1995." Marko Vego: Postanak srednjovjekovne bosanske države 1982.

Uz ove autore o Bosni su pisali brojni autori (Anto Babić, Ferdo Šišić, Šime Đodan, Dominik Mandić... s tim da je još veće bibliografsko područje u kojem se autori dijelom dotiču BiH pišući o drugim problemima (pitanje heretičkih pokreta u Evropi, problemi Crkve bosanske, širenje islama u Evropi i svijetu, povijest Osmanskog carstva, povijest susjednih država Hrvatske, Srbije i Crne Gore)

na osnovu religijske pripadnosti Bošnjana u recimo XIV stoljeću može određivati nacionalna pripadnost koja je produkt XIX stoljeća.

2. Utvrđivanje nacionalne pripadnosti vladara - Bosanske vladarske dinastije, potomci Kulina bana i Kotromanići Tvrtkovići[2] često se svojataju kao "staro hrvatsko plemstvo. Iako ne postoji niti jedan materijalni dokaz da su pripadnici ovih dinastija sebe nazivali ili smatrali bilo hrvatskim ili ugarskim plemstvom. Ova pojava vuče porijeklo iz vremena turskog prodora u Bosnu, kada su se dijelovi bosanskih plemićkih obitelji pred osvajačima povukli u Hrvatsku i dalje. Vremenom su se ove obitelji kroatizirale i postale dio hrvatskog plemstva. Iz toga se naknadno zaključuje da su i njihovi preci morali biti Hrvati, ako su im potomci asimilirani.[3] Jedini podatak o pozivanju na krvne veze ostavio je Tvrtko I, koji je poslije smrti cara Dušana, na osnovu srodstva svoje bake s Nemanjićima, isticao pravo na srpsku kraljevsku krunu, ali zato da bi Srbiju pripojio Bosni, a ne obratno[4].

3. Pozivanje na srednjovjekovnu pripadnost Bosne - danas je poznato da se BiH u srednjem vijeku nikada nije nalazila u sastavu hrvatske ili srpske države, izuzevši prodor hrvatskog kralja Mihajla Krešimira i srpskog cara Dušana, u kojima su na kraće vrijeme zaposjednuti dijelovi Bosne, ali nije preuzeta i upravna vlast nad njom. Madžarski vladari su svo vrijeme postojanja bosanske države pretendirali na njene dijelove, ali ni oni nisu, osim titularno[5] uspjeli da faktički podvrgnu bosansku državu svom upravnom aparatu i kulturnim vrijednostima. No, to ne sprječava povijesničare da, negirajući bosansku samostalnu povijest prije Kulina bana, Bosnu prema sopstvenom nahođenju, kao loptu dodijeljuju malo Hrvatskoj, malo Srbiji, pa Bizantu i Madžarskoj. Također, nakon ostvarivanja pune samostalnosti Bosna se uporno gura u vazalske odnose prema Madžarskoj, pogotovo od strane hrvatskih povijesničara. Ovo je objašnjivo činjenicom da je Hrvatska u tom razdoblju bila pod madžarskim suverenitetom, pa povijesničari ne mogu prihvatiti činjenicu da je Bosna uspjela ostvariti samostalnost.

4. Prisvajanje ili negiranje zasebnosti "Crkve bosanske" teze koje se javljaju u negiranju samostalnosti bosanske vjere i Crkve bosanske baziraju se na tvrdnjama da je to katolička biskupija koja je zbog slabe povezanosti sa svijetom zapala u krivovjerje (Šidak) ili da je to ustvari pravoslavna crkva koju su katolici proglašavali heretičkom (Glušac) Najnovije teorije (Đaja, Malcolm) stiču da je u Bosni bilo krivovjerja, ali ono nije bilo toliko jako i ukorijenjeno, pa se u 15 stoljeću dogodila temeljita rekatolizacija Bosne, koja je omogućila da Turke dočekaju samo katolici. Crkva bosanska jedno je od najzanimljivijih pitanja srednjevjekovne bosanske države, a ujedno i veliki kamen spoticanja. Naime, ako su Bošnjani bili patareni, nisu mogli u isto vrijeme biti pravoslavni i katolici, pa se tako nisu mogli ni prisvajati. Iako

---

[2] Prof. E. Imamović smatra da je u pitanju jedna vladarska dinastija.

[3] Obzirom da su brojni pripadnici hrvatskog visokog plemstva porijeklom Talijani, Madžari ili NIjemci, zanimljiovo je kako još nitko nije postavio tezu o hrvatskoj pripadnosti Italije, Njemačke ili Madžarske.

[4] Najnoviji primjer u prisvajanju bosanskog plemstva je stanoviti Paul Tvrtković iz Londona koji se nacionalno opredjeljuje kao Hrvat i sebe ističe kao pretendenta na bosansko prijestolje, jer je, kako navodi, direktni potomak vladarske dinastije Kotromanić. Povijest ipak ističe da je posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević Kontromanić dekapitiran kod Jajca, njegova djeca Žigmund i Katarina su primili islam, a žena mu je umrla u Rimu, ne ostavivši za sobom nove potomke. Stoga nije jasno odakle g. Tvrtković crpi svoje pretenzije i kako to da nije musliman?

[5] Madžarski kraljevi u svom vladarskom naslovu koriste naziv "Rex Ramae" iako je naziv "Bosna" u to vrijeme međunarodno prepoznat i priznat, a Rama predstavlja dio Bosne. Da su madžarski kraljevi ostvarivali stvarnu vlast, ne bi bilo razloga da ne koriste i naslov "Rex Bosnae". Međutim, to nije bio slučaj.

dobronamjerni autori pokušavaju dokazati pravovjernost bosanskih banova i kraljeva, uvijek se javlja narod koji je uporan u svom "krivovjerju" do zadnjih dana bosanske države, tako da Stjepan Tomaš tjera sa svojih posjeda hercegu Kosači 40.000 patarena 1459.g. iako ih tada prema autorima više uopće nema u Bosni. Da je Bosna bila heretička zemlja potvrđuje postojanje franjevaca koji, kao misionarski red, nastupaju u zemljama gdje nema službene katoličke hijerarhije i pokušavaju proširiti vjeru. U situacijama kada je vjera dovoljno proširena na scenu stupa službena crkvena hijerarhija koja učvršćuje crkvenu strukturu. Prisutnost jedino franjevaca od 14. do 19. stoljeća govori da nije bilo uvjeta za instaliranje službene crkvene hijerarhije. Ujedno, problem "Crkve bosanske" je u historiografiji često prenaglašavan. Tako je bivalo važnije kako se pojedini vladar Bosne vjerski opredjeljivao, od činjenice da je vladao samostalnom državom.

5. Cestovna teorija - Ova teorija uporno insistira na prometnoj izoliranosti kao glavnom uzroku svih nejasnoća koje se javljaju u interpretacijama srednjovjekovlja. Stoga su za paterene, slabu kraljevsku vlast, nemogućnost susjeda da pokore Bosnu, nemogućnost misionara da prošire katoličku vjeru, uvijek krive loše ceste.

6. Diskontinuitet - ovaj postupak se javlja kod autora koji namjeravaju pobiti svaku mogućnost da su Bošnjaci srednjovjekovne Bosne primili islam i nastavili živjeti u zemlji svojih predaka. Tako se negiraju mogućnosti da su patareni i dio plemstva primili islam, da su današnji muslimani porijeklom Bošnjani, da su se neki elementi bosanske državnosti održali i pod Turcima. Legitimitet kontinuiteta sa bosanskim srednjovjekovljem priznaje se jedino franjevcima i to na osnovu nepostojeće adhname dodijeljene fra Anđelu Zvizdiću. Od nje je sačuvan jedino prijepis iz 17. stoljeća. Istovremeno, negira se mogućnost da je u slavenskoj masi koja je pod nadzorom Avara došla na Balkan postojalo zasebno pleme iz kojeg potječu srednjovjekovni Bošnjani, čime se želi razbiti veza između seobe Slavena i nastanka bosanske države.

7. Mit o bogumilima - Činjenica da je Bosna od svih južnoslavenskih država u srednjem vijeku najduže zadržala samostalnost, kao i to da je postojala samostalna kršćanska crkva, različita po učenju od pravoslavne i katoličke crkve, stvorila je podlogu za brojne manipulacije. Mit o ukorijenjenosti bogumila u Bosni jednak je po čvrstoći tvrdnjama da u Bosni uopće nije bilo heretičke crkve i s njim se izvanredno nadopunjava. Na pitanju da li je u Bosni bilo heretika ili ne, grade se i ruše teze o zasebnosti bosanske države ili njenoj hrvatskoj ili srpskoj pripadnosti. U "bosanskoj heretičkoj polemici", bogumili postaju državotvorni element, bez kojeg ne može biti govora o postojanju bosanske države. Tako se u problematici bosanske državnosti stvari skreću na sporedni kolosijek, zanemaruje se postojanje vladarske dinastije, krune i plemičkog parlamenta "Stanka bosanskog", kao najvažnijih elemenata suvereniteta države u srednjem vijeku. Bogumili u historiografiju ulaze člankom Franje Račkog: "Bogomili i patareni"[6], nakon kojeg pojam "bogomili" zamjenjuje pojmove "bosanski krstjani, dobri Bošnjani i dobri ljudi" koji su u bosanskim izvorima jedini bili upotrebljavani od strane Crkve bosanske, kraljeva i vlastele za samooznačavanje.[7]

---

[6] Rad JAZU br. 7.

[7] Jedini izvor koji spominje bogumile je "Žitje despota Stefana", koje je, ipak, srpski izvor i koristi srpsku terminologiju za označavanje bosanske hereze. Tako zapadni i papinski izvori za označavanje "bosanske vjere" koriste zapadnu terminologiju (katari, patareni, babuni). Dakle, ako se koriste samo izvori zapadnog ili istočnog porijekla, nužno se mora doći do zaključka da je u pitanju hereza one vrste kakvom je ti izvori navode.

Osnovni razlog insistiranja na bogumilskom pitanju je potreba nacionalizma da pronađu državotvorni element koji se može projicirati u sadašnjost. Tako heretički bogumili postaju bezimeni junaci, pacifistički preci hajduka i drugih narodnih junaka koji po cijenu najvećih odricanja uporno brane bosansku samostalnost boreći se protiv stranih osvajača (Madžari, rimski papa, Srbi), kao i protiv domaćih izdajnika (prevrtljivi vladari i plemići). Time dobivamo prototip narodnog otpora i "visoke svijesti širokih slojeva" koji je bio idealan za razradu u vrijeme komunističke vlasti i njihove omiljene frazeologije o "klasnoj svijesti". Ujedno, u vrijeme formiranja nacionalnih ideologija, a i u vrijeme komunističke vlasti, plemstvo se tretira kao nazadni element. Stoga se u interpretacijama srednjovjekovlja očuvanje državnosti nije moglo "dodijeliti" plemstvu, koje je po svim suvremenim definicijama bilo "reakcionarno". No, u Bosni srednjeg vijeka plemstvo i vladarska dinastija predstavljaju glavninu "političkog naroda" BiH i tu treba tražiti elemente njene državnosti. Ti elementi državnosti Bosne dovoljno su jaki da, čak i da se konstatira da Crkva bosanska nikada nije ni postojala, državnost, zasebnost i bosanstvo Bosne u srednjem vijeku ne bi pretrpilo ni najmanju štetu. Pitanje "Crkve bosanske" treba vratiti na pravu mjeru, u okvire proučavanja crkveno-heretičkih pokreta (u odnosu na rimsku crkvu) u srednjem vijeku.

Bošnjački samozaborav

Uz pokušaje prisvajanja bosanskog srednjovjekovlja od strane susjednih naroda, drugi problem koji se nameće je nezainteresiranost Bošnjaka za vlastitu povijest prije primitka islama. Činjenica je da dolazak Turaka i primanje islama predstavljaju veliku prekretnicu u povijesti Bosne, a islam kao velika civilizacijska tekovina svojom dubinom i složenošću predstavlja primamljiv izazov za generacije znanstvenika. Ujedno, neki objašnjavaju izbjegavanje muslimanskih Bošnjaka da se pozabave pitanjem srednjovjekovne bosanske povijesti tvrdnjom da muslimani zaneseni veličinom i ljepotom vjere, smatraju predislamsku prošlost nevažnom i na određeni je se način stide, jer su tada živjeli u neznanju u odnosu na vjeru. Te postavke ipak ne objašnjavaju zašto se i u najnovije doba bošnjačkom bavljenju ovom problematikom posvećivalo relativno malo pažnje. Dapače, zaprepašćujuće su izjave jednog bošnjačkog pjesnika i novopečenog nacionalnog ideologa da je Bosna 1463.g. ustvari oslobođena, samo nam nikako nije jasno od koga? Na ovo se nadovezuju i kvazivjerničke, vrlo popularne interpretacije da bi Bosna propala da nije bilo islama iz čega je lako izvući zaključak da sve što se u Bosni događalo prije islama nije važno. Pokazatelj takvog stanja duha je i ulaganje goleme intelektualne energije da se pronađu dokazi o prisutnosti islama u BiH i prije dolaska Turaka, dok se živa bosanska srednjovjekovna kultura u potpunosti zanemaruje.

Suvremena povijest ukazuje nam da su se Bošnjaci suočili sa tri velike zadaće:

Želja da se u Bosni otkriju bogumili potiče iz panslavenskih ideja gdje se odbacivalo sve što je dolazilo sa zapada i veličao narodni genije Slavena. Ova ideja kasnije je simplificirana. Naime Stefan Nemanja je progonio bogumile iz Raške i, ako se u Bosni tog doba za Kulina bana javljaju bogumili, znači da su se doselili iz Srbije i, ako su svi Bošnjani bili bogumili, onda su nužno Srbi. Na isti način hrvatski autori (Sudland, Mandić) smatraju da su Bosnu osnovali pripadnici narodne plemićke stranke koja se nije složila s nagodbom s Madžarima, a "bosanski bogumili" su ustvari narodni svećenici "glagoljaši" koji su se protivili rimskoj crkvi i bijegom u Bosnu očuvali "hrvatsku narodnu religiju".

1. dokazivanje slavenskog podrijetla i autohtonosti na bosanskom tlu, čime se trebao pobiti stav da su "Bošnjaci Turci koji su došli iz Azije i trebaju se u nju vratiti"

2. afirmacija bošnjačke nacionalne posebnosti i odbijanje svođenja na vjersku manjinu

3. rušenje nametnutih mitova o turskom razdoblju bosanske povijesti kao "tamnom vilajetu i orijentalnoj despociji".

Uz ispunjenje ovih zadaća malo je vremena i intelektualne energije ostalo za bavljenje bosanskim srednjovjekovljem i stvaranjem sinteza koje bi uključivale i srednjovjekovlje. Ipak, pojedinci poput h. M. Handžića, vezanosti na srednjovjekovnu bosansku državu, problemu primanja islama u Bosni, kao i o Crkvi bosanskoj. Zanimljivo je i da je prvu sintezu bosanske povijesti (u kojoj je obrađeno vrijeme srednjovjekovne i turske Bosne) do austrougarske okupacije napisao Bošnjak, Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit[8] oko 1878. godine. No, te spoznaje su teško dopirale do širih slojeva i tek ovih nekoliko godina možemo konstatirati da se "bogumili" ponovo vraćaju u Bosnu. Jedan od uzroka tome je i psihološke prirode. Bošnjaci imaju izrazito razvijen osjećaj pripadnosti Bosni, tako da se ulaganje intelektualnog napora u dokazivanje smatra izlišnim. Naprosto, kao i kod brojnih drugih pitanja u BiH, te se stvari podrazumijevaju. Kako podrazumijevanje ne mora biti povezano sa razumijevanjem često dolazi i do nesporazuma. Ipak pristup bosanskom srednjevjekovlju još uvijek se olako shvaća. Tako u intervjuu zagrebačkom "Večernjem listu" prof. Ejup Ganić izjavljuje da mu nije jasno zašto se Hrvati bune protiv bosanske zastave kada je ona pripadala bosanskim kraljevima koji su bili Hrvati. Ovakve u najmanju ruku neodgovorne izjave još više zbunjuju poznavatelja bosanske povijesti kao autentične i zasebne cjeline. Pogotovo kad se zna da bosanski vladari, bilo banovi ili kraljevi nikada nisu koristili niti jedan pridjev osim varijacija riječi "bosanski" da opišu sebe.

Danas pak, suočavamo se i s drugom krajnošću. U određenim tekstovima Bošnjaka postoji težnja da se bosanska povijest simplificira i izvede jedna ravna crta tezama da su svi Bošnjani bili bogumili, onda su svi odjednom primili islam, postali dobri muslimani i branili svoju posebnost kao i bogumilski preci sve do danas. Ova simplifikacija, stvaranje pravocrtnosti i traženje religijskih spona u stvaranju nacionalne povijesti predstavlja dvosjekli mač koji Bošnjaci trebaju izbjeći. Unošenje mitskih elemenata i traženje linearnosti su greške koje su već počinile historiografije susjednih naroda. Stoga smatram da su osnovni problemi koje bosanska historiografija nužno treba osvijetliti postanak i razvoj bosanske srednjovjekovne države, kao i specifičnosti bosanskog društva u srednjem vijeku elementi koji su očuvani do danas. Države nastaju i propadaju, a bosansko društvo kao samosvojan i specifičan subjekt preživjelo je sve ove vijekove i danas predstavlja najsigurniji faktor integracije bosanske države.

---

[8] "Historija Bosne" (napisano između 1878. i 1899, kada je autor umro, na turskom jeziku), spomenuto u Književnost na orijentalnim jezicima u BiH" - Grozdanić, Ljubović, Orijentalni institut, Sarajevo.

IZABRANA BIBLIOGRAFIJA:

- Babić, Anto: "Iz istorije srednjovjekovne Bosne", Sarajevo, 1972, Svjetlost
- Brandt, Miroslav: "Izvori zla" - dualističke teme, Zagreb, 1989, August Cesarec
- Bašagić, Safvet beg: "Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine" (od 1463. do 1850.), reprint izdanje, Sarajevo 1989.
- Đaja, Srećko M.: "Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine" Sarajevo, 1992, Svjetlost
- Đodan, Šime: "Bosna i Hercegovina, hrvatska djedovina", Zagreb 1994. Meditor
- Gross, Mirjana: "Historijska znanost", razvoj, oblik, smjerovi, Zagreb, 1980., Sveučilišna naklada Liber
- Handžić, h. Mehmed: "Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana", Sarajevo, 1940., Islamska dionička štamparija
- Imamović Enver: "Korijeni Bosne i bosanstva", Sarajevo 1995.
- Klaić Nada: "Srednjovjekovna Bosna", Zagreb, 1989.
- Klaić Vjekoslav: "Povijest Bosne", Sarajevo, 1990., Svjetlost, fototip izdanja izdanja iz 1882.
- Malcoim, Noel: "Povijest Bosne", Zagreb, 1995. Erasmus
- Mandić, Dominik: "Herceg Bosna i Hrvatska"
- Rački, Franjo: "Bogomili i patareni", Zagreb, 1869, "Rad" Akademije JAZU br. 7
- Stražemanac, Ivan: "Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrne", Zagreb, 1993, Matica Hrvatska
- Sudland: "Južnoslavensko pitanje" Varaždin, 1990, reprint izdanja iz 1918.
- Šidak, Jaroslav: "Studije o crkvi bosanskoj i bogumilstvu", Zagreb 1975, Sveučilišna naklada Liber
- Vego, Marko: "Postanak srednjovjekovne bosanske države", Sarajevo, 1982. Svjetlost.

mr. Fahrudin Isaković:

ZASTUPLJENOST SREDNJOVJEKOVNE BOSNE U UDŽBENICIMA HISTORIJE

Intencije novog Plana i programa za historiju kao nastavni predmet

Definirajući cilj nastave predmeta Historija, Nastavni plan i program za opću gimnaziju, srednje umjetničke i osnovne škole, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta R/F Bosne i Hercegovine jasno je podvukao zahtjev da se učenici upoznaju sa prošlošću ljudskog društva, zakonomjernošću društvenog razvoja kao i sa uzrocima nastalih promjena, događaja i procesa, što im može pomoći da spoznaju razvojni put kojim je ljudsko društvo došlo do danas. U općem historijskom okviru pred Nastavni program posebno su stavljeni zadaci čiji je osnovni smisao da se učenik uputi u historijsku prošlost Bosne i Hercegovine, da učenike upozna sa kulturnom baštinom svoga i ostalih naroda, da razvije duh tolerancije i demokratsko pravo na različitost mišljenja, da kod učenika razvija sposobnost samostalnog rasuđivanja i samostalnog korišćenja historijskih izvora. Ideja i humanizam onoga što je ovim akcentirano predstavlja potpunu suprotnost tekstovima udžebenika koji su štampani i izdavani prije 1990. godine, iako je bilo od sedamdesetih godina pokušaja da se uvaže sadržaji relevantni objektivnoj istini.

Iz postavki koje su izvedene iz programske orijentacije historije kao nastavnog predmeta u svim vrstama škola Federacije Bosne i Hercegovine, uzimajući u prvom redu u obzir bitno izmijenjenu konstelaciju društvenih i političkih prilika u Bosni i Hercegovini poslije 1991.godine, pred potencijalne autore udžbenika za historiju postavljen je zadatak da se u dijelu koji se odnosi na nacionalnu historiju, Bosni i Hercegovini obezbjedi mjesto u prošlosti koje joj po ocjeni naučne dokumentacije i pripada. Okvir u kome se to mora ostvairiti pretpostavlja kako elemente kvantitativnog, tako i elemente kvalitativnog. U smislu prvog bitno je da se događajima bosanskohercegovačke historije obezbjedi u udžbenicima dovoljno prostora, da pregled njene historijske prošlosti bude konzistentan i maksimalno obrazovno i odgojno usmjeren.

U smislu kvalitativnog pred autore su postavljeni još složeniji zadaci. Po naučno zasnovanoj problematici, po osjećanju ravnopravnosti i zastupljenosti južnoslovenskog prostora, prema programu nije bitno narušena proporcionalnost. Međutim, tekstovima udžbenika moraju biti pokrivene oblasti sa onim događajima koji su putem negativne indoktrinacije decenijama od učenika sakrivani. U daljem tekstu biće ukazano na konkretnu nastavnu problematiku sa koje je definitivno skinut veo zaborava.

Nastavni plan i program za historiju kao nastavni predmet identičan je za osnovnu školu i gimnaziju. Razlika je samo u obimu materijala i prilagodljivosti pisanja. Za tehničke, stručne, medicinske, umjetničke i specijalne škole izrađen je Nastavni plan i program s tematskim oblastima kao i za gimnaziju, ali je obim materije prilagođen kraćem vremenu u kome je historija kao nastavni predmet zastupljena u

nastavi tih škola. To stvara izvjesne teškoće i nastavnicima i učenicima s obzirom da je potrebno materiju uklopiti u dvije školske godine, a nije to ni ekonomično jer učenici moraju da nabave sva četiri gimnazijska udžbenika da bi ih koristili samo dvije godine.

Bosna i Hercegovina u antičko doba

Iako su Rimljani pod Ilirikom podrazumjevali najveći dio teritorija na zapadu Balkanskog poluostrva, područje između Italije, Dunava, Jadranskog mora, Makedonije i Trakije, na kome je kasnije živjelo i brojno stanovništvo južnoslovenskog porijekla, u udžbenicima za peti razred osnovne i prvi razred gimnazije, pretežna pažnja posvećena je dokumntaciji o prilikama na području Bosne i Hercegovine u željezno doba. Na osnovu podataka grčkih i rimskih pisaca utvrđeni su toponimi na kojim su u Bosni i Hercegovini živjeli Iliri kao najstariji stanovnici današnjih južnoslovenskih zemalja. U dijelovima oko rijeke Une živjeli su Liburni, područje Zapadne Bosne djelimično su naseljavali Japodi, Dalmati su stanovali na području Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog polja, dok su Mezeji i Desidijati u Centralnoj Bosni bili njihovi istočni susjedi.

Iako još nije naučno provjereno, prema nekim indicijama porijeklo naziva "Bosna" potječe još iz ilirskog doba. Nastao je od riječi "Basan", kako su Iliri nazivali današnju rijeku Bosnu. Nađen je jedan rimski natpis u kome se spominje grad "Ad Basente", to jest grad na rijeci Bosni. Apijan u popisu ilirskih plemena na području današnje Bosne i Hercegovine navodi jedno pleme čiji je naziv ekvivalentan nazivu rijeke, to jest "Bathai". Na jednom natpisu današnja rijeka Bosna se spominje pod nazivom "Bathinus flumen", što je isto što i Basan. Dakle, današnji naziv Bosne i rijeke Bosne potječe od ilirskog oblika "Basan".

Kada je došlo do pojačanog talasa grčke kolonizacije tokom 4. stoljeća prije nove ere, počela je da se odvija grčka trgovina i prema dubljoj unutrašnjosti zaleđa njihovih jadranskih kolonija. Oni su se kretali raznim pravcima, dolinama rijeka ili drugim pogodnim komunikacijama. Tako je u povezivanju bosanskih i hercegovačkih krajeva s grčkim kolonijama na Jadranu značajnu ulogu odigrala Nerona (danas Vid kod Metkovića). O obimu trgovačke razmjene govore brojni nalazi grčkog novca - drahme.

U našim udžbenicima u dovoljnoj mjeri su osvijetljeni i ratovi koje su Rimljani vodili u dijelovima Bosne i Hercegovine koji su pripadali Iliriku. Bile su to teške borbe koje su vođene s Japodima i Dalmatima, u kojim je razoren njihov utvrđeni centar Delminium (Duvno). Osvijetljen je i udio bosanskohercegovačkih Ilira u čuvenom Batonovom ratu od 6. do 9. godine nove ere.

U udžbenicima su zastupljeni i podaci o procesu romanizacije kao i o osnivanju gradova, iz čega je evidentno da su Rimljani na kasnijem području Bosne i Hercegovine zatekli pretežno naseobine zaštitno-odbrambenog karaktera. Nije bilo gradova tipa onih u Italiji ili u Grčkoj. Njih su činile naseobine gradina i sojenica koje su podizane na obali rijeka, na samoj vodi. Prikazane su nove vrste naselja koja su izgrađena s novim gospodarima. Bile su to rudarske i banjske naseobine i vile na ekonomijama. One postaju rasadnici mediteranske civilizacije u Bosni i Hercegovini. U to vrijeme kao samoupravni gradovi nastali su: Delminium (Duvno), Bistue Nova (Vitez kod Travnika), Bistue Vetus (Varvara na izvoru Rame), Diluntum (vjerovatno Stolac), Salviae (Podgradina na Glamočkom polju), Pelva (na Livanjskom polju),

Stanecli (Višnjica kod Kiseljaka), Domavia (Gradina kod Srebrenice) i Bigeste (Ljubuški).

U udžbeniku su prikazane i glavne ceste koroz Bosnu i Hercegovinu koje su služile kao najkraća veza između jadranskog primorja i Podunavlja. Njihova polazišta nalazila su se u Saloni i Naroni. Tako su iz Salone vodile magistrale prema Kninu, Bosanskom Petrovcu, Ključu, Bihaću, Banjoj Luci i Mrkonjić Gradu. Druga je stizala na Gornji Vakuf, Kiseljak, Visoko i Brezu. Iz Narone je magistrala vodila dolinom Neretve do Boračkog jezera, Ivan Sedla, Sarajevskog polja i dalje Drinom prema rijeci Savi. Veći broj cesta imala su i rudarska područja u dolini Sane i Japre, zatim Fojnica i Kreševo i posavska oblast između Bosne i Drine.

Na osnovu materijala koji je obrađen u udžbeniku za osnovnu školu i prvi razred gimnazije, učenici mogu mnogo da saznaju o privredi autohtonog stanovništva u Bosni i Hercegovini u periodu rimske vlasti, o poljoprivredi kao osnovnoj grani i postanku ekonomija u Čapljini, Brodcu, Travniku, u Sarajevskom polju, na području Lijevče polja i kod Ustikoline. Uz poljoprivredu bila je razvijena rudarsko-topioničarska djelatnost koja je koristila sve vrste metala. Uz rudnike je prikazana i ostala djelatnost zanatstvo, građevinarstvo, trgovina i transport. Vršena je i eksploatacija termalnih vrela na Ilidži, u Laktašima i Gornjem Šeheru. Čuvene su bile terme kod Kreševa, Fojnice, Bugojna i Kiseljaka. Oko Srebrenice nalazi se Crni Guber, Crvena rijeka i Majdanski potok. Učenicima su predočene i religijske predstave Ilira u Bosni i Hercegovini, religija i običaji domorodačkog stanovništva.

Sa seobom naroda i u njenom sklopu naseljavanjem Slovena na Balkansko poluostrvo, Bosna i Hercegovina je ušla u svoj poseban kulturno historijski razvoj u fazi ranog feudalizma, od 5. do 12. stoljeća. Historiografija modernog doba, istočno i zapadno od nje, koristila je sporost kojom je vršeno raspadanje rodovsko-plemenskog društva u Bosni tokom 7. i 8. stoljeća, pokazujući otvorenu sklonost tvrđenju da se Bosna u to vrijeme nalazila čas pod vlašću istočnog, čas pod vlašću zapadnog susjeda. Ako je do 10. stoljeća, zbog geopolitičkog položaja, moguće tvrditi da nema vijesti o Bosni kao državi, isto tako je moguće iznijeti stav da je baš nedostatak vijesti jedini razlog koji je uticao na to da tadašnji svijet ništa nije znao o Bosni kao državi.

U udžbeniku za drugi razred gimnazije i šesti razred osnovne škole navedeno je da prve konkretnije vijesti o ranofeudalnoj Bosni nalazimo u djelu Konstantina Porfirogenita "De administrando imperio" ("O upravljanju državom"), pisanom u 10. stoljeću. Bosna se u njemu spominje kao mala zemlja koja obuhvata područje gornjeg i srednjeg toka istoimene rijeke po kojoj se prozvala. U tekstu je vidno istaknuto da je ovaj prostor imao dugu kulturno-političku tradiciju i da je on kasnije odigrao zapaženu ulogu u obličavanju srednjevjekovne bosanske države. Ima indicija koje ukazuju na postojanje onih elemenata na osnovu kojih je moguće govoriti o Bosni kao državi koja je već u to doba postojala, a to su: teritorija i vladajuća dinastija. Kako inače objasniti činjenicu da već u 12. stoljeću Bosna predstavlja prostranu zemlju koja zahvata područje od Drine do jadranskog razvođa, kakao to u svom "Ljetopisu" navodi savremenik, pop Dukljanin.Sasvim je sigurno da su već u to vrijeme južnoslovenska plemena koja su naselila prostor današnje Bosne i Hercegovine, pored svoje, prihvatila i bizantsku kulturu i kršćanstvo.

Zahvaljujući svom centralnom položaju i udruživanju plemena u saveze radi odbrane od Mađara i Bugara, župa Bosna je preuzela vodeću ulogu i svoje ime prenijela i šire na druge župe i oblasti koje su joj se pridružile.

Bosna u vrijeme razvijenog feudalizma

Pošto je na proporcionalno jednakom prostoru udžbenika za šesti razred osnovne škole i drugi razred gimnazije prikazan historijski razvoj svih južnoslovnskih naroda u fazi ranog feudalizma, u praćenju događaja razvijenog feudalizma, od 12. do 15. stoljeća, postupilo se nešto drugačije. Kako su Slovenija, Makedonija i Duklja ušle u sastav drugih država, pa se nastavak njihovog historijskog razvitka odvijao u okviru tih političkih tvorevina, najveća pažnja u udžbeničkom tekstu posvećana je historiji Bosne i Dubrovačke Republike. Bosna je prikazana u vrijeme kada je dostigla vrhunac svoje moći i kada su u njen sastav ušle znatne teritorije koje su ranije bile dio Srbije i Hrvatske. U isto vrijeme istaknut je značaj bliskih veza u privrednim, političkim i kulturnim odnosima Dubrovnika sa Bosnom, što je bilo uslovljeno neposrednim susjedstvom. U tom pogledu ukazano je na obostranu korist. Te su veze tekle linijom stalnog razvoja, da bi vrhunac postile u vrijeme Tvrtka I u drugoj polovini 14. stoljeća.

Kao ilustraciju najranijih privrednih veza Bosne i Dubrovnika naveden je poznati ugovor koji je sklopljen između bana Kulina i dubrovačkog kneza Krvaša, 1189. godine, ali i kao ilustracija postojanja bosanske države u kojoj je ban imao čvrstu vlast i uticaj.

Međutim, prije nego ukažemo na relacije zastupljenosti Bosne u udžbenicima, potrebno je da se podsjetimo da je već 1974. godine ta tendencija počela da preovladava. Tada je u izdanju "Svjetlosti" štampan, poslije izuzetno dobrog bosansko-hercegovačkog udžbenika, autora rahmetli prof. Fuada Slipčevića, nakon dužeg vremena udžbenik historije za prvi razred srednjeg usmjerenog obrazovanja, autora Isaković Fahrudina i Miralema Arslanagića. Prema uputstvima autorima, Bosni je dato ono mjesto koje je i zaslуživala. Nažalost, ostalo je nepoznato kome je za to pripadala zasluga.

Ovo je napomena iznesena samo zato što ona na neki način može da ukaže na tendenciju vremena u smislu odluke da se konačno uvaže činjenice o Bosni kao državi onako kako je to jedino moguće, to jest naučno.

Neprocjenjivu ulogu u tome imali su bosanko-hercegovački autori okupljeni oko Katedre za historiju pri Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Orijentalnom institutu i Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Naši najnoviji udžbenici su pisani na temelju njihovih istraživanja i objavljenih djela.

Samo o prilikama u srednjevjekovnoj bosanskoj državi u fazi razvijenog feudalizma, od 183. stranice udžbenika za drugi razred gimnazije, u kome su prikazani ne samo države južnoslovenskog prostora, nego i događaji opće historije, Bosni je pripalo 12 stranica.

Na osnovu nešto sigurnijih podataka u udžebnicima se historija Bosne javlja već u doba bana Borića (1154-164). Nakon njega detaljno je osvijetljeno Kulinovo vrijeme u čijem vremenu su privreda i teritorijalno širenje Bosne doživjeli vidan uspon. U svjetlu najnovijih dostignuća savremene nauke prikazano je učenje Crkve bosanske i njena državotvorna uloga. Ranije dosta zapostavljeni period historije Bosne poslije Kulina obrađen je od bana Ninoslava do bana Prijezde koji se smatra rodonačelnikom srednjevjekovne bosanske dinastije Kotromanića. Odgovarajućim tekstom u dovoljnoj mjeri je popraćen period Stjepana II Kotromanića u prvoj polovini 14. stoljeća, sa posebnim osvrtom na teritorijalna proširenja Bosne na osnovu kojih se u jednoj povelji ističe da svoju vlast ".... držaše od Save do mora i od Cetine do

Drine..." Teritorijalni uspjesi uslovili su privredni napredak zemlje i postanak naselja različitih veličina.

Najviše prostora u udžbenicima zastupljeno je u vremenu najvećeg uspona Bosne u vrijeme vladavine Tvrtka I i teritorijalnom proširenju države. U ovom slučaju podvučenim tekstom napisano je "da je dio teritorije kasnijeg Novopazarskog sandžaka bio u sastavu Bosne znatno prije propasti srednjevjekovne bosanske države, što govori o stoljetnoj povezanosti tih krajeva sa Bosnom"... To je bilo vrijeme najvećeg političkog, vojnog teritorijalnog i privrednog uspona srednjevjekovne bosanske države i zrelosti feudalnog društva, kada se državni teritorij prostirao duž pograničnih rijeka Zrmanje, Une, Save, Drine, Lima i Morače. Na jugu je zahvatala Bokokotorski zaliv, a na zapadu išla Jadranskom obalom do ušća Zrmanje.

Prikazujući strukturu stanovištva koje se sa teritorijalnim širenjem povećavalo, izneseni su najstariji podaci o pripadnicima katoličke i pravoslavne vjeroispovjesti, o križarskim ratovima u toku 13. stoljeća čiji je cilj bio da se nametne vodeća uloga Katoličke crkve, kao i o Pravoslavnoj crkvi čije se svećenstvo nije mnogo miješalo u politiku pa je na taj način izbjegavalo podozrenje vladara i bosanskog plemstva. Vodeća uloga u bosni pripadala je crkvi bosanskoj do sredine 14. stoljeća kada franjevački red osniva Bosansku vikariju sa sjedištem u Visokom. Višedecenijski sukob između njih i Crkve bosanske završen je u 15. stoljeću prevlašću ovog katoličkog reda. Kada je Stjepan Tomaš 1450. godine preduzeo oštre mjere protiv "Krstjana", da bi opstali oni su bili prisiljeni da prihvate katoličanstvo, a oni koji su to odbili zaštitu su našli na teritoriji koju su držali Herceg Stjepan Vukčić ili Osmanlije.

Pred kraj nezavisnosti bosanske države detaljno je osvijetljen splet vjerskih suprotnosti i slabljenja centralne vlasti u vrijeme kada su ojačane feudalne porodice nastojale da se što više osamostale. Pored unutrašnjih faktora ukazano je i na vanjske uticaje koji će pored Bosne uticati i na tok događaja na širem prostoru jugoistočne Evrope. U tom smislu ukazano je i na ulogu Ugarske i osmanske vojske koja je već 1435. godine bila definitivno pristuna u Istočnoj Bosni. Tako se sultan Murat II već smatrao gospodarem Bosne, koja se na taj način našla na granici povijesnog preloma nakon kojeg je, u periodu osmanske vlasti, nastalo novo razdoblje ekonomske, društvene, političke i kulturne historije Bosne i Hercegovine.

Na daleko većem prostoru nego što je bio slučaj sa ranijim udžbenicima, obrađene su kulturne prilike srednjevjekovne Bosne. Navedeni su svi gradovi koji su u doba samostalnosti podignuti i brojne građevine sa specifičnom bosanskom arhitekturom u njima, zatim stećci, knjige, prepisi i administrativni akti pisani bosanskom ćerilicom - bosančicom. Učenici su upoznati sa historijsko pravnim i kulturnim značajem bosanskih povelja, značajnijim rukopisima i ikonografijom, kao i brojnim primjercima umjetničke djelatnosti u bogatoj kulturnoj baštini srednjevjekovne Bosne.